

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

2/2023

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

Obsah

■ EDITORIAL

Patent pro *Historickou sociologii*

Bohuslav Šalanda

5–8

■ STUDIE

Nazi Policy of Tourism in Central Europe

Ivan Jakubec

9–26

Konec řádu na kraji světa: K historické sociologii islandských ság

Jóhann Páll Árnason

27–41

Civilizačně nekompetentní? Kultura české společnosti 90. let v paměti západních expatriantů

Tomáš Razím

43–61

Význam korespondence při výzkumu fenoménu přátelství

Martin Klement

63–81

Problematika péče o děti mladší tří let v České republice

Kristina Kalitová

83–99

Slovenské veřejné mínění o Jugoslávii v 80. letech 20. století a jeho reflexe v místním komunistickém vedení

Michal Janíčko

101–124

■ PROJEKT

Nástin železniční dopravy ve východních Čechách

Bohuslav Šalanda

125–133

■ RECENZE

Petr Gibas a kol.: *Kutilství: Od „udělej si sám“ po DIY*

(Dorotea Mejstříková)

135–137

Roger Griffin: *Fašismus: úvod do komparativních studií fašismu*

(Petra Prokšánová)

137–139

■ NEKROLOGY

Alemayehu Kumsa (1961–2023), ohlédnutí a osobní vzpomínka (Jiří Šubrt)	141–144
Za profesorem Zdeňkem Jindrou (Ivan Jakubec – Jan Štemberk)	145–147
In Memory of an Outstanding Philosopher and Historian, Seyed Javad Tabatabai (Seyed Fazel Alyasan)	149–151

Patent pro *Historickou sociologii*

Zdál se mi nedávno sen, že náš časopis *Historická sociologie* získal patent na příslušném úřadě. Přiznám se, že jsem byl tímto snovým, jinak řečeno imaginárním faktem nejen vzhledem k jeho paradoxnosti trochu zaskočen. Někdy by člověk chtěl mít patent na rozum, neřkuli patent na všechno. Vynořilo se přede mnou zároveň jakési vábení alternativní identity: jaké by to bylo ocitnout se na místě Bella nebo Edisona, popřípadě jiných vynálezců a objevitelů? Ostatně se rovněž tito aktéři národních a světových dějin čas od času pohybovali i v odlišných branžích. Nadto ještě vynález sám se nemusí vůbec uplatnit nebo dojde k jeho využití mnohem později. Výstižně mi zní také následující premisa: bylo by krásné přijít s určitou ideou, jež by vytvořila svěbytný proud myšlení. To je myslím hodně lákavá vize, stejně jako možnost objevit specifický rámec, do kterého by se daly vměstnat myšlenky jiných. Jistě, navzdory otevřenosti snového prostoru tvoří snící a jeho sen pouze omezenou, individuálně limitující mřížku. Něco však často bývá takříkajíc ve vzduchu a talentovaní jedinci na to mohou vědomě či nevědomě, třeba právě ve svých snech, reagovat. Pojďme se podívat na zajímavé případy z historie.

Tak například kolektivní dílo o rozvoji techniky v českých zemích překvapivě konstatuje: „Zajímavé je, že první prakticky použitelný telefon, stejně jako telegraf, nesestrojil ani fyzik, ani elektrotechnik, ale tenkrát učitel hluchoněmých prof. *Alexandr Graham Bell*. To, že dvě hodiny po Bellovi přišel s patentní přihláškou renomovaný elektrotechnik, zaměstnanec známé firmy *Western Electric Elisha Gray*, pouze dokazuje, že se již blížila doba, kdy pokrok ve vědě a technice bude výsledkem týmové práce fundovaných laboratoří. Žádost o patent předložil Bell 14. února 1876 s odvoláním na popis svého zařízení, který odevzdal ve Washingtonu již v prosinci 1875. Patent Bellovi byl udělen 7. března 1877 a měl číslo 174 465“ [*František Jílek (ed.) 1986: 214*].

Podle kanadského vědce českého původu Václava Smila (nar. 1943) se moderní svět zrodil v osmdesátých letech 19. století. Byla to jednoznačně epocha největšího počtu převratných vynálezů: „Když Thomas Edison v roce 1931 ve věku 84 let zemřel, vlastnil 1100 patentů ve Spojených státech a více než 2300 patentů po celém světě. Zdaleka nejslavnějším z nich byl patent žárovky, přestože sám nepřišel ani s myšlenkou vakuované skleněné nádoby, ani s použitím rozzhaveného vlákna. Zásadnější byla Edisonova koncepce, zcela *de novo*, uceleného systému výroby, přenosu a přeměny elektřiny, kterou uvedl do provozu nejprve v Londýně a poté na dolním Manhattanu v roce 1882“ [*Smil: 145*].

Dále Smil podotýká: „Ale pro naprostou originalitu hraničící s magií se nic nevyrovnná Edisonovu patentu č. 200 521, vydaném 19. února 1878, na první vůbec způsob záznamu zvuku a jeho reprodukci. Fonograf (zařízení pro mechanický záznam a reprodukci zvuku) se zrodil z telegrafu a telefonu. První jmenovaný se Edison po léta snažil

vylepšit – většina jeho raných patentů souvisela s tiskem telegrafů – a tím druhým byl od jeho zavedení fascinován“ [Smil: 145]. Tato zjištění vedou Václava Smila k razantnímu prohlášení: „Osmdesátá léta byla zázračná; poskytla různorodé výtobytky, jakými jsou antiperspiranty, levné osvětlení, spolehlivé výtahy a teorie elektromagnetismu – ačkoli většina lidí trousících své pomíjivé tweety a facebookové klevety ani zdaleka neví, za co všechno z našeho každodenního života vdčíme tomuto desetiletí“ [Smil: 127].

Do vstupních úvah aktuálního editorialem zapadá i teorie německého kulturního historika Petera Borscheida (nar. 1943), jenž nastínil princip zrychlení. Podle něj lidstvo zhruba od poloviny 15. století provází proces zrychlování dopravy, výroby a spotřeby, zpřesňování času prostřednictvím mechanických hodin, zvýšený pohyb informací... Velký spěch zachvacuje v 19. století především města, kde sídlí většina továren a sbíhají se tu železniční trati a telegrafní spoje. To vše pomáhají kontrolovat a řídit veřejné hodiny, které tak bdí nad celým životním cyklem. Zmíněný Borscheid stupňující se tempo nastiňuje mimo jiné následovně: „Dokonalá součinnost ovšem vyžaduje úctu k termínům, a kde existují termíny, tam vzniká časový tlak. Při malém množství termínů jej možná nepostřehneme, v moderním hospodářství se však mění ve skutečnou časovou tíseň, protože všechny nevyhnutelné činnosti, jako je jídlo, spánek či cesta do práce, se odehrávají v zúženém časovém prostoru. Standardizovaný čas, jehož hodnotu si člověk může kdykoli ověřit na náramkových hodinkách, slouží primárně jako ukázkový prostředek, v období pokročilé industrializace však získává funkci akcelerační“ [Borscheid: 179].

Do galerie osobností se specifickou technologickou a technickou invencí dobře zapadá taktéž František Křižík (1847–1941), který má nezpochybnitelné zásluhy v oblasti elektrotechnického průmyslu. Jeho malá dílna v Plzni se postupně proměnila v poměrně rozsáhlou továrnu usazenou na území dnešního Karlína. Tento významný aktér dějin techniky se proslavil nejen v českých zemích jako vynálezce obloukové lampy, dále elektrického signalizačního zařízení, prvních elektrifikovaných tramvají, jimiž se jezdí v Praze i jinde, první elektrifikované železniční dráhy z Tábora do Bechyně, světelné fontány na pražském výstavišti a podobně.

Jak bylo právě zmíněno, v roce 1878 přišel Křižík s blokovým signalizačním zařízením. Konkrétně navrhl zdokonalené elektrické návěstidlo a zkonstruoval ústřední stavění výhybek, čímž vytvořil bezpečnostní systém, který znatelně omezil nebezpečí vlakových srážek. Peníze z prvních vynálezů mu umožnily, aby se v létě roku 1878 vydal do Paříže na světovou výstavu. Myšlenka elektrického osvětlení byla v té době fascinující výzvou a rozhodně předurčila rovněž další dráhu tehdy jednatřicetiletého vynálezce. Jeho obloukovka konkurovala v Paříži Edisonově žárovce, dokonce získala zlatou medaili, protože svítila silněji. Během svého života vybavil František Křižík vlastním zařízením neuvěřitelný počet 130 českých elektráren. Křižíkova pracovní aktivita byla strhující, jak ostatně vyplývá z této letmé minibiografie.

Na předchozích rádcích jsem se pokusil představit určitou mozaiku historických událostí, u nichž bych se chtěl osobně ocitnout, a to nejenom ve snu. Nakonec tolik nezáleží na počtu patentů, hlavní devizou vždy zůstává spokojenost všech zainteresovaných aktérů a přinejmenším prvotní nadšení uživatelů. Ani tentokrát nepůjdeme v naznačených editorialem souvislostech do větších detailů, nepíšeme samostatnou studii, natož specializovanou knihu. Přesuňme se proto ze snových a vzpomínkových sfér do živé reality tohoto čísla *Historické sociologie*, které má co do sestavy textů standardní obsah.

Jako vždy nezapomínáme upozornit na studie v anglickém jazyce. Příspěvek Ivana Jakubce se zaměřuje na relativně krátké, ale významné období cestovního ruchu od roku 1938/39 do roku 1945. Autorovým záměrem je představit a vysvětlit důvody a důsledky realizace organizačních změn, jakož i dopady integrace cestovního ruchu do státem řízené ekonomiky nacistického Německa. V této souvislosti Jakubec v uvedeném rámci zhodnotil specifika rozvoje tří správních oblastí tehdy již bývalého československého státu (Sudety, Protektorát Čechy a Morava, Slovensko). Ukázalo se, že ani za války cestovní ruch přes všechna omezení (legislativní, územní, časová, dopravní atd.) nezankl.

Z příspěvků publikovaných v českém jazyce nemůžeme opomenout vskutku důkladné pojednání Jóhanna Pállo Árnasona o islandských ságách z historicko-sociologického aspektu. Autor velmi poučeně vysvětluje různé aspekty studia islandských ság, přičemž nezapomíná na vynikajícího islandského historika Gunnara Karlsona, který vystihl právě společensko-historický kontext této specifické slovesné tvorby.

Fenomén přátelství přitahoval již od starověku pozornost především filozofů a teologů, v poslední době se mu věnují i představitelé mnoha dalších vědních oborů. Martin Klement v úvodu své studie propojující poznatky sociologie, filozofie a antropologie s historiografickými přístupy systematicky postihuje problémy spojené se snahou definovat samotný pojem „přátelství“. Následně se jeho článek zabývá otázkou, jakým způsobem lze využít dlouhodobou korespondenci k analýze vztahu dvou historických protagonistů, kteří byli považováni za přátele. Interpretační problémy a možné metodologické přístupy při zkoumání přátelských vztahů takových dvou dopisovatelů ilustruje rozsáhlým komplexem dopisů Tomáše Garrigue Masaryka a Josefa Svatopluka Machara. Tyto dopisy pocházejí z let 1893 až 1932 a pro širokou veřejnost zůstávají bohužel prakticky neznámé.

Materiálová stať Bohuslava Šalandy nastiňuje určité aspekty železniční dopravy ve východních Čechách na trati Pardubice – Česká Třebová a podává zároveň celkový vývoj i pohyb jednotlivých vrstev dějin této techniky. Studie vznikla na základě autorova vlastního sociologického výzkumu v Moravanech a Cerekvici nad Loučnou. V neposlední řadě je příspěvkem k projektu *Dvě století železnice v Českých zemích. Kulturní, socioekonomické a dopravně technické aspekty vývoje českých (československých) železnic*, řešeném na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v rámci programu NAKI III – Programu na podporu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity na léta 2023 až 2030, jehož poskytovatelem je Ministerstvo kultury České republiky.

Při této příležitosti se hodí připomenout, že výše jmenovaný Jóhann Páll Árnason je jedním z vyučujících právě Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Byl ostatně přímo spoluzakladatelem tehdy nového magisterského studijního programu Historická sociologie a mimo jiné působil jako školitel studentů doktorského studia. K počtě tohoto světově uznávaného badatele, který v roce 2020 oslavil osmdesátiny, vydalo s jubilejním vročením nakladatelství Routledge kolektivní knižní monografii s názvem *Civilization, Modernity, and Critique: Engaging Jóhann P. Árnason's Macro-Social Theory*, jejímiž editory jsou L. Dunaj, J. Smith a K. Mertel. Svými texty obohatili tuto knihu mnozí světově uznávaní představitelé sociálních věd, jako například Axel Honneth, Saïd Amir Arjomand, Peter Wagner či Wolfgang Knöbl. Za českou sociologii do knihy přispěl kapitolou *Long-term Developmental Processes as an Unintended Consequence of Human Action* Jiří Šubrt.

Člověk sní o ledasčem, mnohé si přeje a intenzivně si představuje, že se to vyplní. Proč by to nemohlo platit také o našem časopise *Historická sociologie*, jménem jejíž redakce

se vždy na konci každého editoriale obracíme na eventuální přispěvatelky a přispěvatele, aby zasílali svoje studie i texty v dalších odborných žánrech? Žádný patent na to nemáme, nicméně myšlenka na další rozšíření tematického a časového pole působnosti tohoto interdisciplinárního periodika tu v každém případě je. Tak se nechme překvapit, co nového ještě přinese.

Bohuslav Šalanda

DOI: 10.14712/23363525.2023.18

Literatura

- Borscheid, Peter [2007]. *Virus času. Kulturní dějiny zrychlování*. Praha: Mladá fronta.
- Jílek, František (ed.) [1986]. *Studie o technice v českých zemích, 1800–1918*. IV. díl. Praha: NTM.
- Křížík, František [1997]. *Paměti Františka Křížíka českého elektronika*. Praha: ČEZ.
- Smil, Václav [2021]. *Čísla nelžou. 71 věcí, které byste měli vědět o světě*. Zlín: Kniha Zlín.

Nazi Policy of Tourism in Central Europe

IVAN JAKUBEC *

Nacistická politika cestovního ruchu ve střední Evropě

Abstract: The primary focus of this paper is on the period of tourism from 1938/39 to 1945. The intention of this paper is to present and explain the reasons and consequences of the implementation of organizational changes, as well as the impacts of the integration of tourism into the state-run economy of Nazi Germany. In this context, we evaluated the specifics of the development of tourism areas of the former Czechoslovak state (the Sudetenland, the Protectorate of Bohemia and Moravia, Slovakia). It turned out that even during the war, tourism, despite all the restrictions (legislative, territorial, time, transport, etc.) did not disappear, except in areas where war operations were taking place, and its management became an integral part of the war economy. The explanation can be seen based on the studied materials in the multilayered nature of this part of the national economy and its broad social scope. The paper is based on the study of archival unpublished materials from Czech and foreign archives and literature. The basic method used is the historical-critical method supplemented by a comparative, direct and indirect approach with an effort to capture the overall changes in the field of tourism during the war.

Keywords: The Reich; Sudetenland; Protectorate Bohemia and Moravia; Slovakia; tourism; WWII

DOI: 10.14712/23363525.2023.19

The primary focus of this paper is on the tourism during the period of the turn 30s and 40s of the 20th century, more precisely the period from 1938 to 1945. At first glance, it is difficult to associate this period with any kind of tourist trips. Although tourism at the time was significantly reduced by war, especially after 1942, it did exist in one form or another until the end of 1944, apart from the war zones. The paper shows that although the basic line of the tourism in “Altreich” was the same in annexed lands as in “friendly” countries, certain specifics existed.¹ After all, collectively organized holidays as a bonus for merit was followed up after the Second World War in the countries of the former Eastern Bloc.

* Prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc., Institute of Economic and Social History, Faculty of Arts, Charles University, nám. Jana Palacha 2, Praha 1. E-mail: ivan.jakubec@ff.cuni.cz

¹ Of the research focused on Nazi Germany, I would like to mention Kristin Semmens [2005] whose research focused on tourism covers even the period of the war or Susanne Appel [1999] whose is focused on the research of travelling during the time of National Socialism. Also, Kiran Klaus Patel and Sven Reichardt [2016] who studied social engineering of Nazism. Looking from a different perspective was Oliver Lubrich [2009], who published the perceptions of foreigners visiting Nazi Germany. From works devoted to Nazi holiday and leisure organization – Kraft durch Freude – let’s mention Wolhard Buchholz [1976] at least. As regards the general history of tourism, Rudiger Hachtmann’s [2007] work should be mentioned. More frequently encountered are the memories of the children and youth sent to the “safety” of protectorate away from Allied bombing (Renate Bandur [2006], Hans-Jürgen Teuteberg [2014], Margarete Dörr [1998]). Authors Detlef Brandes [1975] and Volker Mohn [2014] studied and analyzed socioeconomic, cultural and everyday life in the protectorate. The development in Slovakia is covered by Jana Pitekova [1999] and recently Miroslav Sabol has devoted himself to this field. The few contributions dedicated to the topic of the tourism during the occupation of the Czech lands include Jan Štemberk [2014] and Alžběta Čornejová [2014], and the administrative requirements of cross-border travelling are captured in the publications of Jan Rychlík [2007]. In a broader

With regard to uncompleted current scientific research, this text is based mainly on the study of archival records deposited in the Czech and in some Slovak, German and Austrian archives, as well as on the period science and magazine literature. The process of the research focused on this field is influenced by the obstacles such as condition, availability or fragmentation of archival records.

The intention of this paper is to present and explain the reasons and consequences of the implementation of organizational changes, as well as the impacts of the integration of tourism into the state-run economy of Nazi Germany. In this context, we evaluated the specifics of the development of tourism areas of the former Czechoslovak state which had different positions during the Second World War, taking also into account the development in the annexed Austria. The Czech borderland, ceded after the Munich Agreement in 1938, became an integral part of Germany, the Czech and Moravian hinterlands created together the Protectorate of Bohemia and Moravia, and Slovakia became a formally independent state.

The Organization Level

The Act of 23 June 1933 [*Reichsgesetzblatt (RGBl.) 1933, I, 393*] established the Reichsausschuss für Fremdenverkehr as the supreme organization for the systematic development of tourism. The Reich Minister of Folk Enlightenment and Propaganda became its chairman. This concept clearly presented the role assigned to tourism in the German National Socialist state. At first, the economic role was pushed into the background and political (propaganda) tasks became prioritized.

Looking at tourism as an economic sector, the internal organization and reorganization of the Reichswirtschaftskammer played a fundamental role. Although the “Organic Construction” of the German economy had been in progress since 1934, it was not until November 1938 that the field of tourism was affected. The Fachgruppe Badebetriebe was formed within the Reichsgruppe Handel. In the following year, 1939, according to the Fifth Ordinance on Organic Construction [*RGBl. I, 1939: 734*], a separate Reichsgruppe Fremdenverkehr was established. It was formed of the Wirtschaftsgruppe Gaststätten und Beherbergungsgewerbe and the Fachgruppe Badebetriebe.² Gradually, there was further differentiation within the Reich, Economic and Specialized Group.

The Reich Group Tourism had in its competence economic matters such as supply, distribution of labor, etc. It thus dealt with tourism only marginally and rather focused on providing the necessary infrastructure (accommodation and catering services) to the tourists. The management of tourism destinations and thus of the whole services sector had also become an area of interest of the Nazi state. This was the responsibility of the Reichsfremdenverkehrsverband [*RGBl. I, 1936: 271*] along with the provincial and local associations for tourism and the associated Reichsbahnzentrale für den Deutschen Reiseverkehr [*Kose 1940: 4*].

context, the author of this paper focus on the tourism in the Protectorate of Bohemia and Moravia (Ivan Jakubec – Jan Štemberk [2018]).

² Bundesarchiv Berlin (BArch), fund (f.) Reichswirtschaftsministerium (RWM) R 3101/9288, Bd. 1, No III W.O. 28557/39; BArch, f. RWM R 3101/9288 Bd. 1, No III 17210/42, Anordnung für die Neuregulierung der Reichsgruppe Fremdenverkehr von 4. Mai 1942.

The Reichsfremdenverkehrsverband was under the supervision of a specially-created department (XII) of foreign tourism in the Reich Ministry of Folk Education and Propaganda. The Minister of State v. v. Dr. Hermann Esser became Secretary of State in the Reich Ministry of Folk Education and Propaganda [Görlich 2015], in the mentioned department. At the same time, he remained the executive president of the Reichsfremdenverkehrsverband.³ The Reichsbahnzentrale was also subordinate to the Ministry of Propaganda [Berkoldt-Fackler – Krumbholz 1997: 73]. The change of competencies and the transfer of tourism management under the Ministry of Propaganda were also connected with a new concept of tourism, which was supposed to be representative of the National Socialist regime, and thus, tours were to be presented in the eyes of the public. The Kraft durch Freude, inspired by the Italian Opera Nazionale Dopolavoro, played an important role in organizing the recovery of large strata of the population [Spode 2003: 113].

The Reichsfremdenverkehrsverband was a central organization with subordinate provincial associations, actually foreign tourist associations, organized according to the imperial counties (Reichsgaue) of the NSDAP and established under civil law. At the lowest level, there were the so-called tourist villages (Fremdenverkehrsgemeinden) in which overnight tourist stays regularly exceeded a quarter of the number of permanent residents and saw “significant tourism”.⁴

The historical sources did not hide the political and ideological meaning of tourism in the “new” society. In 1936, in the article *Der Fremdenverkehr als Mittel der Politik*, H. Esser wrote that “the fact that foreign tourism is also a means of politics to achieve a certain goal was recognized”.⁵ The main goal became the recuperation of the people, maintaining the health of the nation and the people’s strength for further work. After the outbreak of war, tourism took on new tasks. These now included separate contact between the front and the homeland, the care for military officers on holiday and culture care for war victims. Another task was to help mothers and children get away from cities under bombardment.⁶

Former Austria (Ostmark)

Changes in the organization and undertaking of tourism in the former Austria (Land Österreich, Ostmark, Südostdeutschland) directly after the “reunification” with the German Empire [RGBl. I, 1938: 237] also foreshadowed the development in the territory – which was separated from Czechoslovakia after and Moravia. The validity of the Reich Act on Tourism from 23 June 1933 [RGBl. I, 1933: 393] was extended to the Austrian lands an order of 15 June 1938 [RGBl. I, 1938: 630]. The establishment of six new foreign tourism unions was planned, their district was supposed to correspond to the NSDAP counties (Reichsgaue). The intention was full consolidation with the tourism organization hitherto used in Germany.⁷

³ BArch, f. RWM R 3101/9288, Bd. 1, No III W.O. 28632/9.

⁴ Oberösterreichisches Landesarchiv Linz (OÖLA), f. Bezirkshauptmannschaft Steyr-Land (BH Steyr-Land), box 402, sg. 4/4-41, Runderlaß vom 22. 7. 1941.

⁵ BArch, f. Reichslandbund Pressearchiv, R 8034/III, sg. 113, Reichslandbund Pressearchiv, Völkischer Beobachter, No 23, 23. 1. 1936, Bl. 126.

⁶ Neue Aufgaben [1940]. *Der Fremdenverkehr* 5 (1), 6. 1. 1941: 1.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖStA), f. Archiv der Republik (AdR) 04, box. 162, sl. 2430/5, Organisation des Fremdenverkehrs in Österreich.

After the annexation of the Austrian lands, foreigners began to disappear. The numbers of Jewish tourists declined rapidly in connection with the rise of anti-Semitism and the introduction of the Nuremberg racial laws. According to German ideas, these people were to be replaced by workers on holiday. A similar process then took place in the so-called Sudetenland and in the Protectorate.

After the Anschluss in 1938, the interest of German tourists significantly expanded to the former Austria, which was tasked with providing recreation for the Reich Germans.⁸ The Führer himself demanded that tourism, along with its partial restrictions, be commenced at Easter, and that travelling should be without any restrictions until Pentecost.⁹ From April 5, 1938, passport and visa requirements were abolished at the current borders, and a week later, control imposed in the foreign exchange area was relaxed, and from May, controlling of cross-border traffic was completely relaxed [*Chmelicek 1993: 91*]. It is not surprising then, that the tourist seasons of 1938 and 1939 in Ostmark, broke records in many places, and the growth at individual resorts was measured in the order of several tens of percent, where the average reached an incredible 60%.¹⁰

A novelty was shopping tourism, i.e. trips to the shops of better-supplied Austrian cities, and similar experiences were faced by the so-called Sudetenland and the Protectorate, where German tourists swarmed pastry shops and cafes “and gorged themselves on whipped cream and sweets” [*Zimmermann 2001: 164*] no longer available in the Reich [*Hostinské listy 1939: 7*]. The number of tourists in Ostmark grew until the winter season of 1940/1941, when growth stopped and soon a significant decline began.¹¹ The loss of foreign visitors and the significant decrease of Jewish community could not be replaced everywhere. The broader society was discouraged from visiting Ostmark by the ingrained perception of higher prices, although on a global scale, price differences were not that apparent.¹² The territory of former Austria and the so-called Sudetenland logically became part of the “Reich” programs of controlled holidays within the scope of KdF, as well as later during the war serving for medical and curative stays of the wounded from individual fronts, a place for holidays for soldiers from the front and their families, merited NSDAP and other organizations, a place for accommodation away from areas under bombardment and, last but not least, a place for accommodation under the erweiterte Kinderlandverschickung (KLV) program, not only from Altreich, but also from bombed Vienna.

Czech Borderland Annexed After the Munich Agreement (so-called Sudetenland)

After joining the Reich, the Sudetenland became an integral part of it, as did the former Austria. The elongated and disparate shape of this area had an impact on the administrative organization. A separate Reich county, Sudetengau, was created from the area in the west and north of Bohemia, and in the north of Moravia and Silesia. The areas

⁸ OÖLA, f. Sammlung DI Sighartner, HS 9, Neue Aufgaben für den Fremdenverkehr, Tages-Post, 14. 11. 1938.

⁹ *Akten der Reichskanzlei, Regierung Hitler 1933–1945* [2008]. Bd. V 1940. München: R. Oldenbourg Verlag, No 71, 29. 3. 1938, p. 246.

¹⁰ OÖLA, f. Sammlung DI Sighartner, HS 9, Fremdenverkehr im Aufstieg, Tages-Post, 14. 1. 1939, Stark verbesserter Fremdenverkehr im Winterhalbjahre 1938/39, Tages-Post 25. 5. 1939.

¹¹ OÖLA, f. Sammlung DI Sighartner, HS 9, Oberdonau als Fremdenverkehrsgau, Tages-Post, 21. 10. 1941.

¹² ÖStA, f. AdR 04, box 162, sl. 240/0, Massnahmen zur Hebung des Fremdenverkehrs in der Ostmark.

of southwestern Bohemia were annexed to the Gau Bayerische Ostmark [Küpper 2007: 223]. Southern Bohemia became part of Reichsgau Oberdonau. The rest of South Bohemia and South Moravia was annexed to Reichsgau Niederdonau. Of course, the administrative division was also reflected in the organization of tourism. An independent organization, following the example of counties, was established in the Sudetengau. The other parts were allocated to the already-existing provincial foreign tourism associations. Cities that fulfilled the conditions required by law became the *Fremdenverkehrsgemeinde*.

At a meeting of the *Reichsfremdenverkehrsverband* on 3 October 1938, it was briefly decided that regulations on the organization of tourism must be urgently initiated in the area of the so-called Sudetenland.¹³

By decree of the Reich Commissioner for the Sudetenland, Konrad Henlein, of 31 October 1938, it was formally decided to liquidate the existing foreign tourism associations and to accelerate establishment – as in the territory of the former Austria – of a provincial foreign tourism association according to the rules valid in the Reich.¹⁴ Henlein's rapid proceeding was driven by an effort to use the famous West Bohemian spas (Karlovy Vary, Mariánské Lázně) to improve the economic situation in the administrative district [Zimmermann 2001: 168]. The *Landesfremdenverkehrsverband Sudetenland* began its activities on 28 November 1938 before the official constituent general meeting, which did not meet until 17 January 1939 in Liberec. Anton Kreissel was appointed head of the union at the inaugural meeting, which was also attended by H. Esser himself.¹⁵ A special spa town department was established within the foreign tourism association, overseeing the West Bohemian spa triangle, and specializing in the needs of spas and in the concerns of spa clients.¹⁶

After its establishment, the *Landesfremdenverkehrsverband* focused on publicity campaign of the Sudetenland, especially in the old empire. The published brochures, posters and prospectuses mainly featured the West Bohemian spas, the Giant Mountains, but also did not overlook the sandstone rock towns (Bohemian Switzerland, Adršpach Rocks). In an effort to win over Reich journalists and penetrate deeper into the Reich press, an excursion tour (presstrip) was organized for German editors shortly after the annexation of new territories to the Reich. From 8 to 13 December 1938, they visited the Ore Mountains, the Giant Mountains, the Jizera Mountains (Isergebirge), Ještěd (Jescken), the Slavkov Forest (Kaiserwald) and the Šumava Mountains (Böhmerwald).¹⁷

¹³ Bayerisches Hauptstaatsarchiv München (BayHStA), f. Ministerium für Handel, Industrie und Gewerbe (MHIG), sg. 9210, Niederschrift über die 6. Sitzung des Reichsausschusses für Fremdenverkehr, 3. 10. 1938 in Graz; RGBl. I, p. 1824.

¹⁴ Státní okresní archiv (SOKA) Trutnov, f. Archiv města (AM) Vrchlabi, box 189, inv. no. 1874, Zuschrift vom 29. 11. 1938.

¹⁵ SOKA Cheb, f. Landrát Aš, box. 562, inv. no. 1080, sg. 705-00, Der Aufbau des Fremdenverkehrswesens im Sudetengau.

¹⁶ Ibid. Geschäftsbericht des Landesfremdenverkehrsverbandes Sudetenland.

¹⁷ BayHStA, f. MHIG 9278, Notizen über die von der Reichsbahnzentrale für den deutschen Reiseverkehr und den Reichsfremdenverkehrsverband in der Zeit vom 8. bis 13. 12. 1938 veranstaltete Reiseschriftleiterfahrt durch das Sudetenland und den Böhmerwald.

Protectorate of Bohemia and Moravia

At the beginning of the existence of the protectorate, the Reichsfremdenverkehrsverband addressed the issue of introducing the Reich tourist organization in the territory of the protectorate. At a committee meeting in Breslau, Silesia (now Wrocław) in June 1939, it was agreed that tourism was a cultural issue in which the Hitler's decree establishing a protectorate (March 16, 1939) granted autonomy to the Czechs. It was thus decided that the committee would not be active in the territory of the protectorate and that no foreign allied associations connected with the Reichsfremdenverkehrsverband would be established in the protectorate. Foreign tourism associations and associations of interested parties operating in the field of tourism could thus continue their activities in the territory of the protectorate [Štemberk 2009: 27]. The Prague Foreign Tourism Union was active in Bohemia, and the Foreign Tourism Union for Moravia was based in Brno. However, tourism was perceived as an important sector, therefore a representative for tourism was to be established at the Office of the Reich Protector, who was supposed to ensure cooperation and through which the promotion of the protectorate in the Reich and abroad was to be proceeded [Milotová 1994].

Until the implementation of the administrative reform prepared by the Deputy Reich Protector Reinhard Heydrich carried out in 1942, tourism remained the responsibility of the Ministry of Trade (special department) [Milotová 1994]. The reform brought the system of competencies of ministries closer to the German model. Tourism was transferred to the competence of the Ministry of Public Education. The former Minister of Education, Emanuel Moravec, was appointed head of the newly-established ministry, in whose hands the two authorities merged. A department of foreign tourism was created at the Ministry of Public Education.¹⁸ Issues of international tourism were the responsibility of the German authorities.

Government Decree of 23 June 1939 [No 168/1939 Coll. of Acts and Regulations], became the way to the construction of a new economic life. The Minister of Trade was authorized to recognize economic unions as the sole representatives of their economic sector, to establish or merge economic unions, and also to establish compulsory membership for the enterprises which the union was to represent. By order of the Minister of Trade of 9 September 1940 [No 386/1940 Coll. of Acts and Regulations], the Central Union for Foreign Tourism in Bohemia and Moravia (ÚSCR) was established [Černý 1940; Dominik 1941]. The Union became the protectorate parallel of the Reichsgruppe Fremdenverkehr, the second self-governing office in the Reich formed by the Reichsfremdenverkehrsverband, which was to unite foreign associations and unions had not yet been on the agenda, as mentioned above [Výstavba 1940–1941]. The Union was supposed to be mainly an economic organization leading the sector of tourism in a time of controlled economy, not on the level of propaganda. Membership in the union was mandatory for all companies that provided public houses, hotels or rooms rental business. Similarly, the members were also the keepers of spas (both natural artificially-built sauna and bathing facilities) and owners of publicly accessible sports grounds and other facilities available for tourism [Kose

¹⁸ Národní archiv Praha (National Archives Prague /NA/), f. Ministerstvo lidové osvěty-dodatky, box 1, inv. no. 3, Vorläufiger Geschäftsverteilungsplan.

1940: 31–32]. The Union was headed by a presidium appointed by the Minister of Trade. The Union began its activities on December 1, 1940.

It became clear that the Union is the gearshift lever for industry management and order execution. This fact was also reflected in the contemporary discourse and was supported by high sanctions imposed for violations of issued rules and instructions. In the spring of 1941, Rudolf Bárta, chairman of the Union, published in the weekly paper “Most – Die Brücke” the proclamatory article “On the road”, in which he took over the wording of the importance attached to tourism in Germany. “Tourism must contribute to the physical and mental strengthening of the nation, to increasing its resilience and strengthening its health. Tourism and spa activity is an essential part of the nation’s overall education and therefore has an important place both in the field of national economic and socio-political, as well as in the field of national hygiene” [Bárta 1941: *unpagined*].

As in Germany, the Union was divided into two economic groups – a group of public houses and a group of spas and sports venues. The Central Union demanded that travel agencies be included in its scope. Despite the Union’s disagreement, the travel agencies were incorporated into the Central Union for Transport which again corresponded to the situation valid in the Reich [Štemberk 2007].

Another “authoritative” institution involved in the field of tourism was the National Solidarity (Národní souručenství, Nationale Gemeinschaft), the only permitted “political” organization in the protectorate. The promotion of tourism to individual places of the protectorate was also prepared on the grounds of the Cultural Council of the National Solidarity. In May 1939, the National Solidarity Committee established an interim Committee of the Joy of Life (Radost ze života). At the time, it was described as an institution “that wants to ensure the broadest strata of our nation’s access to the sources of joy and recuperation needed for our hard, daily struggle” [Český turista 1939: 49]. The official establishment of Joy of Life is associated with January 1, 1940, when the organizational rules were approved by the Committee of National Solidarity. However, since June 1939, Joy of Life had been carrying out practical activities, for example at the level of organizing holidays for young workers.¹⁹ To some extent, it was similar to the German organization Strength through Joy (Kraft durch Freude, KdF). Since 1942, the importance of Joy of Life had been declining and had been replaced by organizations more controlled by the occupation bodies of the Board of Trustees for Youth Education in Bohemia and Moravia (children and adolescents) and the National Trade Union Staff (adults).

Slovakia

As part of the regulation of Czech-Slovak relations after the adoption of Slovak autonomy in the autumn of 1938, tourism in Slovakia came under the competence of the autonomous government. On January 20, 1939, the Slovak Council for Tourism (Slovakotour) in Bratislava brought up a proposal for the reorganization of tourism management in Slovakia, which was to be separated from the situation in the Czech lands regarding special and specific Slovak requirements. However, the implementation of this plan was carried out only after the formal declaration of Slovak independence.

¹⁹ NA, f. Národní souručenství, box 119, Radost ze života.

An important step was the adoption of the Act on Tourism²⁰, which was based on the Czechoslovak government bill from 1936 [Štemberk 2016]. Tourism, taken as an economic sector, was included in the competence of the Ministry of Economy. Based on this law, the Directorate for Tourism (at the Ministry of Economy) was established in Slovakia and regional and local tourism bodies at the regional level. Local tourist groups (Slovakotoury) were to be established in places with good potential for tourist development. An Advisory Board for Tourism Issues was to be set up within the Ministry of Economy.²¹ The law also laid down rules for tourist signage and its protection.

With the adoption of the Act on Tourism, an organization was created to manage the development of tourism, resort management and promotion. In the protectorate the establishment of an institution comparable to the Reichsfremdenverkehrsverband, did not happen. Unlike in the protectorate, however, there was no association of entrepreneurs in the field of tourism. Then, from 1941, and similar to the protectorate, where the ÚSCR was established, in Slovakia too, the establishment of the Central Union of Tourist Enterprises with compulsory membership of profitable entrepreneurs, especially hoteliers, was being prepared [Hospodárská 1942]. However, all the preparation stopped in the spring of 1942 and some of the tasks assigned to the planned union were transferred to the Directorate for Tourism.²²

Cross-Border Contact

In the case of Austria and the so-called Sudetenland, there was a clear effort to connect these areas with the Reich's own territory and remove the former borders. This procedure was not applied to the other occupied and annexed territories, and the idea of restricting the movement of the population and keeping the borders in some form was promoted. The borders of the protectorate closed simultaneously with the German occupation of the Czech lands. A few days after the creation of the protectorate, the Ministry of the Interior stated in a letter dated 21 March 1939 that, in addition to the relevant documents a pass (Durchlaßschein) was required to cross the protectorate's border.²³

Even after the end of the military regime and the transfer of power to the civilian administration at the beginning of May 1939, the border between the protectorate and the rest of the Reich's territory remained "until further notice, in both directions".²⁴ In addition to a passport, a pass permit remained a necessity to cross the border. The issuance of passes to German nationals, foreigners and protectorate nationals or stateless persons varied greatly. While in the case of German nationals and foreigners the procedure was to be "generous", in the case of protectorate members it was to be "particularly strict".²⁵ The validity of the Reich's passport and visa regulations was extended to the protectorate. The issuance of documents to cross the borders of the protectorate was thus exclusively in the hands of the occupying authorities.

²⁰ No 149/1939 Slovenského zákoníku (Slovak Statute Book).

²¹ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Ministerstvo hospodárstva, box 101, sg. Prez-L-3494.

²² SNA, f. Snem Slovenskej republiky, box 305, inv. no. 2429, sg. II-6t/1.

²³ Úřední list, No 73 from 27. 3. 1939, Překročení hranic mezi Protektorátem a říšským územím.

²⁴ BArch, f. Reichsprotector in Böhmen und Mähren (only RP), R 30/1, inv. no. S-V 6. 2351/39-453-22, p. 1.

²⁵ BArch, f. RP, R 30/1, No S-V 6. 2351/39-453-22, p. 1.

From the attack on Poland in September 1939, a visa requirement was introduced between Germany (including the protectorate) and Slovakia. Limits on issuing permits (passes) for legal entry into the protectorate significantly affected not only Reich and protectorate nationals, but also foreigners. In some cases, even a valid permit did not guarantee a real crossing of the Reich-protectorate border. The result was a significant restriction of foreigners in the territory of the protectorate, as well as cross border movements of protectorate nationals abroad. The Reichssicherheitshauptamt in Berlin of 2 December 1944 tightened the foreign travelling of German nationals.²⁶

Unauthorized crossing of the border was punished very severely. The Criminal Order of 27 May 1942 [*Verordnungsblatt des Reichsprotectors in Böhmen und Mähren (VBIRProt) 1942, No 26; RGBl. I, 1942: 348*] provided financial punishment, detention, imprisonment and, in particularly severe cases, a financial penalty or a prison without the necessary documents or in places other than those authorized and at any time other than those permitted or otherwise violating the conditions for crossing borders.

The order of the State Minister for Bohemia and Moravia against the unauthorized crossing of the border of 15 September 1944 [*Verordnungsblatt des Deutschen Staatsministers für Böhmen und Mähren 1944, No 18*], concerned the German-Slovak state border. Unauthorized crossing or its attempt was punishable by death (§ 1).

Restrictions on Stay

It is clear from the preserved materials that the extent of restrictions on free travel was different in different parts of the Reich and could be related to the political situation in the territory. However, it is evident that this was a problem that was quite difficult to solve for the Reich administration. Stricter restrictions, which were promoted with arguments based on transport, as well as ideology, could have provoked a wider wave of resentment that a war-torn state certainly did not need. Despite all efforts to control the number of visitors to tourist resorts, period reports still indicate that the resorts are full of "old elites". The promenades were not dominated by armory workers or war convalescents, but elegant German ladies in expensive dresses. Surprising were also the findings that the resorts offered their guests food unavailable to a wide strata of people [*Boberach 1984: 3586*].

Considering the ongoing war and the growing shortages, it proved necessary to start managing the occupancy of tourist resorts and spas. Hermann Esser's decree on the management of tourism during the war, dated 20 April 1942, gave priority for a vacation to people from the frontlines, employees in the armaments industry, persons whose activities are important for victory in the economic and cultural spheres, and to those wounded in war. The rules concerned stays in the *Fremdenverkehrsgemeinden*; a medical recommendation was required for the spa. The restriction did not apply to adults and children sent by political and economic organizations and the state, people from bombed areas with confirmation from the authorities, mothers with children under 3, the elderly and

²⁶ NA, f. Německý státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, box 95, inv. no. 1155, available at: <<http://www.badatelna.eu/fond/2199/reprodukce/?zaznamId=983836&reprold=949982>>, <<http://www.badatelna.eu/fond/2199/reprodukce/?zaznamId=983836&reprold=949983>> (13. 6. 2017).

members of the diplomatic corps. The holiday was limited to 3 weeks with an indication on the clothing ticket.²⁷

The other “Esser Ordinances” of November 20, 1943, and March 20, 1944, tightened the rules on length of stay and strengthened the role of local authorities in limiting it. The maximum length of stay for 1944 was reduced to 14 days.²⁸ An extension to three weeks was possible if the authorized people were satisfied and spare capacity remained.²⁹

The publishing of regional (at the municipal level) rules for the rental of guest rooms in the Sudetenland, can be observed from the spring of 1944. On March 26, 1944, a decree was issued in the county capital (Liberec) on the management of rooms for foreign tourists.³⁰ With effect from 17 July 1944, the plan to restrict free travel, particularly, the limited use of public rail transport for long-distance journeys, entered into general force. It was therefore possible to travel by train up to 100 km from one’s place of residence, including a trip for recreation.³¹ For travel over 100 km it was necessary to obtain a permit (Reiseschein).³²

Reich practice also fell on the territory of the Protectorate. Gradually, as the conditions for staying in hotels in the city and in the countryside tightened. However, in comparison with the situation in the Reich, the rules were still quite benevolent. A decree of the Ministry of the Interior of 3 July 1941 limited the maximum length of stay in a hotel or inn to one month.³³

Although the systematic management of tourism, including definition of privileged groups and restricting the length of stay, was not adopted in the protectorate, from the spring of 1943 we can see calls to give preference in accommodation to those on war leave, people employed in the arms industry or those doing important work for the war effort. Then in the summer families with children were given preference [*Ubytování 1943: 72*]. In the same, Reich-inspired spirit, the second decree of the Reich Protector of March 23, 1943 was published [*VBIRProt., 1942, No 15*], which explicitly stated a fourteen-day period for entitlement to accommodation in inns and similar facilities. Government Regulation on accommodation in hotels, dated 31 December 1943 [No 328/1943 Coll. of Acts and Regulations], was even stricter. The basic limit for staying in hotels in the same village was seven days. In hotels in spas and in hotels used mainly for recreational stays, the period of stay was extended to 21 consecutive days. Although at first glance it was a stricter restriction than in the case of the Reich, with regard to the possibility of repeated stays or transfers to other localities, the Protectorate regulation was more liberal. The restriction only applied to hotels and not to inns or private summer apartments [*Nářizení 1944: 5*].

²⁷ RdErl. d. RMfWEV. v. 27. 4. 1942 – Z III a 980. Anordnung des Staatssekretärs für Fremdenverkehr zur Lenkung des Fremdenverkehrs im Kriege. Vom 20. April 1942. Deutsche Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, 1942, year 8, no 10, pp. 165–166.

²⁸ SOKA Klatovy, f. Archiv města Kašperské Hory, box 211, inv. no. 1484, sg. 975/6, Rundschreiben 1/1944.

²⁹ BayHStA, f. MHIG, sg. 9248, Dritte Anordnung des Staatssekretärs für Fremdenverkehr zur Lenkung des Fremdenverkehrs vom 25. 3. 1944.

³⁰ Státní oblastní archiv Litoměřice (SOA Litoměřice), f. Úřad vládního prezidenta Ústí n. L., box 804, inv. no. 1926, Heranziehung von auswärtigen Kräften zum Dienst in der Gauhauptstadt Reichenberg, 10. 6. 1944.

³¹ SOKA Trutnov, f. Archiv města Vrchlabí, box 189, inv. no. 1874, Rundschreiben No 8/44, 6. 9. 1944.

³² OÖLA, f. Gemeindearchiv Hirschbach im Mühlkreis, box 74, Gruppe 770, Untergruppe 05, Bericht vom 14. 7. 1944.

³³ SOKA Jindřichův Hradec, f. Hospodářská skupina hostinských živností Třeboň, box 1, sg. T/1, Oběžník no. 53 of 11. 4. 1942.

Let's look at some statistics that illustrate the situation in tourism during the war. The following table of contributions expended by the Reichsbank for travel expenses, or Deutsche Verrechnungskasse, provides a unique document on travel from the Reich abroad in the last pre-war year and up to 1944 during the war years. The data show not only a radical decline in travel allocations during the war to less than a quarter of the pre-war state, but also relative growth for Germany's allies – Croatia, Romania, but especially Slovakia – during the war. Most likely, trips made to visit family (wives, children), trips within the framework of the "erweiterte Kinderlandverschickung", Hitler-Jugend and trips for holidays, if permitted, or for medical treatment for health reasons, can be viewed as non-business trips. A more detailed decomposition cannot be performed in the current state of knowledge. Nevertheless, the table is a valuable source of travel data.

Table 1. Overview of all contributions paid by Reichsbank, or Deutsche Verrechnungskasse, based on valid travel agreements for non-business trips between the years 1938–1944 in RM thousands.

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Belgium	501	271	–	–	–	–	–
Bulgaria	315	775	19	163	167	372	68
Denmark	479	537	4	53	117	126	93
France	13	2	–	–	–	–	–
Gdansk	2 943	2 642	–	–	–	–	–
Croatia	–	–	–	349	360	475	410
Italy	44 875	45 300	325	16 835	11 400	8 265	2 508
Lithuania, Memel	884	–	–	–	–	–	–
Hungary	1 855	2 136	74	1 254	1 028	1 158	530
Netherlands	1 388	1 206	–	–	–	–	–
Romania	376	709	6	51	1 150	2 635	1675
Slovakia	–	874	53	2 228	2 404	4 029	4 293
Switzerland	12 132	10 429	136	1 429	4 430	6 642	5 981
Total	78 169	64 881	617	22 362	21 056	23 702	15 558

Source: BArch Berlin, f. Statistisches Reichsamt, R 3102/2977, No III Dev. 2/27558/44. 1940 data is only for July. Slovakia from July 1939.

The Protectorate represented an opportunity for the Reich to make use of the capacity of the existing tourism infrastructure for military purposes and other objectives (infirmaries, rehabilitation, sanatoriums, hostels, Kinderlandverschickung, Hitler-Jugend, Reich labor services³⁴, NSDAP³⁵, etc.). Thus, the Protectorate also became an integral part of the

³⁴ Members of the RAD (5210) were deployed as of April 11, 1944 in a total of 26 localities throughout the Protectorate. Compare to: NA, f. Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu, box 70, inv. no. 922, sg. 110-7/84, Anlage 2 AGFXXXVIII D No. 119-355/45 g.Rs.

³⁵ Moravian Land Archives (Moravský zemský archiv, hereinafter MZA), f. Zemský prezident Brno – správa z příkazu Říše, box 86, Az. 1100-PB/43, Beurlaubung von Behördenangehörigen für Zwecke der NSDAP ihrer Gliederungen und angeschlossenen Verbände ohne Anrechnung auf den Erholungsurlaub.

Table 2. Foreign travel in selected cities in the Protectorate between 1938–1943 (according to data provided by municipal halls)

	1938		1939		1940		1941		1942		1943	
	Domestic	Other	Domestic	Other	Domestic	Other	Domestic	Other	Domestic	Other	Domestic	Other
Prague	610379	110 196	244 141	78 685	253 157	151 782	291 656	218 752	354 345	223 512	370 149	288 713
Brno	124 366	14 445	116 090	34 577	96 960	46 448	116 361	58 976	128 179	75 281	119 324	73 931
Olomouc	55 727	2 320	38 830	3 427	46 462	6 325	42 060	14 611	84 109	27 652	74 946	32 321
Moravská Ostrava	44 515	5 892	36 529	10 065	25 499	15 350	31 077	20 208	45 978	23 689	43 897	23 851
Hradec Králové	40 921	1 168	47 497	2 849	44 276	2 293	49 129	3 557	40 587	4 972	40 399	6 599
Pilsen	43 004	4 676	29 815	5 829	25 239	11 825	26 267	16 088	29 823	23 028	32 687	23 257
Pardubice	24 021	512	25 699	686	26 819	2 670	27 585	5 780	33 642	4 931	34 983	4 987
České Budějovice	43 139	2 186	28 873	6 370	17 129	13 918	17 480	17 480	22 535	22 006	26 292	23 180
Zlín	40 418	3 466	35 940	2 073	257 293	2 468	26 075	2 497	32 877	3 796	36 226	4 394
Jihlava	23 735	2 288	15 001	4 767	12 878	6 120	13 900	6 615	21 622	7 360	20 320	6 735

Source: *Statistisches Jahrbuch für Protektorat Böhmen und Mähren* [1941]. Prag: Ústřední statistický úřad, p. 20; [1942].

Prag, p. 20, 304; [1943]. Prag, pp. 19–20 [1944]. Prag, p. 39.

Annual data always given from 1st December of the preceding year to 30th November of the following year.

Table 3. Foreign visitors in spa towns in the Protectorate from 1938–1943 (according to data provided by municipal halls)

	1938		1939		1940		1941		1942		1943	
	Domestic	Others	Domestic	Others	Domestic	Others	Domestic	Others	Domestic	Others	Domestic	Others
Luháčovice – stálí hosté	19 796	1 450	21 354	258	18 172	–	8 750	637	14 345	7 371	19 206	6 311
Poděbrady	32 494	1 718	29 515	984	29 324	150	10 642	94	15 102	719	16 153	1 592
Teplice nad Bečvou	5 191	24	4 322	43	3 481	83	–	–	–	–	–	–
Bohdaneč	2 806	33	3 654	14	3 302	18	–	–	–	–	–	–
Rožnov pod Radhoštěm	12 674	399	11 712	330	11 108	705	7 872	830	7 949	2 192	6 915	3 189
Velichovky	2 288	4	3 105	–	3 356	2	2 235	10	179	–	271	–
Lázně Toušěň	1521	11	1 976	230	2 167	4	3 461	53	3 095	7	3 056	4
Lázně Bělohrad	3 200	5	4 957	20	1 982	5	1 632	12	1 453	47	2 288	53
Bechyně	1 528	24	3 185	–	2 317	–	1 556	–	2 818	–	1 179	12
Lázně Mšeno	523	5	–	–	975	7	49	5	1 845	20	2 438	41
Lázně Běloves	709	8	–	–	937	3	1 083	3	1 898	3	1 085	9
Slatnice	–	–	–	–	590	3	1 285	3	1 979	–	2 597	128
Letiny	–	–	–	–	756	3	374	–	159	8	–	–

Sources: Source: *Statistisches Jahrbuch für Protektorat Böhmen und Mähren* [1941]. Prag: Ústřední statistický úřad, p. 20; [1942]. Prag, p. 20, 304; [1943]. Prag, pp. 19–20; [1944]. Prag, p. 39.

Annual data always given from 1st December of the preceding year to 30th November of the following year.

Reicheven in tourism. However, it could also become a source area for foreign travel in the Reich. Official Reich statistics did not provide data on the Protectorate, and similarly, Protectorate official statistics did not provide data on Reich tourism.

Furthermore, the identification of an individual and the registration of their stay were among the basic characteristics of this period. The problem arises in the interpretation of the data. Visitors were basically divided into two categories – “domestic” and “others”, whereas “domestic” meant visitors with permanent residence in Bohemia and Moravia (i. e. Protectorate or Reich nationals) and the designation “other” meaning visitors with permanent residence outside Bohemia and Moravia (that is, not only Reich nationals). Most of the “others” can be identified with the Reich Germans, or German nationals with permanent residence outside the Protectorate, as well as nationals of the Axis countries (Slovakia) or neutral states and even states with which Germany was at war. Based on this methodology, data on either domestic or other visitors cannot simply be considered as merely data on tourism. Its main informative value lies in the fact that it related to a temporary period of residence in another place, mostly for service (civil or military administration), business, study, or other reasons, and less frequently for purely travel purposes. Unfortunately, statistics for all excursion sites and tourist sites are not available.

Both tables show a logically understandable decrease in the number of foreign visitors compared to 1938, which was also affected by the political events surrounding the May crisis and Munich and the subsequent ceding of the border areas. The largest decline, more than 50%, was recorded in Prague. After an initial decline, the number of visitors usually increased or stagnated. Especially in spa towns, the number of “foreign” visitors increased and exceeded even the pre-war state (e. g. Poděbrady, Luhačovice), and also similarly in Prague.

Official data on foreign national travel in the Protectorate between 1939–1943 is listed in the following table. Following the establishment of the Protectorate, the number of visitors from the Reich increased radically (tripled), growing by more than 100,000 each year from 1940. In 1942, the number of domestic visitors rose significantly for the first time and even exceeded the level of 1938. The second most significant source of “foreigners” was Slovakia. Somewhat surprising in the statistics is the participation of the General Governorate. For foreigners (from the Reich and beyond), tourism in the form of leisure travel did not predominate, of course, but rather travel for business with the possibility of fulfilling certain attributes of leisure travel (visiting cultural monuments or natural monuments, etc.).

Even the military defeat of Yugoslavia did not mean the end of tourism to this territory. In 1941, Germany concluded a tourism agreement with Croatia, which laid down the rules for mutual tourism and even introduced a free limit of RM 400 for tourist trips from the Reich (including the Protectorate) to Croatia.³⁶ Examining the Reich’s approach to individual occupied or friendly areas, it is impossible to avoid the feeling that there was a specific policy in this area as well. In relation to the occupied territories of Denmark, Norway, the Netherlands and others, travel was “halted until further notice”. In relation to satellite countries (Croatia, Slovakia) and Italy, policy was accommodating. For trips to

³⁶ MZA, f. Říšský protektor v Čechách a na Moravě, služebna pro zemi Moravskou, Brno, box 42, inv. no. 494, Reiseverkehr nach Kroatien.

Table 4. Travel in the Protectorate between 1939–1943 (states with over 1,000 arrivals)

Year	Domestic	Foreigners	Of which
1939	1 462 490	179 447	139 185 Germany 10 180 Slovakia 5 744 Poland 2 707 Yugoslavia 2 304 Hungary 2 086 G. Britain 1 822 France 1 790 USA 1 723 Romania 1 549 Netherlands 1 530 Switzerland 1 121 Bulgaria
1940	1 400 708	304 880	292 137 Germany 6 042 Slovakia
1941	1 350 016	433 313	422 704 Germany 4 677 Slovakia
1942	1 926 731	547 725	533 109 Germany 7 097 Slovakia 1 548 former Yugoslavia 1 078 Gen. Governorate
1943	1 971 456	655 373	634 320 Germany 7 005 Slovakia 2 421 Gen. Governorate

Sources: *Mitteilungen des Statistischen Zentralamtes des Protektorats Böhmen und Mähren* [1940]. No 61, p. 439; [1942]. No 93–94, pp. 730–731; [1943]. No 42, p. 322; [1944]. No 35, p. 274.

Croatia, it was possible to issue an exit visa under the normal rules. Travel to Italy, whose economy depended on Reich tourists, was to be facilitated and it was even emphasized that “an exit visa can be issued even in cases of non-essential trips”.³⁷ And it was a different situation still, with respect to more distant satellites. For example, travel to Bulgaria was only possible on business.³⁸

At the same time, however, it is clear that Germany’s European allies still viewed the protectorate as a possible source of tourists and directed promotional efforts towards it. Evidence of this can be found in the activities of the Prague delegation of the official promotional office for Italy, ENIT, which provided promotional material for Italian cities and tourist resorts for those interested in travel [*Pražská delegace 1944*: 177].

* * *

³⁷ “Sichtvermerk können auch für nicht notwendige Reisen erteilt werden”, SOkA Opava, f. Landrát Opava, box 372, inv. no. 516.

³⁸ Ibid.

The Reich tourism policy appears to have been consistent. The measures taken after 1938 were organically implemented both in the areas incorporated in the Reich (Austria, the border area of Czechoslovakia) and to a similar extent in the protectorate. Greater autonomy was maintained in friendly countries – in our case in the Slovak state. It was important to use the acquired territory and friendly countries for the needs of Reich tourism. However, the basic tendencies were evident both in the occupied territories and those under the direct influence of Berlin: the promotion of Nazi ideology in tourism as an area of activity, the removal of the Jewish ethnic group from tourism, the creation of central institutions for tourism, and support for organized tourism.

It turns out that even during the war, tourism, despite all the restrictions (legislative, territorial, time, transport, etc.) did not disappear, except in areas where war operations were taking place, and its management became an integral part of the war economy. The explanation can be seen based on the studied materials in the multilayered nature of this part of the national economy and its broad social scope. Tourism has become part of everyday life. At the same time, the importance of tourism seems to have carried over into the postwar period, and in the current situation it must be maintained in a state that will allow its very rapid development in the future.

Bibliography

Archive Sources

- Bayerisches Hauptstaatsarchiv München (BayHStA), f. Ministerium für Handel, Industrie und Gewerbe (MHIG) 9278.
- Bundesarchiv Berlin (BArch), f. Reichswirtschaftsministerium (RWM) R 3101/9288.
f. Reichslandbund Pressearchiv, R 8034/III.
f. Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, R 30/1.
- Národní archiv Praha (NA), f. Ministerstvo lidové osvěty – dodatky.
f. Německý státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě.
f. Národní souručenství.
- Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖStA), f. Archiv der Republik (AdR) 04.
Oberösterreichisches Landesarchiv Linz (OÖLA), f. Bezirkshauptmannschaft Steyr-Land (BH Steyr-Land).
f. Sammlung DI Sighartner, HS 9.
f. Gemeindecarchiv Hirschbach im Mühlkreis.
- Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Ministerstvo hospodárstva.
f. Snem Slovenskej republiky.
- Arhiv Republike Slovenije, f. Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani.
- Moravský zemský archiv Brno, f. Zemský prezident Brno – správa z příkazu Říše
Říšský protektor v Čechách a na Moravě,
služebna pro zemi Moravskou, Brno.
- Státní oblastní archiv Litoměřice, f. Úřad vládního prezidenta Ústí n. L.
Státní okresní archiv (SOKA) Jindřichův Hradec, f. Hospodářská skupina hostinských živností Třeboň.
- SOKA Klatovy, f. Archiv města Kašperské Hory.
SOKA Opava, f. Landrát Opava.
SOKA Trutnov, f. Archiv města Vrchlabí.

Literature

- Appel, Susanne [1999]. *Reisen im Nationalsozialismus. Eine historische Untersuchung*. Baden-Baden: Nomos.
- Balaban, Milan [2017]. Czechoslovak Tourist in the Yugoslav Adriatic in the Interwar Period (1919–1939). *Acta Histriae* 25 (3): 747–766.
- Bandur, Renate [2006]. *Von Berlin in das Sudetenland. Meine KLV-Lagerzeit von 1944–1945*. Bochum: Projekt Verlag.
- Bárta, Rudolf [1941]. Na cestu. *Most – Die Brücke*, February–March 1941.
- Berkold-Fackler, Franz – Krumbholz, Hans [1997]. *Reisen in Deutschland: Eine kleine Tourismusgeschichte*. München – Wien: Walter de Gruyter.
- Boberach, Heinz (Ed.) [1984]. *Meldungen aus dem Reich*, 10. Herrsching: Verlag Pawlak.
- Brandes, Detlef [1975]. *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*, II. München – Wien: R. Oldenbourg.
- Buchholz, Wolfhard [1976]. *Die nationalsozialistische Gemeinschaft „Kraft durch Freude“. Freizeitgestaltung und Arbeiterschaft im Dritten Reich*. Inaugural-Diss. Universität zu München.
- Chmelicek, Barbara [1993]. *Die historische Entwicklung des Tourismus in Österreich 1850–1950*. Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Wirtschaftsuniversität Wien, Wien.
- Černý, Bořivoj V. [1940]. Ústřední organizace cestovního ruchu u nás. *Obzor národohospodářský* 45: 588–591.
- Český turista [1939]. No 8–9.
- Čornejová, Alžběta [2014]. *Dovolená s poukazem. Odborové rekreace v Československu 1948–1968*. Praha: Academia.
- Dominik, R. [1941]. Nová organizace cestovního ruchu a v dopravě. *Obzor národohospodářský* 46: 176–181.
- Dörr, Margarete [1998]. *Wer die Zeit nicht miterlebt hat ... Frauenerfahrungen im Zweiten Weltkrieg und in den Jahren danach*, 3. Frankfurt – New York: Campus.
- Görlich, Christopher [2015]. *NSDAP-Mitglied Nr. 2. Hermann Esser und der Fremdenverkehr im Nationalsozialismus*. Norderstedt: BoD.
- Hachtmann, Rudiger [2007]. *Tourismus-Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hospodárska situácia hotelníctva na Slovensku [1942]. *Hosť a turista*. No 3, p. 3.
- Hostinské listy* [1939]. No 6, p. 7.
- Jakubec, Ivan – Štemberk, Jan [2018]. *Cestovní ruch pod dohledem třetí říše*. Praha: Karolinum.
- Kose, Jaroslav [1940]. Hospodářský význam cestovního ruchu. In. *Sbírka přednášek České národohospodářské společnosti*, 40–41/9. Praha: Fr. Řivnáč.
- Küpper, René [2007]. Bayern und Böhmen von „München 1938“ bis zum Ende des „Protektorats“ unter deutscher Besatzung 1945. In. *Bayern und Böhmen, Kontakt, Konflikt, Kultur*. München: R. Oldenbourg, pp. 221–240.
- Lubrich, Oliver (Ed.) [2009]. *Reisen ins Reich 1933–1945. Ausländische Autoren berichten aus Deutschland*. München: btb Verlag.
- Milotová, Jaroslava [1994]. Výsledky Heydrichovy správní reformy z pohledu okupačního aparátu. *Paginae historiae. Sborník Státního ústředního archivu v Praze* 2: 161–174.
- Mohn, Volker [2014]. *NS-Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren. Konzepte, Praktiken, Reaktionen*. Essen: Klartext.
- Narízení o ubytování v hotelích [1944]. *Hostinské a hotelové listy* 61 (2): 5.
- Neue Aufgaben [1940]. *Der Fremdenverkehr* 5 (1), 6. 1. 1941: 1.
- Patel, Kiran Klaus – Reichardt, Sven [2016]. The Dark Side of Transnationalism Social Engineering and Nazism. *Journal of Contemporary History* 51 (1): 3–21.
- Piteková, Jana [1999]. *Príspevok ku skúmaniu vývoja cestovného ruchu na Slovensku do roku 1945*. Banská Bystrica: Ekonomická fakulta UMB.
- Narízení o ubytování v hotelích [1944]. *Hostinské a hotelové listy* 61 (2): 5.
- Pražská delegace ENIT [1942]. *Auto* 24 (8): 177.
- Reichsgesetzblatt (RGL.), I [1933–1939]. Berlin: Reichsverlagsamt.
- Rychlík, Jan [2007]. *Cestování do ciziny v Habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a výstěhovalecká politika 1848–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Sabol, Miroslav [2017]. Revolúcia v priestorovej mobilite. In. Rogulová, Jaroslava, et al. *Dva režimy jednej krajiny*. Bratislava: Veda, pp. 159–173.

- Semmens, Kristin [2005]. *Seeing Hitler's Germany. Tourism in the Third Reich*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.
- Spode, Hasso [2003]. *Wie die Deutschen „Reiseweltmeister“ wurden. Eine Einführung in die Tourismusgeschichte*. Erfurt: Landeszentrale für Politische Bildung.
- Štemberk, Jan [2007]. Ústřední svaz dopravy 1940–1948. *Acta Oeconomica Pragensia* 15 (7): 406–417.
- Štemberk, Jan [2008]. K organizaci a činnosti Ústředního svazu pro cizinecký ruch. In: Štemberk, Jan – Manová, Miroslava, et al. *Historie a cestovní ruch – perspektivní a podnětné spojení*. Praha: VŠO, pp. 277–290.
- Štemberk, Jan [2009]. *Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*. Pelhřimov – Praha: NTP-VŠO.
- Štemberk, Jan [2014]. Česká turistika jako možnost úniku před protektorátní realitou. In: Tauchen, Jaromír – Schelle, Karel (eds.). *Období nesvobody*. Ostrava: KEY Publishing, pp. 236–248.
- Štemberk, Jan [2016]. Meziválečné návrhy právní úpravy cestovního ruchu a současnost. *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica* 62 (3): 147–156.
- Teuteberg, Friedrich Wilhelm – Teuteberg, Hans Jürgen [2014]. *Alltagsleben eines niedersächsischen Bauernsohnes vom späten Kaiserreich zur frühen Bundesrepublik*. Cloppenburg: Stiftung Museumsdorf Cloppenburg.
- Ubytování v letoviscích [1943]. *Hostinské a hotelové listy* 60 (11): 72.
- Verordnungsblatt des Reichsprotectors in Böhmen und Mähren (VBIRProt) [1942]. Prag: Der Böhmischemährische Verlag und Druckerei.
- Verordnungsblatt des Deutschen Staatsministers für Böhmen und Mähren [1944]. Prag: Der Böhmischemährische Verlag und Druckerei.
- Výstavba a posláni Ústředního svazu pro cizinecký ruch [1940–1941]. *Most – Die Brücke* 3 (5).
- Zimmermann, Volker [2001]. *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha: Argo.

*Ivan Jakubec (*1960) works at the Institute of Economic and Social History, Faculty of Arts, Charles University. He specializes in modern economic history of the 18th–21st centuries, history of science and technology, history of transport and communications, history of trade and tourism.*

Konec řádu na kraji světa: K historické sociologii islandských ság

JÓHANN PÁLL ÁRNASON*

The End of Order at the Edge of the World. On the Historical Sociology of the Icelandic Sagas

Abstract: This article discusses the historical background to the medieval Icelandic sagas. It draws on the work of Icelandic historians, especially Gunnar Karlsson, to argue that the key factor was a distinctive political order established in Iceland before the conversion to Christianity. This was not a peasant democracy, as some idealizing interpretations have suggested; it was an oligarchy *sui generis*, with power (and a remnant of religious authority) vested in an elite of chieftains. However, there was no executive centre. This decentralized regime left its mark on the Christianizing process; the Icelanders accepted Christianity without monarchy, and for a long time without a fully empowered Church. Together with a pronounced cultural focus on narrativity, this political context explains the rise of a vernacular literature that was in many ways influenced by Christian sources, but retained a connection to pre-Christian traditions.

Keywords: Medieval Iceland; sagas; chieftains; conversion; thirteenth-century crisis; monarchy

DOI: 10.14712/23363525.2023.20

Úvodní poznámka: K otázce islandské specifičnosti

Středověká islandská literatura je dnes obecně považována za významnou a velmi zvláštní větev tehdejšího evropského písemnictví. Pro současníky jinde v Evropě nemohlo ovšem nic takového přijít v úvahu. Je doloženo, že Islandané získali v sousedních severských zemích určitou reputaci jako znalci minulých dějin a pěstitelé vypravěčského umění, ale to se zřejmě vztahovalo v první řadě na velmi vyvinutou ústní tradici. Pozdější písemná tvorba takový ohlas neměla, a právě ta její část, která se dnes těší největšímu zájmu, tzv. ságy o Islandanech (někdy také označené poněkud zavádějícím názvem „rodinné ságy“), zůstala ve své době naprosto neznámá mimo Island.

Abychom pochopili jak celkovou povahu islandské literární tvorby ve dvanáctém a třináctém století, tak i její vnitřní rozrůznění a historii její pozdější recepce, je třeba výchozí situaci trochu blíže charakterizovat. Doba literárního rozkvětu spadá vjedno se zintenzivněním kulturních kontaktů se západní Evropou a konsolidací církevních institucí po počáteční fázi méně organizovaného pokřesťanství. V politické rovině to byla doba dočasná (nebo zdánlivá) stabilizace a následující terminální krize. Složitě vzájemně působení náboženství, kultury a politiky vedlo u pozdějších historiků ke sporům o výklad společenského řádu, který vznikl po osídlení Islandu, a jeho místa v kontextu středověkého západního křesťanství. Ve starších pracích se různě obměňovala teze o germánském, případně specificky nordickém pohanství, jehož posledním útočištěm se měl stát Island,

* Prof. Jóhann Páll Árnason, Pracoviště historické sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Pátkova 2137/5, Praha 8-Libeň. E-mail: j.arnason@latrobe.edu.au

a v ságách se tudíž hledaly důkazy o pohanské mentalitě a hodnotové orientaci, přežívající i po formálním přijetí křesťanství. Nejzajímavější verzi této interpretace formuloval Arnold Toynbee ve svém díle o vzestupu a pádu civilizací; podle něho vznikala v druhé polovině prvního tisíciletí n.l. svěbytná skandinávská civilizace, ale její vývoj byl předčasně ukončen integrací do kulturního světa západního křesťanství [Toynbee 1951]. Osídlením Islandu však, jak to viděl Toynbee, vznikla možnost dalšího zrání pohanské kultury ve větší vzdálenosti od evropské pevniny, a islandský způsob konverze, ač oficiálně stvrzen v roce 1000, byl dostatečně pomalý a kompromisní na to, aby až do třináctého století pokračovala literární tvorba, v níž převládala předkřesťanská etika a jí odpovídající pohled na lidský úděl.

Tento názor už nikdo nezastává, a totéž platí o jiných variacích na představu o Islandu jako útočisti nebo rezervaci kultury poražené na pevnině. K nim patří i neortodoxní marxistická teorie o mimořádné odolnosti rodové společnosti na středověkém Islandu, až do třináctého století [Olgeirsson 1959]. Hlavní důvod, proč výklady tohoto typu dnes nejsou ve hře, je nový pohled na právě to literární dědictví, které se dříve jevilo mnohým jako monument pohanského ducha. Bádání o středověké islandské literatuře se během posledního půlstoletí velmi rozrostlo, a jeden z nejmarkantnějších výsledků je široký konsensus o tom, že křesťanské zdroje a obzory ság jsou mnohem důležitější, než se dříve mělo za to. Jedná se o mnoho věcí: motivy a modely převzaté z písemnictví směřované západokřesťanské kultury, spojení na tzv. renesanci dvanáctého století, důraz na konverzi jako předěl v islandských dějinách. V neposlední řadě bylo poukázáno na to, že pohanští hrdinové ság často odpovídají křesťanskému vzoru „ušlechtilého pohana“ [Lönnroth 1969]. Z těchto nesporných zjištění vyvozují mnozí autoři závěr, že na Islandu nešlo o nic jiného než o periferní odnož západního křesťanství jako civilizace. Zvláště radikálním zastáncem této interpretace byl Gerd Wolfgang Weber [2001]; umírněnější verzi, s jistým důrazem na zvláštní, i když distancovaný vztah k pohanskému dědictví najdeme v pracích Margaret Clunies Rossové [1994, 1998]; mnoho důkazů o křesťanském vlivu na ságy snesl Hermann Pálsson [například 1971], i když jeho stanovisko v tom ohledu nebylo úplně konsistentní, a v poslední fázi jeho díla lze zaznamenat posun k silnějšímu zájmu o pohanské kořeny, a vedle nich i kontakt s odkazem klasického starověku, zprostředkovaný výše zmíněnou renesancí dvanáctého století [Pálsson 1999]. Výrazně kritický postoj k „pankřesťanským“ výkladům zaujal přední německý germanista Klaus von See [1988].

Následující úvahy vycházejí z toho, že silné spojení se západokřesťanským geokulturním kontextem je prokázaný fakt, a že žádný návrat k představám o islandském azylu pohanské civilizace není možný. Zůstává nicméně otázkou, jak pochopit a pojmenovat vztah k blízké pohanské minulosti, který nemá jinde v západokřesťanském světě obdoby; a pokusím se ukázat, že výsledky novější islandské historiografie nabízejí jisté odůvodnění pro tezi, podle níž šlo o svého druhu mezicivilizační setkání (takto překládám pojem „intercivilizational encounter“, který razil Benjamin Nelson). Tento pohled ovšem předpokládá, že se o takových setkáních dá mluvit nejen v prostorových souvislostech, nýbrž i v časových.

Než se odvolám na islandské historiky, a hlavně na jednoho z nich, je namístě předeslat pár kritických poznámek k předmluvě jinak velmi informativních *Dějin Islandu* od Heleny Kadečkové [2009]. Jde o korekturu poněkud zavádějících tvrzení o radikální revizi tradičních perspektiv a úplném opuštění všech představ o specifičnosti středověkého Islandu. Jak píše Kadečková [2009: 5]: „V současné době pracuje nejmladší generace

islandských historiků na tom, aby nezůstal kámen na kameni ze starších nacionalistických výkladů; a dodává, že „průkopníkům kritického pohledu na minulost šlo především o to, utnout hrot přesvědčení o jedinečnosti první etapy dějin a vřadit ji do obecného schématu vytváření feudální společnosti“. Žádný islandský historik dnes nepracuje s „obecným schématem“ feudalismu, a tuto koncepci lze snadno odepsat: odkazuje na rádobu ortodoxní marxistickou periodizaci dějin (která se v takto dogmatické podobě u Marxe nevyskytuje), o níž se už nevedou seriózní diskuse. Feudalismus je teď, pokud vůbec (někteří historikové zpochybňují sám pojem), tematizován jako specifické politické a sociální zřízení, charakteristické pro nejdůležitější části středověké Evropy, ale ne všudypřítomné; a mimo Evropu lze nanejvýš mluvit o částečných analogiích. Na Islandu šlo sice o třídně rozdělenou společnost (představy o egalitární „rolnické demokracii“ se občas vynořují v populárním diskurzu, avšak dnes už sotva v odborné literatuře); mezi islandskými historiky panuje nicméně konsensus o tom, že se nejednalo o feudální mocenské struktury.

Důležitější – a problematičtější – je však v našem kontextu první část citátu. Islandská historiografie pozdního dvacátého a raného jednadvacátého století není zdaleka tak jednoduše obrazoborecká, jak tvrdí Kadečková. Je pravda, že nastal obrat proti idealizujícím vizím „zlatého věku“ před ztrátou nezávislosti v třináctém století, ale to neznamená, že zmizela veškerá problematika islandské specifičnosti v rámci středověkých dějin. Spíše se dá říci, že teprve teď byla definována bez tradičních ideologických zátěží. Nejpřesvědčivěji se toho zhostil nejvýznamnější islandský historik, Gunnar Karlsson (1939–2019). Jeho stěžejní dílo, *Goðamening* [Karlsson 2004], nebylo bohužel do žádného jazyka přeloženo, a sám titul se těžko překládá. Doslova by v češtině znamenal něco jako „kultura náčelníků“, ale oba výrazy je třeba blíže vysvětlit „náčelník“ je jen přibližný ekvivalent islandského slova *goði*, což byl titul, kterým se označili příslušníci institucionalizované politické elity; o jejich roli a historické povaze bude ještě řeč. *Mening* znamená „kultura“, ale nejde o kulturu zmíněné elity jako takové, nýbrž o širší kulturní kontext, podmíněný daným politickým řádem. Kniha je uceleným výkladem společensko-kulturní formace, jejíž trajektorie od osídlení Islandu v pozdním devátém století (a následující konstrukce politického rámce) nebyla sice beze změn, ale zachovala určité klíčové aspekty. Hlavní rysy této historie lépe vyvstanou, když se podíváme na Karlssonovu koncepci islandské specifičnosti.

Nejnápadnější projev specifického postavení, který také nejlépe odráží všechny ostatní, je islandská konverze. Křesťanství bylo přijato bez monarchie; jak to formuluje Karlsson, Kristus byl vpuštěn, ale král ne. Tato událost (asi jediná parlamentní konverze v dějinách) se odehrála v roce 999 nebo 1000; historikové nemají na datum jednotný názor. Tím se zabránilo plánu norského krále, který by byl rád spojil změnu náboženství s politickým podrobením. Anti-monarchický postup, pro nějž se rozhodli Islandané, neměl však jen geopolitické implikace. Vedl k tomu, že etablovaná vládnoucí vrstva „náčelníků“ (ve výše zmíněném zvláštním smyslu slova) si zachovala rozhodující moc nad církví; zpočátku vlastnila kostely postavené na jejich pozemcích, a majetnické nároky církevních činitelů se prosadily jen velmi pomalu. Plná integrace islandské církve do celocivilizačního katolického rámce nastala až po přijetí norské nadvlády. Dá se tedy říci, že antimonarchická orientace poznamenala i vztah k „papežské monarchii“ [Morris 1991] vrcholného středověku.

Nejvýraznější (a mezi historiky nejméně kontroverzní) aspekt náčelnické autority byl monopol legislativní moci, spojený s pravomocí k formálnímu svolání a posvěcení sněmů, kde byla tato moc uplatněna. Na celozemském sněmu zasedal zvláštní zákonodárny sbor,

lögrétta, složený z náčelníků, kteří si však mohli přizvat poradce a asistenty z řad sedláků přítomných na sněmu. Do soudů, vždy konaných na sněmech (celozemském i místních) mohli náčelníci jmenovat sedláky, anebo – ve vážnějších případech – v nich zasedat sami. Klíčovým atributem náčelnické funkce byla jistá vláda nad lidmi, spíše než územím; náčelník mohl s sebou na sněm vzít větší počet sedláků, zpravidla těch majetnějších, kteří mohli nést náklady. Tento doprovod byl obzvláště důležitý, když na sněmu došlo k srážkám, což se nezdálo stalo. Jinak je, ohledně náčelníků a jejich společenské role, dost otevřených otázek; nejasné je, do jaké míry zasahovali do místní správy. A neshodují se názory na to, jak striktně dědičná byla jejich pozice; zdá se, že v době, o které máme relativně spolehlivé prameny, převážně dědičná byla. Každopádně šlo o vládnoucí vrstvu a stratifikovanou společnost, i když s podstatně menší mírou nerovnosti – mocenské i majetkové – než současné feudální formace. Ve Skandinávii, jmenovitě v Norsku, byli náčelníci také stěžejní složkou sociální struktury [Sigurðsson 2022], ale tam došlo v devátém a desátém století k větším státotvorným posunům, a proti tomu reagovali osídlenci, kteří náčelnický řád rekonstruovali na Islandu.

K tradičně sporným tématům islandské medievistiky patří otázka, zda měli náčelníci nějaký druh náboženské autority či úlohy. Historické prameny jsou příliš kusé, aby byla možná kategorická odpověď, ale jak argumentuje Karlsson (podle mého názoru přesvědčivě), indicií je dost (od etymologie slova *goði*, příbuzného s výrazem pro božstvo, až po doložené rituální funkce), aby pravděpodobnost byla na straně těch, kteří usuzují na omezenou, ale relevantní náboženskou složku. Nešlo přitom o žádnou „politickou teologii“; mezi historiky se vyskytuje názor, že poslední pohanští vládcí v Norsku (v pozdním desátém století) se snažili o jistou konsolidaci a systemizaci starého náboženství, ale vůbec nic nesvědčí o tom, že by takové úsilí doprovázelo vybudování politické komunity na Islandu. Ze svědectví ság spíše vyplývá, že náboženská kultura osídlenců byla difúzní a postrádala pevný institucionální rámec. Zůstal však residuální sakrální rámec klíčových politických institucí, přes která náčelníci uplatnili legislativní moc. Podle Karlssona to bylo právě toto elementární spojení politické a náboženské autority, které umožnilo hladký přechod ke křesťanství, velmi odlišný od typického průběhu konverze na evropské pevnině.

Kulturní předpoklady

Není snadné najít adekvátní název pro výše popsaný politický režim. V islandské historiografii (a ještě víc v obecné mluvě) přežívá nacionalistický termín *þjóðveldi*, což by se dalo přeložit jako „lidovláda“ nebo „národní vláda“, ale oboje je anachronismus. Byl to oligarchický režim zvláštního druhu. V souvislosti se středověkými italskými městskými státy se však mezi medievisty běžně mluví o oligarchických republikách, a vzhledem k decentralizované a kvaziparlamentní mocenské struktuře se mi ten výraz nezdá nevhodný ani v islandském kontextu. Při bližším zkoumání vyvstává hodně sporných otázek, které tady musí zůstat stranou; hlavním úkolem tohoto textu je objasnit – nebo aspoň přispět k objasnění – vztahu mezi politickou strukturou společnosti a vývojem literární kultury. A je třeba začít u elementárních předpokladů.

Narativita, přetlumočení zkušenosti do příběhů, je obecně vzato součástí sociální reflexivity, ale nabývá různých podob a není ve všech kulturách stejně akcentována nebo usměrňována. Mýtotvorná narativita se liší od pozdější „práce na mýtu“ [Blumenberg

1979]; vynález a zdokonalení písma mění povahu, společenský prostor a časové dimenze narativní tvorby. Postavení dané kulturní komunity ve širším světě může ovlivnit její pojetí a hodnocení narativních artikulací. Všechny tyto aspekty je nutno mít na paměti, když je řeč o ságách a jejich historickém pozadí. Význam a věhlas orálně tradovaných příběhů souvisí s okolnostmi osídlení, další vývoj byl ovlivněn jak vnitřními změnami islandské společnosti, tak i rostoucími kontakty s kulturním světem evropské pevniny, a posléze vedla bezvýhodná politická krize k novému obratu narativního písemnictví.

Úsilí o politické sjednocení nově obydleného a řídky zalidněného ostrova, zřejmě dovršeno v prvních třetině desátého století, nutně implikovalo snahu o konstrukci společného příběhu, který by shrnul a zpečetil proces osídlení. Vznikla ústní tradice, až o hodně později sepsána a stylizována v tzv. Knize o osídlení (*Landnámabók*), jejíž první verze pocházela z první poloviny dvanáctého století, ale nezachovala se; nejstarší rukopisy, s nimiž pracují dnešní badatelé, jsou z pozdního třináctého a čtrnáctého století. Kromě domácí integrační funkce mělo toto převyprávění minulosti i širší smysl: šlo o situování Islandu ve větším světě. Rané dějiny Islandu nejsou sice tak úzce spjaty s vikingskými výpravami, jak dnes často tvrdí turistická reklama, ale společnost, která na Islandu vznikla, patřila k „vikingské diaspoře“. Tento pojem, který razila Judith Jeschová [2015], se vztahuje na geopolitický a geokulturní prostor poznamenaný stěhováním severských populací, větších či menších (ne vždy násilných). Patří k němu různé části Evropy, od dříve neobydlených ostrovů v severním Atlantiku přes anglo-irské souostroví až po normanské enklávy v byzantském civilizačním regionu, kde jednak působilo elitní vojsko severského původu přímo v císařských službách, jednak vedly výboje k založení nových států. V této souvislosti je dlužno připomenout, že byzantský svět a jeho městské centrum byly v povědomí Islandanů silně přítomné. Konstantinopoli se říkalo *Mikligarður*, což doslova znamená Veliké město, a je v ságách dost často zmíněna.

Vikingská diaspora vznikala už v devátém a desátém století. Kontakty, jazyková jednota a povědomí o společném původu tvořily základ pro historickou identitu. Je však nápadné a důvod k dalším úvahám, že diasporická perspektiva byla na Islandu daleko aktivnější artikulována než kde jinde. To se ve fázi písemné kultury projevilo v ságách o Farerských i Orkneyských ostrovech, o Grónsku, a v neposlední řadě o starých časech ve skandinávských zemích; ale tyto texty se zřejmě opíraly o mnohem starší tradice (a v případě poslední zmíněné kategorie o tradované básně). Dnes už sice dávno není vážně diskutována teorie, že ságy jsou vesměs psané verzi orální vypravěčské tvorby. Bylo nicméně prokázáno, že ústní tradice existovaly a byly důležité, ne však stejně důležité pro všechny druhy ság, a evidentně měly větší význam pro ty, které se soustředily na jiné části diaspory.

Mimořádná záliba Islandanů ve vypravěčském umění a komunikaci souvisela s jinými zvláštnostmi společenství založeného po dovršení osídlení. Ve velmi zasvěcené knize o středověkém Islandu použil Jesse Byock pojmu „kulturní ohnisko“ (*cultural focus*), který původně razili etnologové, a dospěl k závěru, že kulturním ohniskem islandské společnosti od desátého do třináctého století byl zákon [Byock 2001]. To není nemístné tvrzení. Zákon a zákonodárné shromáždění, *Alþing*, byly sjednocujícími prvky silně decentralizovaného režimu bez výkonné moci. Jejich autorita se dá, jak ještě uvidíme, považovat za svého druhu prastupeň státotvorného procesu, jehož další průběh měl velmi atypický a paradoxně sebe destruktivní ráz. Stojí za zmínku, že když islandský parlament rozhodl o konverzi, byl stěžejní argument patrně ten, že se země bez jednotného zákona neobejde,

a ten mohl za daných domácích i mezinárodních okolností být jen křesťanský. Kulturní ohnisko může však mít vícero aspektů, a v tomto případě byla ve hře vedle zákona i narativita. Režim založený v první polovině desátého století (tradiční datum 930 se asi nedá brát doslova) měl jednoho celozemského „úředníka“, jehož titul byl *lögsögumaðr*. Střední část slova, -sögu-, je genitiv podstatného jména *saga*; titul tedy znamená něco jako vypravěč zákona. Jeho úkolem bylo recitovat zákony na celozemském shromáždění, které se konalo jednou za rok, v létě, a trvalo pár týdnů. Není úplně jasné, jak tato orálně podepřená právní kontinuita fungovala, ale většinový názor historiků je, že *lögsögumaðr* recitoval každý rok základní pravidla shromáždění a pak navíc pokaždé třetinu platných zákonů, takže za tři roky byl se vším hotov. K písemnému zaznamenání zákonů došlo až v roce 1118 (text prvního zákoníku se nezachoval).

Konverze a její následky

Konverze na přelomu desátého a jedenáctého století neznamenal radikální zlom, nýbrž začátek „dlouhého dialogu mezi dvěma velmi odlišnými světonázory, oficiálním světonázorem církve, který se utkal s tradičním světonázorem lidu“; a „nejdůležitější specifičnost islandské společnosti byla, že decentralizovaná mocenská struktura neodpovídala ani mocenské struktuře církve, ani jejímu světonázoru, které byly pro lid obecně vzdálené a málo pochopitelné“ [Ólason 1998: 33]. Proti tomuto výkladu není co namítnout, ale je třeba dodat, že nešlo jenom o problematický vztah mezi lidovou kulturou a cizokrajnými vzory katolické církve; ve hře byly také organizace a orientace domácí mocenské elity, a právě v té souvislosti lze najít důležité klíče k pochopení literární odpovědi na civilizační výzvu (abychom použili terminologie, kterou razil Toynbee, ale není nutně vázána na jeho tezi o skandinávsko-islandské civilizaci).

Pro získání širší perspektivy se opřu o nedávno publikovanou a mimořádně důkladnou práci anglického historika Petera Heathera o dějinách evropského křesťanství od čtvrtého do třináctého století [Heather 2022]. Heather zmiňuje Island jen na okraji, ale zdůrazňuje několik obecných aspektů, na něž musíme brát zřetel při interpretaci islandského případu. Za prvé je nutno vycházet z toho, že dominantní náboženství netvoří nikdy úplně homogenní komunitu; striktně pravověrní jsou vždy v menšině, skepse a disent existují, ať jsou jakkoliv marginalizovány nebo persekvovány, a různé odstíny téže náboženské kultury mohou více nebo méně otevřeně koexistovat. Dalším relativizujícím aspektem je široká škála kompromisů, které muselo křesťanství při expanzi do nových oblastí akceptovat; a šlo přitom o historické procesy různého trvání. Navíc byly, jak ukazuje Heather, průběh i výsledky konverze ovlivněny mocenskými strukturami různého druhu: jednak postupně vybudovanou církevní hierarchií (a případně státními silami, o něž se opírala), jednak místními formacemi. Všechny tyto faktory měly v islandském kontextu specifický význam. Konverze byla, jak už řečeno, v podstatě politickým rozhodnutím elity, která monopolizovala legislativní moc, zachovala si decentralizovanou strukturu a bránila se zavedení výkonné moci, zpočátku včetně církevních pravomocí; nadvláda této vrstvy nad venkovským obyvatelstvem (města na středověkém Islandu neexistovala) byla méně opresivní a doprovázena mnohem menší ekonomickou nerovností než v dominantních společenských poměrech na evropské pevnině. Výsledek byl, že náčelníci si do velké míry udrželi kontrolu nad vznikající islandskou církví, a jejich residuální náboženská autorita (právě

proto, že nebyla závislá na žádné silné věrouce nebo politické teologii) jim usnadnila přechod k nové víře. Stali se majiteli kostelů postavených na jejich pozemcích (do pozdního dvanáctého století mohli náčelníci také fungovat jako kněží), a bohatší sedláci následovali jejich příkladu. Jak ukázaly archeologické výzkumy, bylo v jedenáctém století postaveno překvapivé množství kostelů (pro tak malou společnost), ale bylo by chybné usoudit, že došlo k rychlé změně mentality nebo způsobu myšlení. Jednalo se spíše o úspěšné institucionální přizpůsobení, zatímco pronikání křesťanského etosu a světonázoru muselo být mnohem pomalejší proces; a dlouhotrvající tahanice náčelníků a církve o kontrolu nad kostely a příslušnými pozemky ukazuje, že i na institucionální úrovni byla asimilace jen částečná. Spor byl až v pozdním třináctém století, po připojení k norskému království, vyřešen v prospěch církve. Vzhledem k náboženskému pozadí náčelnické funkce by bylo nepřesné mluvit o přímočarém konfliktu světské a duchovní moci; a anachronická je dříve populární představa o boji národních sil proti nadnárodní katolické autoritě.

Tento komplikovaný a rozporuplný vztah mezi zakotvenou elitou a přijatým náboženstvím je třeba vidět jako pozadí literárního rozkvětu, který začal v raném dvanáctém století. Začátek spisovné kultury na Islandu lze datovat o něco dřív, v pozdním jedenáctém století, ale psalo se v latině, bylo toho málo, a nic se nezachovalo. Velký předěl nastal krátce po přelomu jedenáctého a dvanáctého století, a souvisí úzce s vlivem tehdejší evropské renesance. O jejím ohlasu v severských zemích pojednávají Karl Johansson a jiní [2007]. Je však pozoruhodné, že se právě v této době vystupňovaných kontaktů s okolním světem začalo psát převážně vlastním jazykem. Americký indolog Sheldon Pollock použil jako první pojmu „vernacularization“ pro procesy, které vedly k posílení a písemnému uplatnění místních řečí oproti tradičně dominantním a více méně sakrálním jazykům, jako byly latina ve středověké Evropě nebo sanskrt v indické civilizační sféře. K takovému vývoji došlo ve středověké Evropě na více místech (rané anglosaské a irské písemnictví jsou známé příklady), ale zdá se, že na Islandu byl mimořádně rychlý a výsledná převaha místního jazyka zvláště markantní. Latina nezmizela, ale mimo církev měla už jen marginální význam [Karlsson 2004: 435–439]. Za zmínku stojí pár textů z první fáze procesu. Někdy v třetí dekádě dvanáctého století napsal Ari Þorgilsson (1067–1148) tzv. *Knihu o Islandanech*; jedná se o krátké dějiny Islandu od osídlení až po posílení církve a nástup prvních islandských biskupů v druhé polovině jedenáctého století. Kniha je strukturována jako přehled nejdůležitějších událostí, pochopitelně se silným důrazem na přijetí křesťanství, ale celkový tón výkladu je racionalističtější a sekulárnější než byl pro tehdejší evropské dějepisce typické. Je trochu záhadné, že toto průkopnické dílo zůstalo jediným svého druhu; později sepsali současníci souvislé příběhy o pohnutých dějinách třináctého století, ale nikdy se už nepokusil o souborný pohled na celou dobu od osídlení. Druhý pozoruhodný text je tzv. *První gramatický traktát*. Ve skutečnosti se neznámý autor hlavně zabývá otázkou, jak latinské písmo přizpůsobit islandskému jazyku, a přihlíží přitom k anglosaským zkušenostem, ale i k domácím souvislostem. Text obsahuje výrok, že „jest úkolem každého národa, aby ve vlastní řeči sepsal vlastní zákony a vlastní dějiny“.

Písemnictví dvanáctého století sestává však hlavně z překladů nebo parafrází latinských textů, a převládají dvě kategorie: jednak církevní texty, nutné pro obřady a organizaci náboženského života, jednak historické nebo pseudohistorické spisy různého druhu. Je jasné, že důraz na narativní dimenze poznamenal islandské kontakty s evropskou renesancí dvanáctého století. A překladatelské úsilí se stalo předstupněm k vlastní vypravěčské

tvorbě. Přejít k ní datují literární historikové dnes později, než bylo dřív zvykem; nejstarší zachovalé ukázky pocházejí s největší pravděpodobností z konce dvanáctého století, ale není dnes sporu o tom, že hlavní produktivní fází bylo třinácté století (tedy, jak ještě uvidíme, doba bezvýhodné politické krize), a některé důležité texty byly asi napsané až v raném čtrnáctém století.

Ságy v širším smyslu rozdělují literární historikové na několik žánrů, ale kritéria a kategorie jsou dodnes sporné, a v rámci tohoto článku se nemohu dotýcnou diskusí zabývat. Omezím se tedy na velmi elementární klasifikaci a opřu se přitom o schéma, kterého použil Torfi H. Tulinius v přednáškách o islandských ságách na Collège de France v roce 2021 [Tulinius 2023]. Ságy se za prvé dají rozdělit na dva druhy podle toho, zda se odehrávají na Islandu nebo jinde na severu, a v obou případech je pak nutno vzít v úvahu odlišné chronologické obzory. O vladařích a událostech v jiných severských zemích pojednávají především tzv. královské ságy, a ty jsou trojího druhu: životopisy současných nebo nedávných králů, ságy o jejich historických předchůdcích a příběhy tradičně označené jako „ságy o dávnověku“ (*fornaldarsögur*), v nichž vystupují legendární postavy daleké severské minulosti, ale také se zachovali vzpomínky na dobu stěhování národů. Texty o dějinách Farerských a Orknejských ostrovů kombinují blízké a vzdálené perspektivy. U ság, které se odehrávají na Islandu, tradiční a dodnes přijaté schéma rozlišuje dva typy: ságy o současnosti (*samtímasögur*), napsané ve třináctém století jako přímé svědectví o tehdejších událostech (autoři byli v některých případech aktivními účastníky), a tzv. ságy o Islandanech (*Íslendingasögur*), jejichž děje jsou umístěny do období zhruba od roku 930 do roku 1030, takže jsou zohledněné doba předkřesťanská i počátky křesťanství.

Tento posledně zmíněný typ je dnes nejvíce čten, nejvíce překládán a nejvíce tematizován v odborných diskusích o staroseverské kultuře. Stojí za zmínku, že tyto texty jsou také nejčastěji citovány, když se mluví o ságách jako kroku na cestě k modernímu románu. To je ovšem dost odvážná teze, a navíc vzbuzuje otázku, zda se moderní román dá subsumovat pod vzorec, který by se vešel do jednoznačné genealogie. K oběma aspektům se autor těchto řádků staví skepticky. Zato není pochyb o použitelnosti klíčové kategorie, s níž často pracuje dnešní literární věda. Pojem chronotopu označuje specifické propojení prostoru a času, místa a doby, pochopené jako významový svět. Jak přesvědčivě ukazuje Torfi H. Tulinius ve výše citovaných přednáškách, ságy o Islandanech představují právě takový celek. Chronotop je v tomto případě Island během století, které uplynulo mezi založením celozemského politického řádu a počáteční stabilizací křesťanské společnosti. K celkovému obrazu však patřily i zpětné pohledy na dobu osídlení a exkurzy o reálných nebo fiktivních zkušenostech Islandanů v cizině.

Závěrečná část tohoto eseje bude především věnována povaze a významu zmíněného chronotopu; nejdříve je třeba se krátce vrátit k historickému pozadí, a to z dvou různých perspektiv. Jde jednak o strukturální předpoklady, spojené se zvláštními okolnostmi konverze, jednak o dynamiku navzájem propojených procesů, které ve třináctém století vyvrcholily krizí a kolapsem.

Na Islandu, jako jinde na severu, byla církev původcem a oporou spisovné kultury, a přístupné vzdělání nemohlo být jiného než církevního typu. Islandané, kteří studovali v cizině, chodili na církevní školy. Vzhledem k účasti etablované světské elity na změně náboženství, a k jejímu vlivu na institucionální následky, otevřely se jistě možnosti přizpůsobení s odstupem. Ve výše citované knize mluví Peter Heather o „kompromisech

islandského typu“ jako o jednom možném a nikoliv ojedinělém způsobu konverze; má přitom na mysli dočasné koncese zastáncům starého náboženství, dohodnuté nebo uzákoněné při oficiálním přijetí křesťanství. Islandský kompromis se však nedá redukovat na dočasná opatření v zájmu hladkého přechodu. Jednalo se o dlouhodobější komplikace, spjaté v prvé řadě s dalekosáhlou kontrolou náčelníků nad vznikající církví. Intervence tradičních politických elit do zárodečných církevních struktur a praktik byla ovšem častým zjevem i na evropské pevnině; úsilí církve o plnou autonomii – a dočasně i o převahu – dosáhlo jen postupných úspěchů. Islandská konstelace se nicméně lišila v několika ohledech od kontinentálních případů. Mocenská struktura, se kterou se tam církve setkala, byla důsledněji decentralizovaná, a její představitelé o to silněji místně zakotvení než jinde. Nebyla tam ve hře monarchická moc, jejíž úloha byla jinde v Evropě většinou rozhodující, přičemž mohla být uplatněna dvojím způsobem. Vladař měl někdy na vybranou, zda proti tradičním poměrům využít nového a průraznějšího modelu sakralizace, s nímž bylo ztotožněno křesťanství, anebo oponovat církevním nárokům ve jménu domácích zvyků; a někdy bylo možné obě strategie kombinovat. Vedle této zásadní politické specifčnosti je třeba vzít v úvahu kulturní dědictví a priority spojené s mocenskými vztahy. Klíčový význam narativity byl už zmíněn, a genealogická legitimace vyšších vrstev nebyla jejím nejméně důležitým projevem (o to důležitější, že jiné zdroje moci byly dosti skromné). Dalším svědectvím o témže sklonu jsou zmínky o společenských zábavách, kde vyprávění o dějích a postavách minulých dob byla obvyklou částí pořadu; o těchto schůzkách a slavnostech se ví příliš málo, abychom si mohli udělat přesnou představu, ale zdá se, že se tam improvizovaly příběhy, které mohly později sloužit jako podklad k písemným kompozicím. A konečně je na místě připomenout jeden zvláštní rys islandské tradice. Záliba a „vycvičenost“ ve velmi složitém typu básnictví, tzv. skaldické poezie, přežila konverzi a promítla se i do křesťanské tvorby. Tři aspekty tohoto žánru stojí za povšimnutí. Přísná pravidla skaldické poezie fungovala jako mnemotechnika a posílila důvěru v její historickou pravdivost. Specifický slovník, s nímž pracovala, byl úzce vázán na severskou mytologii a vyžadoval podrobnou znalost jejích postav a příběhů. A nejpozději od raného jedenáctého století měli Islandané u dvora norských králů privilegovanou pozici jako „zásobovatelé“ skaldické poezie. Islandský název žánru (*dróttkvætt*) ostatně obsahuje přímý odkaz na dvorské prostředí; šlo o jakousi dálkovou účast na dvorské kultuře, která se ve Skandinávii rozmohla. A dá se říci, že se tak projevil ambivalentní vztah k monarchickému způsobu vládnutí: v politické praxi zachovali Islandané od něj distanci, ale byli jím současně fascinováni, v literární tvorbě se jím zabývali, a tento pozitivnější postoj měl nakonec i politické následky.

Všechny tyto faktory přispěly k tomu, že vzdělanecká vrstva, která vznikla ve spojení s církví a její kulturou, ale ne pod její plnou kontrolou, orientovala na narativní rekonstrukci vlastní minulosti, a to se zřetelem k legendárnímu dávnověku, k časově bližším dějinám příbuzných kultur, i k vlastní historické zkušenosti. Taková rekonstrukce je něco jiného než boj ustupující civilizace o další život, o němž mluvil Toynbee a jiní; ale pokud uznáváme, že pojem mezicivilizačního setkání se může vztahovat nejen na prostorové, nýbrž i na časové souvislosti, je aplikovatelný na tento případ. Rekonstrukce se ovšem opírá o fragmenty, a klíčovou úlohu hrají – jak už řečeno – memorizované básně a příběhy. Podle teorie Jana Assmanna jde o mezistupeň mezi kolektivní a kulturní paměti [Assmann 2013]; k definitivní konsolidaci kulturní paměti je třeba písma. Fragmentární byla však

v době, o kterou se jedná, i islandská odnož západního křesťanství, v tom smyslu, že nábožensko-politický nexus – definující složka civilizačního vzorce – nemohl nabýt stejné váhy jako na evropské pevnině. Pro směrodatné jádro západního křesťanství bylo charakteristické institucionální spojení katolické církve a věrouky s monarchickým řádem, papežským i politickým, přičemž ten druhý se dělil na císařskou a královskou verzi, což nebylo bez historických následků. Na Islandu se monarchický aspekt této konstelace plně uplatnil až po připojení k Norsku.

Souhru akulturace a rekonstrukce lze blíže pochopit jen ve spojitosti s historickými procesy, které se odehrály během dvou a půl století, od přijetí křesťanství do konce politické nezávislosti (1000–1262). Jde o čtyři hlavní trendy, z nichž dva jsou poměrně dobře dokumentovány a mezi historiky málo kontroverzní, zatímco dva ostatní jsou mnohem méně reflektovány v pramenech a o jejich vlivu na celkový vývoj panuje větší nejistota.

Nejmarkantnější a nejosudovější byl řetěz změn, který znamenal obrat od sebeomezujícímu k sebedestruktivnímu státotvornému procesu. Soutěž uvnitř mocenské elity vyústila v čím dál násilnější konflikty a nakonec ve válku všech proti všem, která trvala zhruba v letech 1235 až 1260. V průběhu této krize vznikly mocenské útvary nového typu, větší a teritoriálně jasněji ohraničené, než byly předtím domény náčelníků. Těmto novým držávám se říkalo *ríki*, což je dodnes islandské slovo pro stát. Jednotný stát však z toho nevznikl; nikdo ze soupeřících velmožů nebyl schopen nastoupit cestu k monopolizaci, jak ji líčí Norbert Elias ve svém díle o státotvorných procesech ve středověké a raně novověké Evropě. Na celkový obraz se hodí pojem „krize bez alternativy“, který razil Christian Meier pro poslední fázi římské republiky. A konečná alternativa – norská královská nadvláda – přišla ještě výrazněji zvenčí než v římském případě.

Další proces zúčastněný na předešlé krizi byl iniciován církví, ale výsledky neodpovídaly původním záměrům. Druhý islandský biskup, Gissur Ísleifsson (funkci zastával v letech 1080–1118), se velmi snažil o posílení církevní moci; měl dočasně tak velký vliv, že někteří současníci ho viděli jako nekorunovaného krále, a není nepravděpodobné, že jeho konečným cílem byl nějaký druh církevního státu. Ukázalo se však, že existující poměry nic takového neumožnily. Gissur zavedl desátky, aby zajistil materiální rámec církevního života, ale značnou část příjmu si přivlastnili náčelníci, jimž patřily pozemky, kde byly postaveny kostely. Zdá se, že tento zisk byl nerovnoměrně rozdělen mezi hlavní politické hráče, a přispěl tak k polarizaci mocenského soupeření. Vcelku se dá říci, že církev neuspěla ani ve snaze o hegemonii, ani při pokusech o ukáznění a pacifikaci náčelnické elity. Tento závěr vybízí ke komparativním úvahám. V evropských státotvorných procesech hrála středověká katolická církev významnou úlohu, a kritikové právem vytkli Norbertu Eliasovi, že patřičně nezohlednil tento faktor. Církev měla trojí vliv. Její vlastní organizace měla v mnohém podobné rysy jako vznikající státy, a tím vstoupila do soutěže o moc. Byla průkopníkem inovací, z nichž se mohli poučit budovatelé států; to se týká zejména iniciativní role v tzv. právní revoluci [Berman 1983]. Navíc mohla v některých případech poskytnout kvalifikovaný personál pro státotvornou činnost. Ve srovnání s touto komplexní konstelací vypadá historická stopa islandské církve – před připojením k Norsku – velmi skromně. Její iniciativy byly zčásti absorbovány do procesu s jiným těžištěm, zčásti marginalizovány.

Zbývá ještě zmínit dva dlouhodobé transformativní trendy, málo doložené v pramenech a zdaleka ne jednomyslně vykládané v dnešní historiografii. Není sporu o tom, že během doby, která předcházela finální krizi třináctého století, rostla závislost na cizích garantech

obchodního kontaktu. Lodi osídlenců vyšly z provozu, a nové se na Islandu vyrobit nedaly. Méně jasně je, jaké následky tato zkušenost měla, ať už v kontextu mocenských bojů a snah o přízeň norských vládců, anebo ohledně mentality dominantní u širších vrstev. Existuje teorie, že celkové zklamání životnými podmínkami v nově osídlené zemi mělo svůj podíl na krizové dynamice i jejím odrazu v literární tvorbě [srov. například *Nordal 1993*], a je nasnadě s touto tezí spojit problém rostoucí závislosti na nejistých cizích iniciativách. Ve smlouvě o připojení k Norsku si Islandané ostatně vyměnili, aby norský panovník zajistil regulární obchodní styk.

Poslední aspekt transformativní dynamiky, o níž je tu řeč, se týká sociální struktury. Ve dvanáctém a třináctém století patrně došlo k rostoucí diferenciaci mezi bohatšími a chudšími sedláky; ale tento vývoj je lépe doložen v některých krajích než v jiných, a historikové se neshodují v názoru na politické následky. Mohlo to znamenat, že velmožové aspirující na celozemskou hegemonii byli ve větší míře odkázáni na loajalitu zámožnějších sedláků; anebo také, že nejmocnější náčelníci teď těžili z toho, že byli viděni jako spolehliví ochránci majetnější vrstvy mezi obyvatelstvem. Pokud jde o literární odezvu, je možné, že se zmíněnou diferenciací souvisí terminologie ság napsaných v třináctém století: pro zámožnější sedláky se tam používá termínu *höfðingi*, který nesporně implikuje jakýsi elitní status, i když o náčelnické funkci není řeč.

Ságy jako krizová literatura

Až na výjimky je autorství ság (v nejširším smyslu) nevyřešitelnou otázkou, a velmi obtížné je i datování jednotlivých textů. V případě královských ság jsou známí autoři dvou nejvýznamnějších. Ságu o králi Sverrirovi, který vládl v Norsku v letech 1184 až 1202, napsal opat jednoho islandského kláštera. Velký soubor ság o dřívějších králech, zvaný *Heimskringla*, napsal téměř jistě Snorri Sturluson (1179–1241), také známý jako autor mytologicko-poetického traktátu *Snorra-Edda*, a kromě toho jeden z nejprominentnějších účastníků boje o hegemonii (byl zavražděn na popud norského krále). Tyto dva případy ilustrují společenské rozpětí těch, kteří se podíleli na literárním rozkvětu, ale daleko s tím nedojdeme, když jde o širší spektrum textů. Autoři ság o současných událostech jsou zčásti známí; mezi nimi vyniká Snorriho synovec, Sturla Þórðarson (1214–1284). O jeho kariéře a tvorbě existuje sborník studií [*Sigurðsson – Jakobsson 2017*]. Veskrze anonymní jsou ságy o Islandánech; zdá se, že jejich autoři považovali anonymitu za zásadu, kterou bylo nutno respektovat. To nebránilo pozdějším zájemcům ve spekulacích o autorství, ale o pozitivních výsledcích se dá snad v jediném případě mluvit. Je vysoce pravděpodobné a široce přijato, že Snorri napsal ságu o Egilovi [český překlad: *Vrátný 1926*]. Jedná se o jednu z nejvíce čtených ság, příběh vynikajícího básníka a extrémního sociopata, jehož dobrodružství a výstřednosti jsou pro mnoho interpretů ukázkou rozporuplného vztahu mezi pohanskou a křesťanskou kulturou. Zcela jinak vypadá stav diskuse týkající se ságy o Njálovi, často označené za největší dílo středověké islandské literatury [český překlad: *Heger 1965*]. Enormní úsilí a rozsáhlé psaní bylo vynaloženo na hledání autora, ale bez jakýchkoliv plausibilních závěrů.

Datování jednotlivých děl je kontroverzní a vždy velmi hypotetické. Tradiční a detailní chronologie, kterou vypracoval zejména Sigurður Nordal [1993], byla důkladně zpochybněná, a dodnes je u mnoha ság sporné, zda patří do rané nebo pozdní fáze. Pokud

však jde o celkový historický rámec, bylo dosaženo jistého konsensu: platí dnes za více méně prokázáno, že ságy všeho druhu jsou především produktem třináctého, případně nejranějšího čtrnáctého století. Upuštěno bylo tím pádem od dřívějšího datování některých ság do dvanáctého století, a také od představy, že legendární ságy o severském dávnověku pocházejí z úpadkové fáze, která měla nastat ve čtrnáctém století. Tento časový rozměr má závažné důsledky pro pochopení celé literární tradice. Německý literární historik Thomas Fechner-Smarsly [1996] navrhl – na základě podrobného srovnání několika ság – pojem *Krisenliteratur*. Tak by se dala charakterizovat celá literární tvorba třináctého století. Různé kategorie představují různé typy reakce na krizi politického řádu, její celospolečenské dopady a v konečné fázi na kolaps, po němž následovala radikální změna domácích mocenských struktur i geopolitického postavení. Máme tedy co dělat s fenoménem nikoliv ojedinělým, ale v tomto případě zvláště markantním: kulturní rozmach jde ruku v ruce s politickým rozpadem a selháním. Ságy o současných událostech registrují krizi z pozice přímých nebo časově velmi blízkých pozorovatelů. Královské ságy, jmenovitě Snorriho *Heimskringla*, tematizují dějiny norského království v situaci, kdy jeho existence a ambice se staly pro Islandany aktuálnější výzvou než dříve. Ságy o dávnověku představují složitější cestu reflexe; Torfi H. Tulinius [1995] se snaží ukázat, ne bez opodstatnění, že v nich se velmi oklikovým způsobem řeší kritické problémy společnosti, ve které autoři žili; ale tuto otázku nechám teď stranou. Větší význam měly pro současníky i pro pozdější generace ságy o Islandanech, kde se reflektuje krizová problematika třináctého století přes vypravení situované v době o dvě až tři století starší. Vésteinn Ólason [1998] mluví o „dialogu s věkem ság“; tím věkem myslí výše zmíněný chronotop, Island zhruba od roku 930 do roku 1030 (titul anglického překladu je „Dialogues with the Viking Age“, což je spíše matoucí). O dialog se vskutku jedná – v tom smyslu, že se perspektiva podmíněna aktuální zkušeností konfrontuje s kulturní pamětí o jasně vymezené a stylizované době. Dialog je však maskován jako přímý a neosobní výklad o faktických událostech. V tom ohledu lze definovat jednotný styl těchto ság; ale jinak ze sdíleného chronotopu nevyplývá žádný podrobnější společný jmenovatel. Každá sága je samostatné dílo se specifickými rysy a akcenty. Tady se nemohu pustit do detailní analýzy jednotlivých děl; omezím se na provizorní přehled tematických a interpretativních hledisek, s nimiž se v různých ságách různě zachází.

Nelze popřít, že v ságách o Islandanech se projevuje jistá tendence k idealizaci minulé doby; ne nutně v etickém smyslu, ale aspoň tak, že postavy a události jsou zobrazeny ve zvětšujícím formátu. Přesto je u anonymních autorů ság méně patrná představa o „zlatém věku“ než u pozdějších nacionalistických dějepisců. Zpětný pohled na „věk ság“ je dvojnásobný: minulá historie je viděna jako méně ohrožená excesy a krizemi, ale také – v různé míře v různých textech – jako pozadí a předzvěst situace, s níž se potýkala generace autorů. Zvláště prominentní je v tom ohledu problém násilí, jeho regulace a jeho potenciálně expanzivní dynamiky. Někteří anglojazyční znalci ság [například *Byock 1993*] kladou důraz na „spor“ (feud) jako svého druhu instituci, která – při absenci výkonné moci – zajistila určitou stabilizaci násilí, slučitelnou jak se smluvním řešením, tak i s vžitými představami o legitimní odvěti. To je však jen jeden aspekt složitější problematiky. Jsou také ságy, v nichž se rozvíjejí dalekosáhlejší úvahy o kumulativní a nekontrolovatelné expanzi násilí, anebo o způsobu, jak dosáhnout trvalejší nápravy. Zvláštní zmínku si zasluhují dvě ságy, dnes shodně považované za velmi pozdní a zřejmě napsané po zániku

samostatného politického řádu. Představují něco jako zúčtování se zkušeností třináctého století. Tady není prostor pro podrobnou analýzu; čtenáře, kteří by zájem měli, odkazují na české překlady. Sága o Njálovi [český překlad: Heger 1965] je příběh o řetězových reakcích násilností, s různými peripetiemi a katastrofálním koncem: upálením Njála – moudrého, mírumilovného a státnicky smýšlejícího člověka – a jeho rodiny. Tato sága vybízí nejen k hledání autora (bez výsledku), ale i k velmi různým výkladům, z nichž dva stojí za krátkou poznámku. Lars Lönnroth [1976] zastává názor, že jde o důsledně křesťansky inspirovaný a strukturovaný příběh, v němž se smrt Njála a jeho nejbližších se vyjímá jako mučednictví, a tragédie je nakonec uzavřena usmířením hlavních přežívajících účastníků. Proti tomu mluví vícero argumentů. Sága sice líčí oficiální konverzi, ale fakt, že k nejhorším činům dochází po ní, vzbuzuje pochybnosti o jejím významu. Formálně křesťanský závěr – absoluce hříchů po pouti do Říma a pak konečné usmíření – je nápadně stručný a nevýrazný; je zastíněn jinou, delší a mnohem působivější epizodou. Poslední substantiální část ságy přemísťuje děj do Irska a líčí legendární bitvu u Clontarfu (1014); účast několika Islandců spojuje tuto událost s předchozími konflikty, ale hlavní důraz je kladen na apokalyptický scénář, který promítá islandskou tragédii do větších dimenzí. O významu této bitvy se dodnes vedou mezi historiky spory. Sága o Njálovi ji sice chápe jako srážku křesťanství s pohanstvím, ale zarámovanou do tak dvojnásobných událostí, výsledků a doprovodných zjevů, že konečný dojem podtrhuje záhadu a nejistotu. Z těchto důvodů (i jiných, které tu nelze dopodrobna vypočítat) se mi zdá přesvědčivější výklad Theodora Anderssona [2006], podle něhož Sága o Njálovi představuje kritickou (a do značné míry demontující) retrospektivu na ideály a praktiky zaslého řádu, včetně představ o hrdinství a moudrosti; a i když nejde o žádný přímočarý odvrát od křesťanství (k takovému obrátu se rezignovaná skepse nehodí), nedá se říci, že by křesťanská identita nebo étos z toho vyšly bez problémů. Obraz, který se rýsuje na konci příběhu, neukazuje křesťanství jako nový řád; spíše jde o hotový fakt, absorbovaný do generačního sledu.

Další ukázka kritického ohlednutí, velmi odlišně koncipována, je Sága o Hrafnkelovi [český překlad: Vrátný 1920]. Jedná se o životní příběh a politický *Bildungsroman* náčelníka, který začíná jako velmi oddaný uctívač severského boha Frey. V důsledku této náboženské vazby se dostane do netušených problémů, utrpí potupnou porážku a prodělá období bezmoci a marginalizace; ale nakonec se mu podaří návrat k moci. Teď s ní však zachází promyšleněji a strážlivěji, odmítá sakrální vazbu a snaží se zachovat míru, aniž by – když se to jeví účelné – váhal s přesně zacíleným násilím. Sága se dá číst jako případová studie o rozbití nábožensko-politického nexu, avšak ne v tom smyslu, že by jeho pohanská verze byla vystrídána křesťanskou. Z bohaté sekundární literatury si zvláštní zmínku zasluhuje kniha Williama Iana Millera [2014]; tento autor přesvědčivě vyvrací křesťanský výklad a ukazuje, že jde především o etiku moci a boje o ni. K tomu patří, jak zdůrazňuje titul knihy, i náležitý smysl pro víceznačnost činů a situací. A rozchod politického panství s náboženstvím neznamená bezvýhradnou sekularizaci. Millerova podrobná analýza vede k závěru, že – jak tomu říká – „the uncanny“ je trvalým pozadím dění a jednání. Existuje něco jako numinózní dimenze, její pohanský výklad je shledán nepřijatelným, ale otázka křesťanské alternativy zůstává nerozhodnuta.

Ve výše citovaných pařížských přednáškách mluví Torfi H. Tulinius o „estetice víceznačnosti“, příznačně pro islandské ságy, a má na mysli jak jednání postav, tak i situace, se kterými se setkávají. Zdá se mi, že zrovna tak lze konstatovat etickou a světonázorovou

víceznačnost. Diskuse o etice ság zatím nedospěla k jednoznačným závěrům o pohanské nebo křesťanské orientaci. V této souvislosti může být užitečný odkaz na zmíněnou knihu Petera Heathera. Podle Heathera je třeba pochopit dějiny západního křesťanství jako sérii metamorfóz, a jedna z nich byla adaptace ke středověké válečnické etice. Tento proces je v knize analyzován na příkladech soupeřících anglosaských království od šestého do osmého století, kde přerušení kontinuity s pozdní antikou bylo radikálnější než na pevnině. Pro dokončení této transformace bylo – jak argumentuje Heather – rozhodující, že s monarcho-centrickou státotvornou dynamikou byla spojena i nejvyšší autorita ve věcech církevních. Jak jsme viděli, taková centrální instance na Islandu chyběla. Symbióza církevního normativního řádu s vládnoucí politickou etikou zůstala neúplná a byla ve třináctém století částečně zvrácena. Ambivalence ság reflektuje tuto historickou skutečnost.

Literatura

- Andersson, Theodore [2006]. *The Growth of the Medieval Icelandic Sagas (1180–1280)*. Ithaca: Cornell University Press.
- Assmann, Jan [2013]. *Das kulturelle Gedächtnis*. München: C.H. Beck.
- Berman, Harold J. [1983]. *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge/MA: Harvard University Press.
- Byock, Jesse [1992]. *Feud in the Icelandic Saga*. Berkeley: University of California Press.
- Byock, Jesse [2001]. *Viking Age Iceland*. London: Penguin.
- Clunies Ross, Margaret [1994]. *Prolonged Echoes, v. 1: Old Norse Myths in Medieval Northern Society*. Odense: University of Southern Denmark Press.
- Clunies Ross, Margaret [1998]. *Prolonged Echoes, v. 2: The Reception of Norse Myths in Medieval Iceland*. Odense: University of Southern Denmark Press.
- Fechner-Smarsly, Thomas [1996]. *Krisenliteratur. Zur Rhetorizität und Ambivalenz in den Isländersagas*. Frankfurt/M: Peter Lang.
- Heather, Peter [2022]. *Christendom: The Triumph of a Religion*. London: Allen Lane.
- Jesch, Judith [2015]. *The Viking Diaspora*. London: Routledge.
- Johansson, Karl (ed.) [2007]. *Den norröna renässancen. Reykholt, Norden och Europa 1150–1300*. Reykholt: Snorrastofa.
- Kadečková, Helena [2009]. *Dějiny Islandu*. Praha: Lidové noviny.
- Karlsson, Gunnar [2004]. *Goðamening*. Reykjavík: Heimskringla.
- Lönnroth, Lars [1969]. The noble heathen: A theme in the sagas. *Scandinavian Studies* 61: 1–29.
- Miller, William Ian [2014]. *Hrafnkel or the Ambiguities. Hard Cases, Hard Choices*. Oxford: Oxford University Press.
- Lönnroth, Lars [1976]. *Njáls Saga. A Critical Introduction*. Berkeley: University of California Press.
- Morris, Colin [1991]. *The Papal Monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*. Oxford: Oxford University Press.
- Nordal, Sigurður [1993]. Fragmenta ultima. In: *Fornar menntir* [Staroislandská kultura], sv. II. Reykjavík: Almenna bókafélagið, s. 149–169.
- Nordal, Sigurður [1993]. Um íslenzkar fornsögur [O staroislandských ságách]. In: *Fornar menntir*, sv. II. Reykjavík: Almenna bókafélagið, s. 327–462.
- Ólason, Vésteinn [1998]. *Samræður við söguöld* [Dialogy s věkem ság]. Reykjavík: Heimskringla.
- Olgeirsson, Einar [1959]. *Z minulosti islandského lidu*. Praha: SNPL – Státní nakladatelství politické literatury.
- Pálsson, Hermann [1971]. *Art and Ethics in Hrafnkel's Saga*. Copenhagen: Munksgaard.
- Pálsson, Hermann [1999]. *Oral Tradition and Saga Writing*. Wien: Fassbaender.
- See, Klaus von [1988]. *Mythos und Theologie im skandinavischen Hochmittelalter*. Heidelberg: Winter.
- Sigurðsson, Jón Viðar [2022]. *Scandinavia in the Age of Vikings*. Ithaca: Cornell University Press.

- Sigurðsson, Jón Viðar – Jakobsson, Sverrir (ed.) [2017]. *Sturla Þórðarson: Skald, Chieftain and Lawman*. Leiden – Boston: Brill.
- Toynbee, Arnold [1951]. *A Study of History*, v. 2. Oxford: Oxford University Press.
- Tulinius, Torfi H. [1995]. *La matière du Nord. Sagas légendaires et fiction dans la littérature islandaise en prose du XIIIe siècle*. Paris: Presses de l'Université de Paris.
- Tulinius, Torfi H. [2023]. *Les sagas islandaises: Enjeux et perspectives*. Paris: Collège de France.
- Vrátný, Karel [1920]. *Sága o Hrafnkelovi*. Praha: Hynek.
- Vrátný, Karel [1926]. *Sága o Egilovi*. Praha: Vlastní náklad.
- Weber, Gerd Wolfgang [2001]. *Mythos und Geschichte. Essays zur Geschichtsmythologie Skandinaviens in Mittelalter und Neuzeit*. Trieste: Parnaso.

Jóhann Páll Árnason je emeritním profesorem sociologie na La Trobe University, Melbourne, a externím spolupracovníkem programu historické sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Zabývá se sociologickou teorií a srovnávací historickou sociologií, s důrazem na civilizační perspektivu. K jeho nedávným publikacím patří Weltliche Autonomie und Religion in der Konstitution der Moderne (Blumenberg-Vorlesungen, 3), Freiburg 2019, a The Labyrinth of Modernity: Horizons, Pathways and Mutations, London 2020. Editoval sborník European Integration: Historical Trajectories, Geopolitical Contexts, Edinburgh 2019.

Civilizačně nekompetentní? Kultura české společnosti 90. let v paměti západních expatriantů

TOMÁŠ RAZÍM*

Civilizationally Incompetent? The Culture of Czech Society in the 1990s in the Memory of Western Expatriates

Abstract: The so-called Velvet Revolution started a new “transformation” period of Czech history. There seemed to be a general agreement that the main goal was the “return to Europe”, assimilation to the West after more than 40 years of different historical development. That was not only a political and economic, but also a cultural and civilizational process. Theories about post-socialist societies with distorted values tried to explain why the westernizing process was taking longer than expected. This article confronts the theory of Polish sociologist Piotr Sztompka with oral history interviews conducted with Western expatriates who came to Czechoslovakia in early 1990s. Although daily interaction with Czech society brought them many disenchantments, the narrators generally perceived those simply as cultural differences, not as signs of civilizational incompetence. Some of the differences even led them to settle down in the Czech Republic. The most prominent social phenomena which the narrators classify altogether negatively are xenophobia and racism which in their view still prevail in Czech society, albeit less pronounced.

Keywords: transformation; Czech society; oral history; expatriates; 1990s

DOI: 10.14712/23363525.2023.21

Úvod

Pád železné opony v roce 1989 a následná demokratizace postkomunistických států vyvolaly erupci nových teorií a prognóz ohledně budoucího vývoje zemí někdejšího východního bloku a vlivu těchto procesů na zbytek světa. Společenské elity na Západě i jejich nové protějšky z někdejšího východního bloku se zdály být ve shodě na tom, že liberální demokracie a kapitalismus představují nejvyšší vývojový stupeň lidstva. Považovalo se za samozřejmé, že státy střední a východní Evropy budou po ukončení diktatury komunistických stran usilovat o to, aby se zařadily po bok vyspělých západních demokracií – tento cíl si ostatně budoucí porevoluční elity vytkly již v průběhu 80. let [*Dienstbier 1990*]. Konkrétní postup, jak toho dosáhnout, se mohl lišit, o výsledku tohoto procesu, který se označoval jako tranzice, se však nepochybovalo. Hovořilo se o dohánění Západu [*Habermas 1990*], o návratu na „správnou“ cestu dějinného vývoje [*Berend 1996; Kornai 2006*], o proměnu v „normální“ země [*Shleifer – Treisman 2014*], o imitaci západních vzorů [*Krastev – Holmes 2018*] a samozřejmě o „návratu do Evropy“ [*Garton Ash 1991: 123; Křen 2019: 53, 95; Zarycki 2016: 28*].

* Mgr. et Mgr. Tomáš Razím, doktorand oboru Soudobé evropské kulturní dějiny, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: razim.tomas@gmail.com

Pozorovatelé, komentátoři i protagonisté tohoto procesu, který se postupně přeměnil z tranzice na transformaci¹, rozlišovali různé dimenze proměny postkomunistických zemí, které se nejlépe dají shrnout do tří následujících: ústavně-právní, ekonomické a společensko-kulturní [Musil 1992]. První dvě spočívaly v implementaci formálních institucí, které se skutečně daly okopírovat podle západního vzoru během několika měsíců či let – byť pouze do jisté míry, jelikož rozsah transformace a některé její výzvy (např. obnovení soukromého vlastnictví) byly zcela bezprecedentní [Offe 1991]. Společenské návyky a kulturní vzorce však vyžadují větší trpělivost a dosažení hlubších změn nelze očekávat dříve než za několik generací [Bugarcic – Berend 2015; Dahrendorf 1991; Fibich 1996].

Myšlenka dohánění společenské a kulturní úrovně Západu vyvstává z představy civilizační zaostalosti Východu, která byla v západní Evropě pěstována od přelomu 18. a 19. století.² Vzniklá představa Východu definovaného v termínech nedostatku a opoždění (*lack and lag*) se uchytila i ve střední a východní Evropě, kde vedla k potřebě dohánět „zmeškaný“ vývoj, dostat se na ten vývojový stupeň, na kterém už tamní společnost měla za „správných okolností“ dávno být [Todorova 2018: 19; 37]. Jisté oživení zaznamenal tento názor v průběhu 80. a 90. let 20. století, kdy se pod různými názvy objevilo hned několik teorií tzv. „postkomunistického syndromu“ [Kličperová-Baker 1999: 5], kterými chtěli autoři pocházející převážně ze středo- a východoevropských zemí vysvětlit a pomoci překonat společenské a kulturní jevy, které vnímali jako nedostatky a neřesti svých krajanů ve srovnání s jejich západními protějšky [Zarycki 2016: 29]. Jednou z nich byla i teorie civilizační nekompetence polského sociologa Piotra Sztompky [1993], o níž se opírá tato studie.

Mnozí autoři těchto teorií měli zkušenost se životem na Západě, což je v jejich očích mohlo stavět do pozice jakýchsi arbitrů, hodnotitelů kulturní vyspělosti společností na obou stranách železné opony. V podobné pozici se nacházeli také cizinci ze západních zemí, kteří využili zhroucení východního bloku a uvolnění podmínek pro vycestování do dlouho uzavřené, „neznámé“ části světa a usídlili se v transformujících se státech střední a východní Evropy. Jak tito cizinci vnímali kulturní a společenské odlišnosti hostitelské země ve srovnání s jejich vlastí? Nakolik jejich vzpomínky zapadají do teorie civilizační nekompetence postkomunistických společností? A jakým jevům přikládají tito expatrianti ve svých vzpomínkách největší váhu?

Kromě několika vzpomínkových publikací [Baker 2021; Deitch 2018; Emery 2010; Kocábová 2009; Levy 1991; Lytle 1995; Morgan 2009; Skilling 2001; Wilson – Machovec – Riedel 2011] není tato problematika dosud nijak zpracována. Existují publikace, které se věnují přistěhovalcům ze Západu před rokem 1989 [Břach 1997; Geaney 2013; Mašková 2013; Nnaji 2018; Olšáková 2007; Vidomus 2017], avšak vlna příchozích, která se spustila po událostech roku 1989, zůstává historickým výzkumem dosud opomíjena. Přitom právě západní expatrianti mohou nabídnout interpretaci polistopadového vývoje, která se v mnohém může lišit od domácího, českého narativu. Pokud bylo skutečně ambicí české

¹ Tranzice předpokládá konkrétní podobu cílového stavu, tedy západní liberální demokracii a kapitalismus. Transformace znamená hlubokou proměnu s otevřeným koncem. Definice obou termínů jsou rozličné, takto je předkládají např. Burawoy a Verdery [1999: 16].

² Larry Wolff [1994: 4] datuje „vynález“ východní Evropy na konec 18. století, zatímco Ezequiel Adamovsky [2005: 592–594] namítá, že existenci diskursu o východní Evropě lze sledovat až v 19. století, do té doby se jednalo spíše o nahodilé a vágní odkazy jednotlivců.

společnosti dostat se po dekáдах mezinárodní (téměř) izolace na Západ, tedy začlenit se do západního civilizačního okruhu, málokdo má lepší předpoklady k hodnocení takového vývoje než právě expatrianti ze západních zemí.³

Za účelem zkoumání tohoto fenoménu jsem dosud uskutečnil rozhovory s 13 expatrianty ze zemí Západu, kteří přicestovali do Československa počátkem 90. let. Rozhovory proběhly metodou orální historie, jejich hlavní těžiště tedy spočívalo ve vlastním životopisném vyprávění narátorů. Rozhovory byly vedeny v rámci širšího výzkumu zaměřeného na život západních expatriantů v českých zemích v 90. letech a narátoři nebyli konfrontováni s teorií civilizační nekompetence ani dotazováni přímo na její konkrétní projevy. Přesto se však v rozhovorech vyskytly mnohé vzpomínky, které s tímto fenoménem úzce souvisí.

Na následujících stránkách se vyskytují úryvky ze 17 rozhovorů, které byly uskutečněny s 11 narátory v průběhu 14 měsíců. Šest narátorů je původem z USA, dva z Itálie a po jednom z Kanady, Německa a Velké Británie. Jedná se o devět mužů a dvě ženy. Šest z nich strávilo 90. léta v Praze, ostatní na jiných místech České republiky. S výjimkou jednoho všichni dosud žijí v České republice, jejich pohled se proto bude dozajista lišit od pohledu lidí, které tato země neoslovila natolik, aby se zde usadili natrvalo. Nicméně výhodou tohoto subjektivního zkusení je dlouhodobější a hlubší znalost české společnosti a kultury než v případě cizinců, kteří se v této zemi zdrželi pouze na kratší dobu.

Dalším kritériem pro výběr narátorů bylo, aby v 90. letech (a případně i později) pracovně působili v oblasti vzdělávání. I v tomto ohledu se samozřejmě jejich zkušenosti budou lišit od západních cizinců, kteří do Československa přijížděli jako vyslanci nadnárodních společností nebo mezinárodních organizací. Všichni narátoři pracovali jako učitelé svých rodných jazyků, pět z nich současně vyučovalo realie svých rodných zemí a jeden působil také jako školní knihovník. Působili na základních (2 narátoři), středních (6) i vysokých školách (7), v soukromých jazykových školách (7) a na Státní jazykové škole (3).⁴ Všichni bez výjimky také vyučovali svůj rodný jazyk soukromě.

Doplňující zdroj informací představují dobová periodika vydávaná expatrianty: *Prognosis* [1991–1994] a *The Prague Post* [1991–2013]. Obě periodika se soustředovala především na Prahu a její americkou komunitu, zatímco další české a slovenské regiony a cizince z jiných zemí do značné míry opomíjela. Přesto však poskytují unikátní pohled „expatů“ na porevoluční dění v Československu, kromě politického a hospodářského zpravodajství věnují pozornost také kulturním a společenským fenoménům (především *Prognosis*). Cenný zdroj informací představují hlavně sloupky, komentáře a dopisy čtenářů, které odrážejí postavení západních cizinců v české společnosti a jejich pohled na probíhající transformaci.

Teorie civilizační nekompetence

Teorii civilizační nekompetence zformuloval Piotr Sztompka v roce 1993 a dal jí podtitul „past postkomunistických společností“. Sztompka se v úvodu článku táže, proč je

³ Snad jedinou srovnatelnou sociální skupinou jsou v tomto ohledu čeští „západní“ (re)emigranti, jejichž postavení ve většinové české společnosti rozpracoval v několika dílčích studiích Zdeněk R. Nešpor [2002; 2003; 2005a; 2005b].

⁴ Narátoři svá působiště samozřejmě v průběhu let měnili, proto celkový součet dává vyšší číslo než počet narátorů.

proces začleňování postkomunistických zemí „zpět do Evropy“, tedy do západní civilizace, zdlouhavější a náročnější, než předpokládala většina protagonistů i pozorovatelů. Příčinu vidí v deformaci kultury a mentality společností postkomunistických států, kterou způsobila přes 40 let trvající diktatura komunistických stran. Tu v o několik let pozdějším článku označil za „kulturní trauma“ [Sztompka 2000]. Sztompkovu teorii lze dnes již považovat za překonanou, jedná se však o reprezentativní produkt doby (po)revolučních 90. let, a tak je s ním v této práci také nakládáno – předkládá dobový obraz postkomunistických zemí střední Evropy a jejich obyvatel krátce po rozpadu sovětského bloku. Postsocialismus či postkomunismus je v tomto obraze vykreslen jako specifický svět, ve kterém ve srovnání s demokraciemi Západu převládá pochybný či zcela zvrácený soubor hodnot. Hlavní ambicí postsocialistických zemí by mělo být nahradit tyto hodnoty „civilizovanějšími“ hodnotami západními.

Sztompka [1996: 116–117] rozlišuje dvojí transformační proces po roce 1989 – institucionální a kulturně-civilizační. První má spočívat převážně v přejímání západních institucionálních vzorů, které lze uskutečnit relativně rychle, avšak bez souběžnosti kulturně-civilizační transformace se nemohou po ustavení modelových institucí dostavit očekávané výsledky. Institucionální rovinu transformace považuje autor pouze za její první fázi. Druhou fází je civilizační posun ze společnosti závislé na státu ke společnosti ochotné riskovat a převzít kontrolu nad vlastním životem, od státního mediálního monopolu k pluralitě informací a obecně k přijetí nového způsobu života založeného na svobodné volbě a pluralitě příležitostí. Konečně třetí fáze transformace spočívá v přijetí nových kulturních vzorců, pravidel a zvyklostí, bez kterých není možné naplnit potenciál předchozích dvou fází [ibid.: 125].

Znovu se zde vyskytuje idea dohánění – podobně jako Východ má dohánět Západ, kulturně-civilizační rozměr transformace musí dohánět rychlejší a snazší institucionální transformaci. Jelikož byly instituce převzaty ve značné míře ze západních vzorů, pro jejich správné fungování je potřeba převzít ze Západu také kulturu společnosti. Tomu stojí v cestě tzv. „*bloc culture*“, tedy kulturní vzorce, které v regionu východní Evropy před rokem 1989 prosazovaly násilím a indoktrinací vládoucí komunistické strany. Proti této dominantní kultuře působily dvě další, spíše okrajové kultury – národní a globální (západní) [ibid.: 120–122]. Tyto dvě kultury komunisté vyčleňovali mimo společnost, čímž je izolovali, o to méně na ně tedy *bloc culture* působila a o to lépe byli po roce 1989 nositelé národní a globální kultury (tedy disidenti) připraveni vést kulturní transformaci svých zemí.

Dokud k této kulturní transformaci nedojde, postkomunistické společnosti budou kulturně nekompetentní uskutečnit svůj návrat do Evropy. Mezi projevy civilizační nekompetence nepatří jen absence těch kulturních vzorců, které se vyvinuly na Západě, zatímco na Východě k tomu vlivem odlišného dějinného vývoje v takové míře nedošlo (např. individualismus nebo podnikavost). Jedná se také o kontraproduktivní výsledky *bloc culture*, které nejdříve působily proti samotnému socialistickému společenskému uspořádání, ale stejně tak po roce 1989 začaly působit proti demokratizačním procesům (např. nedůvěra ve státní instituce, odpor k autoritám a pravidlům), a dokonce v tomto období ještě zesílily [Sztompka 1993: 89–90].

Sztompka identifikuje sedm konkrétních projevů civilizační nekompetence, které představuje v podobě dvojic hodnotových protikladů, z nichž jeden podle něj převládá ve střední a východní Evropě a ten opačný na Západě – v tomto zjednodušeném černobílém

schématu samozřejmě hodnoty převažující na Východě považuje autor za negativní, zatímco na Západě dominují hodnoty pozitivní. Tohoto rozčlenění se drží i následující kapitoly, které jej využívají jakožto formu pro uspořádání vzpomínek západních expatriantů na život v českých zemích 90. let.

Sedm kontrastů civilizační nekompetence

Soukromá vs. veřejná sféra

Tento kontrast považuje Sztompka [*ibid.*: 90] za nejhlubší a nejtrvanlivější. Soukromá sféra je v (post)komunistické⁵ společnosti doménou dobra a rozmanitých ctností, zatímco veřejná sféra (a přeneseně tedy stát, jeho správní orgány a úřady) je představitelem zla a neřestí. Aktivita jako podvádění či přelstění úřadů, dokonce i kriminální skutky jako defraudace jsou společností tolerovány, ba obdivovány. Stát je viněn za veškeré nedostatky, zatímco úspěchy jsou zpravidla zásluhou soukromých aktivit a konexí. Jeden z narátorů, který žije v ČR již od roku 1969, vyhodnotil tento jev velmi podobně a stejně jako Sztompka ho připisuje způsobu fungování předlistopadového režimu: „Západní společnost funguje na základě práva, zatímco jediný způsob, jak mohl fungovat tenhle režim – a také tak fungoval – bylo na individuálním základě. (...) To bylo velmi zvláštní. Vždycky nějaká protekce, nějaká známost“ [*rozhovor s D. S.*].

Autor toto tvrzení dokládá několika vzpomínkami, kdy k uskutečnění individuálních aktivit, které byly na Západě považovány za naprosto banální, bylo potřeba vyjednat si povolení až u nejvyšších představitelů státu. V tomto případě se jednalo stále ještě o období před rokem 1989, ale opozice soukromé a veřejné sféry přetrvávala i v 90. letech, byť v pozměněné podobě. Deficit veřejné sféry se projevoval například nejasností norem a procesů a rozličností jejich výkladu. Místem, kde byli cizinci s tímto jevem nuceně každý rok konfrontováni a které jim způsobovalo množství stresujících situací, byla cizinecká policie. „Všiml jsem si, že neexistovala pravidla, kterých by se každý držel. (...) Šel jsi dovnitř a byl tam jiný člověk a ten měl jiná pravidla. Ten minule mi o tomhle dalším formuláři nic neřekl, neřekl mi, že musím jít na úřad práce, než půjdu na cizineckou policii. Tam jsem měl jít až potom, ale tenhle člověk mi říká, že nejdřív musím jít na úřad práce. A tak říkám: ‚Dobře, kde je úřad práce?‘ ‚Nevím!‘ Nevěděli a nezajímalo je, jestli to víš ty“ [*rozhovor s M. H.*; podobně *Lytle 1995: 141*]. Přes tyto hořké vzpomínky narátoři uznávají, že i tak měli o mnoho lepší postavení než cizinci z dříve „sprátelených“ socialistických zemí (s výjimkou Slováků a Poláků), což dokládají i průzkumy veřejného mínění a sociologické studie [*Drbohlav 2010: 124; Chludilová 2003: 15*].

Jeden z narátorů reflektuje také případ zřejmě nejslavnějšího privatizačního podvodu, tedy vytunelování Harvardských fondů jejich majitelem, Viktorem Koženým: „Slyším, jak o tom lidé mluví: ‚Hm, jo, je chytrý!‘ Takový zdráhavý obdiv. Ne, aby řekli: ‚Ten hajzl, podívej se na to, teď musím platit vyšší daně, nemáme na novou silnici nebo nemocnici nebo něco, protože on je na Bahamách.‘ To totiž nebyly naše peníze, to byly jejich peníze“

⁵ Přestože bych upřednostnil spíše termín socialistická než komunistická společnost, držím se Sztompkovy terminologie. Předponu „post“ uvádím v závorce, neboť popisované jevy jsou platné pro společnost před rokem 1989 i po něm.

[rozhovor s M. G.]. Je zde jasné rozdělení soukromého „my“ a veřejného „oni“, které jakoby se „nás“ vůbec netýkalo. A zatímco cizinec ze Západu vidí privatizační podvod jako zrádu pro všechny, československý občan může obdivovat lstivost podnikatele, jelikož jeho osobní majetek ani finance jí postiženy nebyly. Jedná se o postoj, který nemá daleko k oblíbenému heslu „kdo neokrádá stát, okrádá rodinu“, které je úzce spojováno s obdobím tzv. normalizace [Schindler-Wisten 2009].

Jako snahu o obcházení či obelstění pravidel lze interpretovat také podvádění při vyučování, jehož četnost a samozřejmost, s jakou jej čeští studenti praktikovali, překvapily několik narátorů, kteří učili na střední či vysoké škole. „Čeští studenti jsou mezi zahraničními učiteli známí podváděním. Jdou na to tak chytře těmi svými taháky a nedá se jim v tom zabránit. (...) Uvědomil jsem si, že to je taky jeden z pozůstatků totalitarismu, že to vidíme jako my versus oni“ [rozhovor s M. G.]. Narátor fenomén podvádění srovnává s americkým *code of honor*, který klade důraz na individuální odpovědnost za vlastní vzdělání a znalosti a který podvádění zapovídá. Zatímco český *code of honor* podle narátora spočívá v pomoci příteli překonat „jejich“ pravidla, obelstít authority, ke kterým člověk nemá důvěru ani úctu.

Za další symptom rozdělení soukromé a veřejné sféry lze považovat chladnou komunikaci mezi lidmi, kteří se soukromě neznají. Několik narátorů – byť ne každý z nich – tento jev připisuje přímo způsobu fungování předlistopadového režimu. Jedná se o názor, který s nimi sdílí i někteří odborníci. Například antropolog Ladislav Holý [2010: 29] píše: „Úsměvy byly jen pro komunikaci s přáteli; prodavači, číšníci, poštovní nebo bankovní úředníci, obsluha benzinových čerpadel i všichni ostatní obsluhovali své zákazníky s ledovými výrazy ve tvářích.“ Expatrianti ze Západu si brzy všimli, že jediný způsob, jak tuto neochotu překonat, je skrze soukromé vztahy: „Ve veřejném sektoru je ještě pořád hodně pitomců, ale je to lepší než dřív, to bylo hrozný. Pokud jsi tam teda někoho neznal. To byla jediná možnost, jak získat dobrý servis, musel jsi mít kamaráda kamaráda. Pane bože, cizinecká policie, pojišťovny, to byla obvykle noční můra“ [rozhovor s D. L.].

Narátoři tento přístup identifikují jako problém nejen v případech oficiální komunikace, ale některým z nich také zásadně ztěžoval socializaci. „Třeba jsem žil 16 let na Skalka, metro Skalka, a já nemám odtamtud žádné kamarády. (...) Když se člověk dostane už jednou do rodiny, tak už je vnímán jako součást rodiny. Ale dříve, než se člověk dostane do té rodiny, to není jednoduché“ [rozhovor s A. A.]. „Chci říct, že prostě nevidíš lidi spolu moc komunikovat, pokud se neznají dobře nebo nejsou příbuzní nebo spolu neseděli ve stejné lavici už od školky nebo tak něco“ [rozhovor s M. G.].

Dlužno říci, že potíží se socializací čelili pouze někteří pražští expatrianti. Narátoři z Brna či menších měst podávají velmi odlišné vzpomínky: „Hodně lidí mě zvalo k sobě domů“ [rozhovor s D. L.]. „Každý víkend mi říkali: „Musíme jet na chatu, máme skvělou chatu.““ [rozhovor s G. D.]. Ze vzpomínek narátorů vyplývá, že čím dříve do země přijeli a v čím menším městě se usadili, tím bylo jejich přijetí vřelejší. Někteří z nich hovoří o až zahanbující popularitě, které se jim mezi lidmi dostávalo jenom proto, že je vnímali jako exotické představitele západní civilizace. Naproti tomu v Praze si tamní obyvatelé na příliv cizinců rychle zvykli a naučili se s nimi nejen žít, ale také se na nich finančně obohatit: „Tam bylo takový jedno dogma: jseš cizinec, tak jseš svině a kapitalista a máš plno prachů. To je úplně jedno, jestli jsem bezdomáček s nějakou italskou občankou. Prostě pro nás jseš velmi solventní občan na rozdíl od nás chudáků, co máme jenom jednu chatu na člena rodiny, ještě samozřejmě za 0 cenu“ [rozhovor s F. S.].

Minulost vs. současnost

Druhou dvojici v seznamu projevů civilizační nekompetence tvoří vztah k minulosti a k současnosti. Podle Sztompky [1993: 90–91] si (post)komunistická společnost idealizuje a oslavuje minulost, především pak meziválečné období, a touží po návratu k této takřka mytické minulosti. Je zde patrná kritika nedostatku představitivosti a invence, kterou vznášeli počátkem 90. let také další autoři [Dahrendorf 1991: 28; Krapfl 2016: 23; 146; Křen 2019: 93] a kvůli němuž charakterizoval Jürgen Habermas [1990: 180–181] revoluce roku 1989 jako „nazpět se odvíjející“. Vzhlížení k minulosti se dá pochopit i jako logický důsledek vnímání uplynulých více než 40 let jakožto dějinného omylu: „Podle logiky tohoto znázornění je nutné a žádoucí znovu vytvořit podmínky éry před socialismem, jako by žádný socialismus nikdy neexistoval – anebo jako by existoval pouze vně ‚správného proudu dějin‘“ [Giordano – Kostova 2006: 77–78].

Tento okruh patří k těm, které narátoři reflektovali nejméně. Pouze v jednom případě jeden z narátorů vyslovil obdiv k vysoké míře industrializace českých zemí před druhou světovou válkou, což byl podle něj projev také kulturní vyspělosti: „Myslím, že liberalismus jako myšlenkový proud, věda a technologie a tohle všechno – a také kultura – vždy byly součástí kořenů Čechů a Slováků“ [rozhovor s M. H.]. Nezmínil se však o tom, že by tento názor sdíleli Češi z jeho okolí, jednalo se pouze o jeho vlastní sentiment. I další narátor vyjadřuje fascinaci první československou republikou, avšak z poněkud jiných pohnutek: „Od začátku jsem tvrdil, že bych dal 5 let života, kdybych mohl strávit jeden rok za první republiky. Protože Češi jsou pořád tak sebekritičtí a já jim to nevěřím. Moje otázka zní: kolik z toho je skutečně české a kolik je jen totalitarismus?“ [rozhovor s M. G.].

Také další narátoři nahlas přemýšleli, nakolik lze vinu za vše negativní v české společnosti svalit na období diktatury KSČ, a nakolik se jedná o dlouhodobější společenské fenomény. Často se toto rozvažování objevovalo v souvislosti s byrokratizací všemožných aktivit, která mnoha narátorům připomínala výjevy z díla Franze Kafky. Přímo osobní zkušenost s předlistopadovým režimem mělo jen málo expatriantů a někteří z nich se kromě srovnávání jevů současných a minulých museli vyrovnávat s dříve nepoznaným, poněkud surreálným zážitkem – se svými paralelními „já“, jak je obsahovaly spisy Státní bezpečnosti: „Jako bych viděl své jiné já. Co zaznamenali, co vynechali, co si vymysleli. Tam jsou vymyšlené věci, vymyšlené schůzky, je to prostě neuvěřitelné“ [rozhovor s D. S.].⁶

Pouze jednou se v rozhovorech vyskytl český vztah k minulosti v tom smyslu, jak o něm píše Sztompka – tedy jako nešvar a brzda pokroku. Podává ho tak jeden z narátorů, který se pokusil přiblížit české vysoké školství Západu, když zavedl na jedné z univerzit jednooborové studium anglického jazyka: „Studenti mohli studovat pouze angličtinu, nemuseli dělat dva jazyky, což bylo dřív povinné. Proti tomu se zvedl odpor, a když jsem skončil jako vedoucí katedry, vědecká rada to zrušila, protože ‚to není česká tradice‘. Abys byl inteligentní absolvent filosofické fakulty, musíš vystudovat dva obory. O deset let později celá fakulta přešla na jednooborový systém“ [rozhovor s D. S.]. Jedná se o ukázkou situace, kdy se dva „habermasovské“ revoluční principy ocitly spolu v rozporu – nebylo možné

⁶ O podobné zkušenosti píše také např. americká antropoložka Katherine Verdery [2018], která během 70. a 80. let prováděla etnografický průzkum v Rumunsku, nebo britský novinář a historik Timothy Garton Ash [1998], na nějž vedla spis státní bezpečnost Německé demokratické republiky.

dohánět a zároveň se vracet nazpět. Vzhlížení k národním tradicím v tomto případě – k jisté frustraci narátora – adaptaci na západní vzor organizace univerzitního studijního programu pozdrželo, i když ve výsledku nedokázalo tomuto vývoji zabránit.

Osud vs. osobní odpovědnost

Další z charakteristik (post)komunistických společností je podle Sztompky [1993: 91] nedostatek víry v možnost dosáhnout v životě změny svou vlastní činností. V těchto společnostech převládá fatalismus a defetismus, smířlivost s aktuálním stavem věcí, přestože s ním člověk není spokojen. Lidé mohou věřit v různé hybatele dějin: v Boha, v osud, v zákulisní politické machinace či v pouhou náhodu. V každém případě však nespatriují význam v jakýchkoli pokusech vzpouzet se těmto nadosobním silám, což vede k pasivitě a apatii. Jeden z narátorů s tímto pohledem opět takřka bez výhrad souhlasí: „Ach, nedá se nic dělat. ‘Co naděláme?’ Vzpomínám si na toho člověka, který se potom stal mým dobrým přítelem. Říkával: ‘Co můžeme dělat, nic.’ Ani tam nebyl otazník! (...) To také vidím jako pozůstatek totalitarismu. Protože stojíš proti totální moci a jsi naprosto bezmocný“ [rozhovor s M. G.]. Tentýž člověk spatřuje v tomto přístupu zásadní rozdíl mezi uvažováním Čechů a Američanů: „Možná, že to je ten rozdíl mezi Čechy a Američany. Američané nevěří v osud. (...) Američané osud ovládají. A Češi neovládají nic“ [ibid.].

Jeden z narátorů zpozoroval jisté aktivistické vzepětí společnosti po dobu několika porevolučních let. Když se však dostatečně rychle nedostavovala (často dosti přehnaná) očekávání, uchýlila se většina společnosti zpět k pasivitě a apatii: „Když nepřicházely výsledky, lidé si řekli: ‘Hm, tak jsme zkusili demokracii a taky to není nic skvělého’“ [rozhovor s G. D.]. Tomu odporuje zkušenost jiného narátora, který hodnotí českou společnost jako velice pasivní i krátce po revoluci: „Tady občan nespěchal. To bylo jako vánoční doba. Čekal, až Mikuláš – to znamená sametový konsekvence – přinese samý dobroty. Bude přšet a jedno ráno se vzbudíme a máme samý zlato. Máme marky a tak dále. Takhle vypadal ten český sen v té době“ [rozhovor s F. S.].

Nikdo z narátorů se nedomnívá, že by se tato situace do dnešní doby nějak výrazně změnila. Češi podle nich stále nechápou či nechtějí chápat, že jsou spoluodpovědní za stav společnosti. „Lidé si stále myslí, že nejsou zodpovědní za společnost. (...) Takže když si začnou stěžovat na společnost, vždycky se jich zeptám, co udělali oni. A to není vždy příjemné. Myslím tím, že ta reakce není vždy příjemná“ [rozhovor s D. S.]. Znovu si někteří z narátorů kladou otázku, nakolik je to způsobeno „postkomunistickým traumatem“ a nakolik se jedná pouze o výmluvu, zatímco jiní o tom nemají pochyb: „Tahle země se probírala ze 40 let traumatu. (...) Za komunismu jsi nemusel přebírat za věci odpovědnost. Alespoň tak to vidím já. A na to je těžké si zvyknout“ [rozhovor s V. H.].

Negativní vs. pozitivní svoboda

Sztompka [1993: 91] dále postkomunistickým společnostem přisuzuje upřednostnění negativní svobody (od něčeho) před pozitivní svobodou (k něčemu). Negativní svoboda podle něj snadno sklouzává k anarchii, pohrdání pravidly, zákony i morálkou. O negativním pojetí svobody po revolucích roku 1989, případně o ekonomizující redukci tohoto pojmu a jeho ztotožnění se soukromým vlastnictvím hovoří i řada dalších autorů

[Dahrendorf 1991: 111; Holý 2010: 138–139; Ther 2016: 294–297]. A pokud někdo z autorů píše o svobodě k něčemu, nelze ji ani tak označit za pozitivní – např. Boris Buden [2013: 30–33] poukazuje na nově získanou svobodu otevřeně nenávidět cizí národy a náboženská vyznání.

Do značné míry se vzpomínky narátorů s touto tezí shodují. Svobodu podle nich Češi pojímali jako osvobození od restrikcí autoritářského režimu. Také obraz Západu se u mnoha lidí shodoval s myšlenkou absolutní svobody: „Jejich představa Západu nebyla moje představa Západu. Podle nich svoboda znamenala, že si můžou dělat, co chtějí“ [rozhovor s D. S.]. Jiný narátor kritizuje další aspekty tohoto pro něj zvráceného chápání svobody, jak si ji Češi představovali na Západě – konkrétně naprostou absenci regulace ve veřejném prostoru a touhu rychle a snadno zbohatnout: „Ty herny, které byly otevřené 24 hodin denně. V Brně byla celá ulice plná heren, prostituce, strip barů... To není to, co pro mě znamená svoboda, to jsou ty nejhorší aspekty západního života. A v 90. letech se tu nezdála být žádná regulace (...) Vedle jazykové školy byl další noční klub. To je nehoráznost, k tomu přece nejde ani dostat povolení! (...) Takže tady byl takový hon za penězi, jako kdyby komunisté bránili lidem v přístupu k penězům. A teď, když se země otevřela Západu, je tu bezedná hromada, ze které si můžeš brát, stačí jen mávnout kouzelnou hůlkou“ [rozhovor s G. D.].

Neúctu k zákonům narátoři nezmiňovali, spíše naopak – někdy měli problém s až absurdním vynucováním pravidel: „Chtěl jsem se jít v Jablonci podívat na film a muselo tam být alespoň pět lidí. Byl jsem tam já a ještě jeden člověk. Řekl jsem: ‚Dobře, tak já koupím pět lístků.‘ Oni na to: ‚Ne, to nejde.‘ Já říkám: ‚Co na tom záleží?‘ ‚Musí tu být pět lidí.‘ Řekl jsem: ‚Já vím, ale takhle dostanete ty stejný peníze! Podívej, koupím si pět lístků.‘ Bral jsem s sebou kamaráda. Řekli ne“ [rozhovor s J. B.]. Také při vyučování si narátoři pochvalovali chování studentů (s výjimkou výše zmíněného podvádění). Negativní pojmání svobody tedy podle jejich zkušenosti automaticky nevedlo k porušování pravidel a zákonů v každodenním životě.

Zajímavé světlo vrhá na tuto Sztompkovu tezi zkušenost narátorky, která předtím, než se přestěhovala do Československa, studovala začátkem 80. let několik roků v Polsku. „Poláci tenkrát všechno odmítali, když to je zákon. Například měla jsem hodně přátel – tenkrát to začalo s těmi pásy v autě a oni to odmítali. A když jsem se zeptala: ‚No ale to je pro tvoji bezpečnost, proč?‘ ‚Ne, to je zákon, zákon nebudeme dodržovat, zákon ne.‘ ‚Ale to je dobře pro tebe, to je pro tvou bezpečnost!‘ ‚Ne, zákon vůbec ne.‘ A s tím jsem měla problémy, musím říct“ [rozhovor s V. K. B.]. V Československu se s podobným přístupem neseťkala. Je tedy možné, že polský autor považuje neúctu až odpor k zákonům za obecný rys (post)komunistické společnosti, přestože se jedná o charakteristiku spíše specificky polskou, nebo se přinejmenším v Polsku projevovala výrazněji než v Československu.

Mytologie vs. realismus

Další charakteristikou (post)komunistických společností by mělo být upřednostňování mýtů před realitou, či dokonce zaměňování snů a nadějí za skutečnost. Společnost očekává zázračná řešení a nadpřirozenou ochranu před nepřízní osudu [Sztompka 1993: 91]. Zde lze navázat na předchozí rozdílnou zkušenost se životem v Polsku a v Československu, i tento jev se totiž zdá být výraznější v prvně jmenované zemi: „To je, myslím, taky trochu

typický pro polskou mentalitu. Oni jsou opravdu úplně jiní než Češi. Češi by, myslím, trochu mysleli na zítra a jsou takový trochu reální politici. (...) V Polsku se mě strašně často ptali: ‚Co budeš dělat, když Německo bude zase spojený? Myslíš, že to je reálný?‘ A já jsem říkala: ‚To je typicky polský, vy jste takový, nežijete v realitě. Já to nezažiju a vy taky ne, to je taková utopie, tím se vůbec nemusíte zabývat. To je typicky polský, že se zabýváte takovými utopiemi.‘“ [rozhovor s V. K. B.]. Také další z narátorů označuje Čechy za realisty ve srovnání s jejich visegrádkými kolegy: ‚Myslím si, že Češi jsou racionálnější než Poláci, Maďaři, nebo i Slovinci‘“ [rozhovor s M. G.].

Nicméně iluze spojené s rychlostí a snadností transformačního procesu se samozřejmě nevyhnuly ani Čechům, ani některým západním expatriantům. Dokonce i narátorka, která oponovala podle ní utopickým nápadům svých polských přátel, podlehla během revolučního období iluzorním představám o rychlém „návratu“ střední Evropy na Západ: ‚A já jsem byla víceméně tak trochu euforická, já jsem říkala: ‚Teď se všechno změní, to možná bude 10 let a potom to bude Západ.‘“ [rozhovor s V. K. B.]. Její manžel, jenž emigroval z Československa v roce 1968, byl ve svém úsudku značně střízlivější a k jejich přesídlení do Prahy se stavěl dosti zdrženlivě, což dále podporuje narátorkinu tezi o realisticky uvažujících Čechích.

Nebylo jednoduché nepodlehnout revolučnímu nadšení, které se rozšířilo po obou stranách právě se zhroutivší železné opony. Očekávání, která retrospektivně hodnotíme jako přehnaná a naivní, zhodnotil jeden z narátorů jako naprosto přirozená: ‚To je prostě lidská přirozenost, lidem dělá dobře myslet si, že se věci rychle změní k lepšímu. Jako když máš holku. ‚Panebože, pojedeme spolu do Paříže a pak budeme dělat tohle a tamto!‘ A dva měsíce po tom se rozejdete. Je to nějak takhle. (...) Myslím, že jakákoliv jiná kultura by udělala totéž, stává se to všude“ [rozhovor s J. B.].

Přehnaná očekávání posilovali také někteří zástupci nové politické elity, kteří někdy slibovali nespílitelné, a to především s ohledem na dohánění Západu v růstu životní úrovně a mezd.⁷ Některé sliby navíc byly nejen nespílitelné, ale z pohledu západních cizinců zcela nežádoucí: ‚Pamatuji si, jak [Václav Klaus] říkal, že kolik továren Margaret Thatcher zavřela během roku, tolik on zavře během týdne. Říkal jsem: ‚Ten chlap je šílenec!‘“ [rozhovor s G. D.]. Přehnaná porevoluční očekávání tedy narátoři nevnímají jako specifikum postkomunistických společností, ale jako všeobecně lidskou vlastnost věřit v lepší budoucnost. Uznávají, že i oni sami této víře někdy podléhají, ať už se tak stalo přímo v souvislosti s postkomunistickou transformací, nebo jindy v osobním životě, a nemůže se tak v tomto ohledu jednat o příznak civilizační nekompetence.

Západ vs. Východ

Další vlastností (post)komunistických společností by měla být nekritická glorifikace Západu, tamní politiky, hospodářství, kultury a způsobu života. Západ by měl být vnímán jako jednolitý prostor svobody, bohatství a ctností [Sztompka 1993: 91]. Nepřekvapí, že

⁷ Například už od konce roku 1988 předpovídal tehdejší ředitel Prognostického ústavu ČSAV a budoucí místopředseda vlády Valtr Komárek dohánění životní úrovně Rakouska či Itálie „během velice krátké doby“ [Franěk 1988: 6]. Václav Klaus zase jako předseda vlády před volbami 1996 sdílel vize o průměrné mzdě 20 000 Kč do roku 2000, byť tehdy činila pouhých 9 825 Kč [HN 1996: 2]. Realita se ukázala být značně chudší – do roku 2000 průměrná mzda stoupla na pouhých 13 594 Kč [ČSÚ 2021].

k českým představám Západu se narátoři vyjadřovali dosti hojně – náznaky už ostatně byly vidět u mylné představy svobody na Západě jakožto naprosté absence pravidel. Pro Čechy, kteří do té doby neměli příležitost potkat někoho z USA, byl někdy první kontakt s představitelem Západu překvapením, pokud ne přímo zklamáním: „Ptá se: ‚Kde máš všechny věci?‘ Říkám: ‚Tohle je všechno, co mám.‘ A ona, její oblíbená věta byla: ‚To není možný.‘ Řekl jsem: ‚Je to možný, tohle je všechno, co mám.‘ Očekávala nějakýho bohatýho Američana“ [rozhovor s D. L.]. „Do jisté míry jsem byl pro lidi zklamáním, protože myslím, že chtěli, abych byl víc jako ‚Mistr Amerika‘. A mě mnohem víc zajímala kultura a hudba undergroundu. Vždycky jsem byl trochu zklamáním. (...) Myslím, že by se jim víc líbilo, kdybych přišel a řekl: ‚Hele, nechceš auto? Koupím ti auto! Pítí pro všechny, já platím!‘ Chtěli, abych byl ‚velký frajer‘“ [rozhovor s J. B.]. V těchto dvou případech se jednalo o mladé Američany, kteří přijeli do porevolučního Československa za dobrodružstvím. Jejich zjev, chování a hodnoty byly zcela v rozporu s představami, které měli Češi o Američanech z populární kultury, z doslechu či z médií [srov. Holubec 2015; Mücke 2009].

Američtí narátoři často hovoří o tom, že cokoliv amerického bylo Čechy automaticky považováno za nadřazené, za to nejlepší, co může být k dostání. Nejen konzumní produkty, ale také způsob života, příroda, technologie nebo cokoliv dalšího. „Když jsem na fakultě začínal učit dějiny Ameriky, všechno z Ameriky bylo automaticky to nejlepší. Přistihl jsem se, že se to snažím korigovat, tohle nadšení pro všechno americké. Předat jim trochu vyváženější pohled na Spojené státy“ [rozhovor s M. G.]. Ale i v případech, kdy se narátoři snažili aktivně poukázat na negativní rysy americké společnosti, nebylo jednoduché narušit idealizující optiku Čechů: „Ukázal jsem jim věžák, který fungoval jako sociální bydlení pro imigranty, startovací byty. Až si najdou práci, můžou se odstěhovat. A samozřejmě, mělo mi to dojít. Vypadal o tolik lépe než zdejší paneláky, na které jejich rodiny čekají 10 nebo 15 let, aby se tam mohly nastěhovat. (...) Nebo jsem měl fotky čerpací stanice s parkovištěm se starými zrezivělými auty. Dokážeš si představit, co to znamená pro Čecha: ‚Každý si může koupit auto, můj životní sen!‘“ [rozhovor s D. S.]. Zcela stejné fotografie Západu si čeští studenti vykládali naprosto jinak než američtí expatrianti. Stačila informace, že se jedná o USA, a česká optika spatřovala pouze „to lepší“, ačkoliv pro narátory se mohlo jednat o symboly západního úpadku či nedostatku.

Jeden z narátorů vyjadřuje nostalgii po československých produktech, které nedokázaly přežít transformaci. Buď se musely adaptovat na nové podmínky a svůj produkt v podstatě připodobnit západní konkurenci, nebo je tato konkurence prostě udolala – do jisté míry i díky nekritickému obdivu českých konzumentů k západním produktům: „První doby už začala vypadávat ta česká výroba. Hodně to pomlouvali navíc, což mě hodně překvapilo, protože já jsem zbožňoval české výrobky. Tatra mléko, ty jogurty, ty sušenky, esička, ty originální produkty byly bombastický. Úplně bez chemie, ne jako u nás. Chutná nebo nechutná, ale jsou přírodní – a byly za babku! A byly dobré a byly k sehnání všude. A byly hyperlevný. Bylo pomalu dražší dýchat než papat. (...) Pak začaly přicházet sračkový výrobky z celého světa“ [rozhovor s F. S.].

Další narátor poukazuje ještě na jinou variantu představ Čechů o Američanech. Přestože uvádí, že zde převažoval mýtus USA jakožto země svobody a vzoru pro budoucí vývoj české společnosti a ekonomiky, nemálo Čechů také považovalo Američany za povrchní – tyto stereotypy o Američanech však začali vzápětí sami napodobovat: „To pokrytectví, když se lidé smáli Američanům za to, že jsou povrchní idioti a žijí uspěchané idiotské

životy na Západě. Ježiš, jakmile se tu ukázal McDonald's, všichni tam začali chodit a pít colu“ [rozhovor s J. B.]. Konkrétně McDonald's jakožto symbol západního konzumu byl jedním z nejviditelnějších projevů vítězství kapitalismu ve studené válce. Zatímco české celebrity neopomenuly příležitost nechat se vyfotit při slavnostním otevření první restaurace ve Vodičkově ulici v Praze, někteří zde žijící Američané tuto událost sledovali spíše s obavami [Bloom 1991: 4]. Dnes už se dobová fascinace tímto fast foodovým řetězcem považuje za jeden z dekadentních symbolů porevolučního obdivu k Západu [Fundová 2019: 13–16].

Mnoho Čechů také nedokázalo pochopit, proč by se někdo odstěhoval z – podle jejich chápání – zaslíbené země právě do Československa. Narátoři se pokoušeli poukazovat na negativní jevy západní společnosti jak pro narovnání zkreslených představ o Západu, tak pro vysvětlení vlastního rozhodnutí přestěhovat se na Východ. Nicméně nabourat představy o lepším světě, které se vyvíjely po desítky let, se jim pouhými slovy (ani obrazovou dokumentací, jak je vidno ze vzpomínky na fotku vrakoviště) nemohlo zdařit. Jedním z důvodů mohla být i tehdejší potřeba materiálního dostatku a fascinace osobním vlastnictvím a z něj pramenícím bohatstvím: „V 90. letech hodně Čechů ztotožňovalo kvalitu života s vyšší mzdou. Musel jsem tehdy lidem hodně vysvětlovat, že vysoký příjem nic neznamená. Protože ve Skotsku lidé brali desetkrát víc, než jsem bral já tady, ale moje životní úroveň tady byla mnohem vyšší, než byla dříve ve Skotsku“ [rozhovor s G. D.].

Pokud Češi měřili kvalitu života či osobní štěstí podle výše mzdy či hodnoty majetku, nelze se divit, že nemohli pochopit, proč by se člověk ze Západu přistěhoval do jejich země, kde nemá žádný majetek a vydělává zlomek toho, kolik činila jeho mzda v zemi původu. Například v roce 1993 činila průměrná měsíční mzda v ČR 5 904 Kč [ČSÚ 2021], zatímco muži v Británii vydělávali v témže roce v průměru 349,3 liber za týden [ONS 2017], což při tehdejšímu kurzu činilo 15 290 Kč [ČNB 2022]. Na čtyřtýdenní plat průměrného Brita tedy průměrný Čech vydělával déle než 10 měsíců. Cenová hladina byla v obou zemích samozřejmě také dosti rozdílná [OECD 2022], na první dojem se však muselo Spojené království jevit jako pozemský ráj.

Našli se ale samozřejmě i Češi, kteří tomuto dojmu nepodlehli a na své vlasti oceňovali ve srovnání se Západem především sociální jistoty, kvalitní veřejné školství a zdravotnictví, dokonce i vyšší míru osobní svobody [Vaněk – Mücke 2016: 86]. Narátoři s tímto názory do značné míry souzněli a kromě toho, že si mnoho z nich přestěhováním do Československa polepšilo v nemateriálních stránkách života, nemuseli také vždy nutně podstupovat snížení životního standardu ani v čistě fiskálním ohledu: „Spočítal jsem si, že moje výplata byla 1/27 toho, kolik jsem bral ve Spojených státech, a můj nájem dělal 1/27 toho, kolik jsem platil v San Franciscu. (...) Takže to vlastně vyšlo dobře. A myslím, že cena piva byla tehdy v České republice možná taky 1/27“ [rozhovor s M. H.].

Užitečnost vs. pravda

Posledním aspektem civilizační nekompetence je upřednostňování užitečnosti před pravdou, což vyznívá poněkud paradoxně vztaheno k zemi, jejímž vůdčím představitelem byl po celá 90. léta zastánce převahy pravdy a lásky nad lží a nenávistí. Podle Sztompky [1993: 91] nejsou pravdivost nebo věrnost ceněny morálně-hodnotově, ale jsou uznávány pouze, pokud vedou k vlastnímu prospěchu. Autor připisuje (post)komunistickým

společnostem vlastnosti jako cynismus, oportunistus, pokrytectví a dogmatismus – a to zvláště jejich politickým a intelektuálním vrstvám. V tomto ohledu jsou západní expatrianti značně shovívavější, a když už některé ze jmenovaných vlastností uvádí, chápou je jako vlastnosti typicky české, nikoli vlastní (post)komunistickým společnostem: „Někdy si myslím, že Češi jsou příliš neupřímní a sarkastičtí. (...) Podstata češství byla vždycky stejná, takový cynismus, stěžování si“ [rozhovor s D. L.].⁸

Transformačnímu období připisují někteří narátoři projevy těchto negativních vlastností pouze v případě hospodářské transformace a jmenovitě uvádějí jejího čelného představitele, Václava Klause: „No já musím říct, už v 90. letech mě trochu – zklamalo možná ne, ale iritovalo spíš – jeden výrok Václava Klause, který tenkrát říkal: ‚Je mi jedno, odkud jsou ty peníze, hlavně, že se investuje.‘ A to mě hodně iritovalo, proto jsem říkala: ‚Proboha, jak může tohle říct?‘“ [rozhovor s V. K. B.]. Fenomén rychlé transformace bez ohledu na její vedlejší důsledky, a především snaha o co nejrychlejší privatizaci bez dostatečného legislativního rámce zapadají do této kategorie civilizační nekompetence (jež by se také dala označit rčením „úcel světí prostředky“), kterou ale jinak narátoři reflektovali velmi okrajově. Vyskytl se dokonce i zcela opačný názor, tedy že Češi nejsou tak cyničtí jako lidé na Západě, že se nenechali natolik zkazit kapitalismem a konzumem [rozhovor s A. A.].

Další kulturně-společenské vlastnosti české transformující se společnosti

Přestože západní expatrianti reflektují ve svém vyprávění mnohé kategorie civilizační nekompetence, lze mezi teorií a vzpomínkami vysledovat závažnou neshodu – vyprávění narátorů totiž většinou postrádá hodnotící charakter, který je hlavní podstatou teorie civilizační nekompetence. Zatímco Sztompka arbitrárně rozlišuje mezi znaky západních společností a společností ve střední a východní Evropě a dává nepokryté najevo, že první zmíněné jsou vývojově napřed a ostatní by měly usilovat o to, aby se dostaly se na jejich úroveň, západní expatrianti vnímají tyto rozdíly převážně neutrálně.

Některé charakteristiky české společnosti (nejen) 90. let sice odsuzují, najde se ale také nemálo těch, kterých si naopak velice cenili a kvůli kterým – mimo jiné – se rozhodli v zemi usadit natrvalo. Obecně vzato si narátoři pochvalovali především vyšší kvalitu života. To vyznívá poněkud paradoxně z pohledu země, která sama sebe dlouhodobě umísťuje na (semi)periferii Evropy a snaží se dosáhnout západní životní úrovně, kterou považuje za vyšší. Tato ambice se často redukuje pouze na ekonomické ukazatele a je osvěžující přesvědčit se o tom, že cizinci ze Západu sledují i jiné hodnoty, ve kterých pro ně Česko převyšuje jejich země původu. Nejčastěji oceňované aspekty českého životního stylu jsou klidnější životní tempo, vyšší osobní bezpečnost a lepší rovnováha mezi pracovním a osobním životem: „Byla tady taková atmosféra klidu, která taky má něco do sebe. (...) Mohl jsi s lidma vést rozhovory celovečerní, bez problémů. Jako by čas neexistoval. Nebo velice jiný pojem času. Lidé zkrátka nespěchali nikam“ [rozhovor s A. A.].

Jednoho z narátorů lákala také ona negativní svoboda 90. let a dnes vyjadřuje lítost nad tím, že zde setrval i po „zcivilizování“ zdejší společnosti: „Přicházely pořád nové zákony,

⁸ Kultura stěžování si působí jako charakteristicky česká nejen na zde žijící cizince, ale také na Čechy samotné, a to přestože dostupná data ukazují, že Češi v tomto ohledu z průměru nijak nevyčnívají [Prokop 2019: 193–194].

nový restriktce, nový dispozice, parkovací zóny, začalo se to tvářit jako velmi civilizovaná společnost. (...) Já taky hodně moc lituju, že jsem v tom roce 2000 neodešel. Pro mě ta zkušenost byla už totálně uzavřená. Jsem viděl, že tady se to už může jenom zkazit. (...) Opravdu myslím, že v roce 2000 všechny jahody už došly“ [rozhovor s F. S.]. Některé „nekompetentní“ vlastnosti zdejší společnosti tedy představovaly pro západní cizince naopak lákadlo a jejich odstranění či narovnání vnímají jako chybu, jako připodobnění se Západu v oblastech, v nichž by bývalo lepší setrvat při původním stavu.

Některé kulturně-společenské fenomény, na které byli příchozí ze Západu dosti citliví, pak teorie civilizační kompetence ani neobsahuje. Těmi nejčastěji vzpomínanými jsou bezpochyby xenofobie a rasismus.⁹ Především vztah většinové české společnosti k romské menšině (ale podobně i k menšině vietnamské) příchozí ze Západu skutečně šokoval. Nejen co do míry, do jaké se na opovržení až nenávisti k Romům tak značná část české společnosti shodovala, ale také co do otevřenosti, s jakou tento postoj beze studu veřejně prezentovala: „Byl jsem naprosto v šoku. Protože v Británii, když lidé nemají rádi Pákistánce nebo černochoy, tak ví, že to nemůžou říkat nahlas veřejně, ustoupilo to do pozadí. Když jsi rasista, můžeš být rasista mezi svými přáteli, ale nemůžeš to říct třeba ve třídě. Kdežto tady hned od začátku lidé, kteří byli velmi milí a přátelští: ‚Ha, všichni cikáni jsou zloději, že jo?‘ ‚Všichni?‘ ‚Ale jo. Prostě se tak rodí.‘ Panebože! Jako v 19. století. A to i dnes“ [rozhovor s G. D.]. Vysokou míru xenofobie u Čechů ve srovnání s občany západních zemí (ale průměrnou ve srovnání s ostatními obyvateli regionu střední a východní Evropy) dokládá i odborná literatura [Burjanek 2001; Králová 2008].

Témata xenofobie a rasismu byla často prezentována i na stránkách expatriantského tisku, ať už se jednalo o rasistické (slovní či fyzické) útoky, o skinheadské hnutí a jím organizované aktivity zaměřené proti romské komunitě, o diskriminační praktiky českého státu nebo o sloupky a komentáře věnované českému rasismu. V periodiku *Prognosis* lze za celou dobu jeho existence v letech 1991–1994 napočítat 20 takovýchto příspěvků, což při celkovém počtu 90 vydaných čísel rozhodně není zanedbatelné množství.¹⁰ Ještě častější incidenci zaznamenalo téma rasismu a xenofobie ve stejném období v novinách *The Prague Post*, kde se článků, komentářů a zpráv na toto téma objevuje 87. Při celkovém počtu 170 čísel vydaných v letech 1991–1994 to tedy znamená, že v průměru se příspěvky o této problematice objevovaly častěji než v každém druhém čísle *The Prague Post*. Pro srovnání – druhá nejčastěji probíraná problematika spjatá s kulturně-civilizačními rozdíly mezi Západem a Východem se týkala cenové diskriminace cizinců v Československu, ať už oficiální (např. dvojití ceny v hotelích) nebo neoficiální (podvodní taxikáři a číšníci). V *The Prague Post* se za stejné období vyskytlo 26 takových příspěvků, v *Prognosis* pouhé tři.

V rozhovorech se vyskytly i další jevy, jež by se daly označit za civilizační nekompetenci, například znečištění životního prostředí, především pak uhelný smog ve městě: „První zimu, kterou jsem tu strávil, jsem se úplně zděsil. Tolik lidí páliho uhlí a ten zápach z uhlí mi připadal jako zápach smrti. Jako něco, co bys cítil v Osvětimi, nebo tak něco“ [rozhovor s G. S.; podobně *Lytte 1995: 101*]. Často se vyskytovaly i zmínky o zchátralosti veřejného

⁹ Česká xenofobie hrála významnou roli i pro české reemigranty. Mezi emigranty, kteří si v zahraničí našli partnera či partnerku, šlo o nejčastější důvod, proč se do Československa po roce 1989 nevracel [Nešpor 2003: 354].

¹⁰ Tato statistika bohužel není úplná, jelikož první dvě čísla *Prognosis* se nedochovala, jejich obsah je tedy neznámý.

prostoru nebo stavu infrastruktury, především velmi nerozvinuté telefonní sítě. Několik narátorů také vzpomíná na dosti odlišný přístup k osobní hygieně Čechů v 90. letech, než jak tomu bylo zvykem na Západě: „To říkal i můj bratr, když byl tady na návštěvě. On měl tu formulaci, že tady v Čechách platí, že pravý muž je jenom ten, který smrdí. A to bylo opravdu v 90., možná ještě i začátek 2000, že ty lidi, nevím, jestli málo měnili oblečení, nebo se nespřchovali každý den, nebo nepoužívali deodorant, já nevím. Ale v tramvajích nebo v autobusech – a jako žena, když nejste tak velký, většinou máte nos tady pod paží – no to bylo strašný“ [rozhovor s V. K. B.].¹¹ Nicméně z analýzy dobového tisku a uskutečněných rozhovorů vyplývá, že pokud západní cizinci vnímali nějaký skutečně negativní projev civilizační nekompetence v porevolučním Československu, byly to především xenofobie a rasismus. Všechny další fenomény lze z tohoto hlediska považovat až za druhořadé.

Závěr

Ani přes zjednodušující černobílou optiku nelze s odstupem 30 let teorii civilizační nekompetence upřít alespoň jistou míru platnosti. Cizinci ze Západu, kteří se na začátku 90. let přestěhovali do Československa, a mají tak zkušenost se životem na obou stranách někdejší železné opony, uvádějí množství společenských jevů a zvyklostí, které se dají zařadit do jedné ze sedmi kategorií civilizační nekompetence. Jejich zkušenosti by se daly rozdělit do tří skupin: první potvrzuje některé části Sztompkovy teorie, ačkoliv je většinou považuje za pouhé kulturní odlišnosti bez hodnotového zabarvení, nikoliv za nedostatky či projevy civilizačního zaostávání; druhá některé Sztompkovy axiomy vyvrací; třetí předkládá fenomény, které se v teorii civilizační nekompetence nevyskytují, ale podle vzpomínek narátorů by do ní zcela jistě patřit měly.

První kategorie je nejobsáhlejší a značně rozmanitá. Některé fenomény expatrianti považovali za transformační neduhy, které podle jejich soudu neměly dlouho přetrvat. Jednalo se například o fetišizaci soukromého vlastnictví nebo nekritickou glorifikaci Západu. Jiné, jako například přehnaně komplikovanou byrokratizaci nebo občanskou pasivitu, sice Sztompka předkládá jako dědictví totalitarismu, narátoři je však považují spíše za česká národního specifika a vysvětlení jejich původu spatřují v dlouhodobějším společenském vývoji. Přestože se jedná o jevy, které vnímají jako výrazně negativní, byli ochotni je přijmout, jelikož je více než vyvážily přednosti, které život v českých zemích nabízel. Jmenovitě zdravější životní styl, bohatý kulturní a společenský život a nižší míra stresu v každodenním životě ve srovnání s jejich zeměmi původu. Některým expatriantům dokonce imponovaly právě i některé projevy civilizační nekompetence, jmenovitě některé aspekty negativní svobody, která obohacovala jejich život způsobem, jakým to v jejich vlasti nebylo možné.

V případě některých charakteristických rysů civilizační nekompetence jsou zkušenosti narátorů zcela odlišné, než jak je předkládá teorie. V tomto ohledu vyčnívá především předpokládaná neúcta k pravidlům a zákonům, sklony k nerealistickému uvažování nebo obdiv k národní minulosti. Vzpomínky narátorů svědčí spíše o přehnaném formalismu české společnosti, o jejím velmi pragmatickém uvažování a o nízkém národním sebevědomí navzdory úctyhodné národní historii. Na základě vzpomínek narátorky, která má

¹¹ K dějinám vůní a pachů více Corbin [2004], k proměnám osobní hygieny v průběhu dějin Smith [2011].

zkušenosti se životem v Polsku i v Československu, se lze domnívat, že v těchto ohledech Sztompka nesprávně zobecnil některé spíše specificky národní rysy polské společnosti.

Podle názoru narátorů i četnosti zastoupení na stránkách tehdejšího expatriantského tisku byly nejvýraznějšími negativními projevy české společnosti 90. let xenofobie a rasismus, které teorie civilizační nekompetence neobsahuje. Jedná se o ojedinělý případ, kdy se narátoři nezdráhali dát ho otevřeně do souvislosti s jistou civilizační nevyzrálostí české společnosti, a to přestože žádný z nich nikdy nebyl terčem podobných útoků. Naopak, většina z nich se musela spíše vyrovnávat s rozpaky, když k nim Češi vzhlíželi jakožto k představitelům pokročilejší západní civilizace. Xenofobie a rasismus české společnosti vadí mnoha expatriantům dodnes, ačkoliv za posledních 30 let nabyly značně mírnější formy. O civilizační nedospělosti Východu by se tedy dalo psát i dnes podobně dobře, jako to šlo před 30 nebo před 200 roky. Argumentů lze najít dostatek, ale subjektivní prožitek tohoto fenoménu bude s velkou pravděpodobností mírnější než poněkud provokativní teze o civilizační méněcennosti vůči Západu. Tak to přinejmenším naznačují životní vzpomínky západních cizinců na Česko 90. let 20. století.

Bibliografie

- Adamovsky, Ezequiel [2005]. Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810–1880. *The Journal of Modern History* 77 (3): 591–628.
- Baker, Mark [2021]. *Čas proměn: Praha, Československo a Češi 80. a 90. let očima Američana*. Brno: CPress.
- Berend, Iván T. [1996]. *Central and Eastern Europe, 1944–1993: detour from the periphery to the periphery*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloom, Jo [1991]. Golden Arches Amid the Spires. *Prognosis* 1 (8): 4.
- Břach, Radko [1997]. První kroky francouzské vojenské mise v Československu (únor–květen 1919). *Historie a vojenství* 46 (4): 3–32.
- Buden, Boris [2013]. *Konec postkomunismu: od společnosti bez naděje k naději bez společnosti*. Praha: Rybka.
- Bugaric, Bojan – Berend, Ivan T. [2015]. Unfinished Europe: Transition from Communism to Democracy in Central and Eastern Europe. *Journal of Contemporary History* 50 (4): 768–785.
- Burawoy, Michael – Verdery, Katherine [1999]. Introduction. In: Burawoy, Michael – Verdery, Katherine (ed.). *Uncertain transition: ethnographies of change in the postsocialist world*. Lanham: Rowman and Littlefield, s. 1–17.
- Burjaneck, Aleš [2001]. Xenophobia among the Czech population in the Context of Post-Communist Countries and Western Europe. *Czech Sociological Review* 9 (1): 53–67.
- Corbin, Alain [2004]. *Narcis a miazma: pach a společenské představy 18. a 19. století*. Praha: Argo.
- ČNB [2022]. *Kurzy devizového trhu – měsíční průměry* [online]. Dostupné z: <https://www.cnb.cz/cs/financni-trhy/devizovy-trh/kurzy-devizoveho-trhu/kurzy-devizoveho-trhu/prumerne_mena.html?mena=GBP> [cit. 28. 1. 2022].
- ČSÚ [2021]. *Tab.05.03 Průměrná hrubá měsíční mzda zaměstnanců v nár. hospodářství (bez podlim. ek. subjektů) podle odvětví (1993–2009)* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-od-roku-1989-v-cislech-aktualizovano-9122021#05>> [cit. 28. 1. 2022].
- Dahrendorf, Ralf [1991]. *Úvahy o revoluci v Evropě v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě*. Praha: Evropský kulturní klub.
- Deitch, Gene [2018]. *Z lásky k Praze*. Praha: Garamond.
- Dienstbier, Jiří [1990]. *Snění o Evropě: (politický esej)*. Praha: Lidové noviny.
- Drbohlav, Dušan, et al. [2010]. *Migrace a (i)migranti v Česku: kdo jsme, odkud přicházíme, kam jdeme?* Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Emery, Glen [2010]. *Žízňiví psi*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.

- Fibich, Jindřich [1996]. Problémy transformace a demokratizace mentality člověka. In. Šafaříková, Vlasta (ed.). *Transformace české společnosti 1989–1995*. Brno: Doplněk, s. 249–289.
- Franěk, Jiří [1988]. Ekonomická budoucnost – obavy a naděje: Rozhovor Mladého světa s doc. Ing. Valtrem Komárkem, DrSc., ředitelem Prognostického ústavu. *Mladý svět* 31 (1): 6–7.
- Fundová, Johana [2019]. *Devadesátky!: roky nespoutané svobody*. Brno: CPress.
- Garton Ash, Timothy [1991]. *Rok zázraků*. Praha: Lidové noviny.
- Garton Ash, Timothy [1998]. *The file: a personal history*. New York: Vintage Books.
- Geaney, Kathleen [2013]. Špatná strana hranice? Anglicky mluvící levicová komunita v Československu na počátku studené války. *Střed. Časopis pro mezioborová studia Střední Evropy 19. a 20. století* 5 (1): 40–63.
- Giordano, Christian – Kostova, Dobrinka [2006]. The social production of mistrust. In. *Postsocialism: ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London: Routledge, s. 74–89.
- Habermas, Jürgen [1990]. *Die nachholende Revolution*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- HN [1996]. Dvojnásobek průměrné mzdy je prý seriózní. *Hospodářské noviny* 40 (95): 2.
- Holubec, Stanislav [2015]. *Ještě nejsme za vodou: obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace*. Praha: Scriptorium.
- Holy, Ladislav [2010]. *Malý český člověk a skvělý český národ: národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Chludilová, Iva [2003]. Cizinci v České republice. *Naše společnost* 1 (1–2): 13–18.
- Klicperová-Baker, Martina [1999]. *Post-Communist Syndrome*. Budapest: Open Society Institute.
- Kocábová, Marsha [2009]. *Ani tady, ani tam*. Praha: Nemo.
- Kornai, János [2006]. The great transformation of Central Eastern Europe. Success and disappointment. *Economics of transition* 14 (2): 207–244.
- Králová, Kateřina [2008]. Několik poznámek ke stavu rasismu a xenofobie v Česku po roce 1989. In. Heiss, Gernot, et al. (ed.). *Česko a Rakousko po konci studené války: různými cestami do nové Evropy*. Ústí nad Labem: Albis International, s. 177–206.
- Krapfl, James [2016]. *Revoluce s lidskou tvář: politika, kultura a společenství v Československu v letech 1989–1992*. Praha: Rybka Publishers.
- Krastev, Ivan – Holmes, Stephen [2018]. Imitation and Its Discontents. *Journal of Democracy* 29 (3): 117–128.
- Křen, Jan [2019]. *Čtvrt století střední Evropy. Visegrádské země v globálním příběhu let 1992–2017*. Praha: Karolinum.
- Levy, Alan [1991]. *Pražské peřeje*. Praha: Primus.
- Lyle, Douglas [1995]. *Pink tanks and velvet hangovers: an American in Prague*. Berkeley: Frog.
- Mašková, Tereza [2013]. „Západní“ cizinci v normalizačním Československu. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií.
- Morgan, Craig A. [2009]. *Kladenské povídky = Kladno tales*. Montgomery, AL: E-Book Time.
- Mücke, Pavel [2009]. „Před oponou, za oponou...“ aneb Obraz cizinců a cizích zemí v paměti dělníků a příslušníků tzv. pracující inteligence Československa sedmdesátých a osmdesátých let 20. století. In. Vaněk, Miroslav (ed.). *Obyčejní lidé...?: pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, s. 162–211.
- Musil, Jiří [1992]. Czechoslovakia in the Middle of Transition. *Czechoslovak Sociological Review* 28: 5–21.
- Nešpor, Zdeněk R. [2002]. *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty: prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Nešpor, Zdeněk R. [2003]. Dynamika silných sociálních vazeb na příkladu českých reemigrantů ze Západu v 90. letech 20. století. In. *Sociálně a národnostně smíšená rodina v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti: sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. října 2003 ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě*. Opava: Slezské zemské muzeum, Slezský ústav, s. 351–358.
- Nešpor, Zdeněk R. [2005a]. Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (1): 31–55.

- Nešpor, Zdeněk R. [2005b]. Sociální, pracovní a habitální aspekty reintegrace západních emigrantů do české společnosti. *Lidé města / Urban People* 7 (1): 1–32.
- Nnaji, Kristýna [2018]. *Zahranční studenti v Československu v 70. a 80. letech*. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií.
- Offe, Claus [1991]. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research* 58 (4): 865–892.
- Olšáková, Doubravka [2007]. V krajině za zrcadlem Političtí emigranti v poúnorovém Československu a případ Aymonin. *Soudobé dějiny* 14 (4): 719–743.
- OECD [2022]. *Price level indices (indicator)* (online). Dostupné z: <<https://data.oecd.org/price/price-level-indices.htm#indicator-chart>> [cit. 28. 1. 2022].
- ONS [2017]. *New Earnings Survey (NES) – Age Group Gross Weekly and Hourly excluding Overtime data* [online]. Dostupné z: <<https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peopleinwork/earningsandworkinghours/adhocs/006810newearningsurveyenesagegroupgrossweeklyandhourlyexcludingovertime>> [cit. 28. 1. 2022].
- Prognosis* [1991–1994]. Praha: Prognosis.
- Prokop, Daniel [2019]. *Slepé skvrny: o chudobě, vzdělávání, populismu a dalších výzvách české společnosti*. Brno: Host.
- Rozhovor s A. A. [3. a 29. 3. 2021]. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s D. L. [17. 12. 2020 a 24. 2. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s D. S. [29. 6. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s F. S. [24. 3. a 21. 4. 2021]. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s G. D. [29. 9. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s G. S. [26. 8. a 2. 10. 2020]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s J. B. [6. 10. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s M. G. [26. 8. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s M. H. [5. a 15. 12. 2020]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s V. H. [2. a 16. 3. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s V. K. B. [14. 10. 2021]. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Shleifer, Andrei – Treisman, Daniel [2014]. Normal Countries: The East 25 Years After Communism. *Foreign Affairs* 93 (6): 92–103.
- Schindler-Wisten, Petra [2009]. „Kdo neokradá stát, okradá rodinu“ – Rodina v komunistickém Československu. In: Vaněk, Miroslav (ed.). *Obyčejní lidé...?: pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, s. 357–397.
- Smith, Virginia [2011]. *Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Praha: Academia.
- Skilling, H. Gordon [2001]. *Československo – můj druhý domov: paměti Kanadana*. Praha: Prostor.
- Sztompka, Piotr [1993]. Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie* 22 (2): 85–95.
- Sztompka, Piotr [1996]. Looking back: The year 1989 as a cultural and civilizational break. *Communist and PostCommunist Studies* 29 (2): 115–129.
- Sztompka, Piotr [2000]. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory* 3 (4): 449–466.
- The Prague Post* [1991–2013]. Praha: Prague Post.
- Ther, Philipp [2016]. *Nový pořádek na starém kontinentě: příběh neoliberální Evropy*. Praha: Libri.
- Todorova, Maria [2018]. The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality and the Study of Eastern European Nationalism. In: *Scaling the Balkans: essays on Eastern European entanglements*. Leiden: Brill, s. 140–164.
- Vidomus, Petr [2017]. „Američan – a musí emigrovat do Československa!“. Škvoreckého jazzman Herbert Ward optikou zpráv FBI. *Soudobé dějiny* 24 (1–2): 164–206.
- Vaněk, Miroslav – Mücke, Pavel [2016]. *Velvet revolutions: an oral history of Czech society*. New York: Oxford University Press.

- Verdery, Katherine [2018]. *My life as a spy: investigations in a secret police file*. Durham: Duke University Press.
- Wilson, Paul R. – Machovec, Martin – Riedel, Jaroslav [2011]. *Bohemian rhapsodies: český underground, dissent, literatura a politika očima kanadského překladatele*. Praha: Torst.
- Wolff, Larry [1994]. *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Zarycki, Tomasz [2016]. *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe*. London: Routledge.

Tomáš Razím vystudoval magisterské obory Orální historie – soudobé dějiny na Fakultě humanitních studií a Západoevropská studia na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. V současnosti na prvně jmenované fakultě studuje doktorský program Soudobé evropské kulturní dějiny. Zabývá se kulturním a společenským rozměrem postsocialistické transformace v každodenním životě v kontextu globálního dějinného vývoje.

Význam korespondence při výzkumu fenoménu přátelství

MARTIN KLEMENT*

The Significance of Correspondence in Research on the Phenomenon of Friendship

Abstract: Since antiquity, the phenomenon of friendship has attracted the attention of philosophers, theologians and, most recently, also of the representatives of many other scientific disciplines. At the beginning of this study, which interconnects the findings of sociology, philosophy and anthropology with the historiographical approaches, the problems going with the attempt to define the concept of “friendship” are presented in a systematic way. Afterward, the article deals with the question in which way a long-term correspondence can be used for the analysis of the relationship between two historical protagonists who have been considered as friends. The interpretation problems and the possible methodological approaches in researching the friendship of two correspondents are illustrated on the large complex of the letters between Tomáš Garrigue Masaryk and Josef Svatopluk Machar. These letters come from 1893 to 1932 and are widely unknown for large public.

Keywords: friendship; correspondence; Tomáš Garrigue Masaryk; Josef Svatopluk Machar; Aristotle; Vienna

DOI: 10.14712/23363525.2023.22

Úvodem

Za opravdovou senzaci bylo v roce 2013 považováno převedení několika set dosud neznámých dopisů, jež Tomáš Garrigue Masaryk adresoval Josefu Svatopluku Macharovi, ze soukromých rukou do Literárního archivu Památníku národního písemnictví. V médiích se tehdy dokonce hovořilo o objevu století. Literární archiv Památníku národního písemnictví totiž do té doby uchovával pouze dopisy zasláné Macharem Masarykovi. Spojením nově získaných dokumentů s již existujícím fondem vznikl soubor téměř osmi set dopisů, jenž podle historičky Heleny Kokešové nemá v kontextu Masarykovy korespondence obdoby [Kokešová 2015: 92–94]. Pozoruhodné jsou dopisy mezi Masarykem a Macharem ovšem nejen svou početností, ale také tím, že pokrývají dobu téměř 40 let – dopis zahajující vzájemnou korespondenci obou mužů nese datum 21. října 1893, poslední dopis vznikl 19. března 1932. Pro výzkumné účely má tento mohutný celek dopisů nezměrný význam, neboť dovoluje z perspektivy dvou ústředních osobností českého intelektuálního prostředí detailně vhlížet do řady politických, uměleckých a společenských událostí konce 19. a počátku 20. století. Na jeho základě lze rovněž sledovat charakteristické rysy tehdejší kultury dopisování, genezi a fungování dobových tištěných médií, transfer idejí a informací, stejně jako rozmanité fasety vztahu, který se mezi oběma korespondenty

* Mgr. Martin Klement Ph.D., Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., Gabčíkova 2362/10, 182 00 Praha 8. E-mail: klement@mua.cas.cz

vyvinul [Kokešová 2021: 18–19] a který bývá se samozřejmostí nahlížen jako přátelství [Zabloudivlová 2006; Kokešová 2015 a 2021].

Během počátečního přemítání nad obsahem a koncepcí předkládané statě bylo zvažováno navázat na dosavadní chápání Masarykova a Macharova poměru. Z dokumentů získaných roku 2013 Literárním archivem Památníku národního písemnictví proto měly být hlavně extrahovány základní principy přátelství obou mužů. Leč v přímé úměrnosti ke stále hlubšímu pronikání do nitra pramenů se rozrůstala škála teoreticko-metodologických otázek, jež nakonec vedly k rozhodnutí pozměnit původní badatelské záměry. Přátelství a korespondence sice nadále spočívají v centru studie, ale korpus dochovaných dopisů Masaryka a Machara v ní předně nabývá funkce modelového souboru, na němž je ukázáno, jaký potenciál skýtá korespondence pro zkoumání o přátelství mezi dvěma dopisovateli a s jakými problémy je možné se při podobné práci střetnout. Studie proto sestává celkem ze tří částí. Otevírá ji pasáž zabývající se v širokém časovém a geografickém rozpětí nejrozmanitějšími výklady a pojetími termínu „přátelství“. Po ní následuje část, v které je na příkladu Masarykových a Macharových dopisů přimknuta pozornost k interpretačním úskalím korespondence. K jakým aspektům přátelství mohou dopisy poskytnout relevantní informace, objasňuje závěrečný oddíl práce opět za využití korespondenčního celku zanechaného Masarykem a Macharem.

Odborná literatura vzniklá v oblasti historických věd není prozatím bohatá na texty věnující se fenoménu přátelství. Jako kuriózní solitéry v ní vyčnívají monografie a studie zaměřené třeba na středověké formy přátelství [Hermanson 2019] či na přátelství v éře čínské dynastie Ming [Huang 2007a]. Problematikou přátelství se zato systematictější zabývaly jiné humanitní obory, a to především sociologie, filozofie a antropologie. Při zpracování předkládaného pojednání byly využity zejména německy a anglicky psané texty pocházející z těchto disciplín. Jejich podněty a náhledy se ve studii prolínají s historiografickým přístupem a propůjčují tak celé stati interdisciplinární ráz. Studie může být chápána rovněž jako příspěvek k novému, postupně se etabloujícímu směru historického bádání, pro nějž se vžilo označení „dějiny emocí“. V přehledovém článku z roku 2011 o výsledcích a cílech v oblasti dějin emocí upozornila německá historička Bettina Hitzerová, že tento typ bádání stojí stále ještě na začátku a není proto ani zřejmé, zda má být jeho smyslem „objevení nového předmětu uvnitř historie“ [Hitzer 2011: 2], nebo snad definování nové kategorie, která změní pohled na dějiny stejně radikálně jako kdysi pojem „gender“. Odpověď na otázku, kterou si Hitzerová v úvodu svého textu položila, zůstává stále otevřená. Na platnosti nic neztratilo ani autorčino srovnání někdejšího stavu dějin emocí s tápáním [Hitzer 2011: 1], neboť jednotnou terminologii ani jednotným teoreticko-metodologickým instrumentáři dějiny emocí prozatím nedisponují [Švaříčková Slabáková 2016: 312]. Přesto ale díky své podnětnosti dlouhodobě upoutávají zájem stále více historiků z celého světa [Švaříčková Slabáková 2016: 292–293].

Studie o významu korespondence při výzkumu fenoménu přátelství má k dějinám emocí blízko nejen proto, že dopisy představují prostor pro vyjádření citů, ale též z toho důvodu, že přátelství a emoce spolu velice těsně souvisejí. Dle některých dokonce spadá přátelství pod zastřešující termín „emoce“. Příkladem může být Aristoteles, jenž k emocím kromě hněvu či strachu řadil též cit zvaný „philia“ [Rosenwein 2010: 14]. Nejednoznačným termínem „philia“ se ve staré řečtině dalo pojmenovat široké spektrum jevů včetně přátelství, náklonnosti a něžnosti [Baumgarten 2018: 16; Hermanson 2019: 22–23]. Jako „philia“

mohla být chápána také nesexuální forma lásky – pro smyslnou lásku znala stará řečtina substantivum „eros“ [Schmidt 2014: 42]. Ve stejném duchu považují mnozí současní autoři přátelství za určitou variantu lásky, totiž lásky bez sexuálního podtónu [Schmidt 2014: 43; Tyradellis 2015: 18]. Naopak jiní badatelé zabývající se přátelstvím spatřují mezi tímto fenoménem a láskou zásadní rozdíl. Zatímco emoci je prý pouze láska, přátelství není podle nich ničím více nežli stavem [Münkler 2015: 78]. Slovy filozofa Markuse Tiedemanna se jedná o „sociální relaci“ [Tiedemann 2014: 277]. Tyto zásadní diskrepance v náhledech na jeden a tentýž pojem nutně přivádějí k otázce, co je ve skutečnosti přátelstvím a jak jej nejlépe definovat.

Přatelství a jeho definice

S přátelstvím se to má podobně jako se sportem. Mnoho lidí se zná s někým, pro koho se hodí označení „přítel“, a snad ještě více lidí ve volném čase sportuje. V případě, že je někdo bez přátel a nevěnuje se ani žádnému sportu, má alespoň hrubou představu, jakého přítele by si přál, a tuší, že existují tělesné aktivity, pro něž se především v západní společnosti vžil termín „sport“. Jak přátelství, tak sport jsou tedy jen málokomu neznámé pojmy. Ovšem je-li vznesen požadavek po definování jednoho či druhého, vyvstávají problémy. Například o tom, co je sport, se vedou pře již více jak sto let a mezi odborníky nepanuje jednota ani v tom, zda sport považovat za antropologickou konstantu vyskytující se odpradávná ve všech částech světa, či pouze za něco, co se v 19. století rozšířilo z Anglie do Evropy a poté po celém světě [Diem 1960: X; Behringer 2012: 34; Elias 1975; Eisenberg 1997: 295; Langenfeld 2003].

K definici přátelství není možné dospět o nic snadněji. Jinak než sport, jímž lze pojmenovat nejen hraní hokeje a šachů, ale třeba také antické kultické rituály, nemá sice obrat „přatelství“ natolik mnohovýznamový charakter. Ovšem značnou polysémií vyniká slovo určené k pojmenování aktéra přátelství. Přítelem se totiž dnes může rozumět jednak osoba v úzkém vztahu k referentovi, jednak intimní partner, zvláště pokud je za přítele označen příslušník druhého pohlaví. Od chvíle, kdy se Facebook stal dominantním faktorem utváření virtuálních mezilidských vztahů, navíc došlo k inflaci a dalšímu významovému posunutí termínu „přítel“, neboť přinejmenším v realitě sociálních sítí platí za přítele i ten, jenž je někým znám pouze povrchně anebo jen z fotografií na facebookovém profilu. Jazykovou situaci v českém prostředí komplikuje ještě pojem „kamarád“, který má v některých případech schopnost zastupovat termín „přítel“, jindy je naopak používán jen pro známého člověka anebo ve formě hovorového vokálu „kámo“ degeneruje do výstelkového slova synonymního s výrazem „vole“. Sémantická úskalí okolo pojmu „přítel“ nejsou typická jen pro český jazyk. V německém jazyce například dochází k významové distinkci mezi slovním spojením „ein Freund von mir“, používaným pro jednoho z mnoha přátel, a spojením „mein Freund“, který je vyhrazen pro intimního přítele. A slova, jež mohou být obsahově shodná s pojmem „Freund“, zde sahají od termínů „Busenfreund“, „Kammerad“ a „Kumpel“ až k výrazům běžným hlavně v prostředí mládeže: „Bro“, „Buddy“, „Digga“ či „Mois“. To, co se s jazyky odehrává v současnosti, nebylo ničím neobvyklým ani v minulosti. Mezi lidmi, kteří se dříve oslovovali jako přátelé, tudíž nemusel a priori panovat hluboký přátelský vztah. Důkazem je zjištění anglického historika Alana Braye, že pro obyvatele Anglie 17. století byl „friend“ všehovšudy patron nebo klient, věřitel nebo dlužník stejně jako

člověk, jenž dokázal využít svůj vliv „k zisku peněz či urovnání sporu“ [Huang 2007b: 11]. Niterný poměr mohl být však přítomen mezi dvěma i více aktéry označujícími se zcela jinými termíny než „přítel“ a majícími možná i pro přátelství odlišný, dobově a lokálně podmíněný obrat.

Na cestě k definování přátelství se kromě jazykových nesnází musí zdolat ještě jiné překážky. Vyjde-li se z dnes běžně rozšířeného předpokladu, že přátelstvím je vztah založený na ojedinělé sympatii mezi dvěma a někdy i více jedinci, zdá se být oprávněné mluvit o více rozdílných variantách téhož jevu, variantách, jež se vyskytují v určitých sociálních skupinách a jež se vyznačují vlastní účelností, dynamikou a praktikami. Svá specifika mají dětská přátelství, uzavíraná v předškolních a školních kolektivech [Würker 2018: 85–89, 95–98], jinak fungují přátelství mezi dospělými. Ve druhé jmenované skupině nadto panují odlišnosti v třídně determinovaných typech přátelství. Jestliže příslušníci střední třídy mívají dle sociálních průzkumů více různorodých přátel i ze vzdálených distancí, přátelství těch, jejichž třída tvoří základ sociální pyramidy, se konstituuje hlavně mezi osobami úzce vyhraněného teritoria často v prostředí spolků či hospod. Z odborných studií zaznívá též podnět k distingování mužských a ženských přátelství. Jak muži, tak ženy prý spojují s přátelstvím jiná očekávání, a jiné jsou proto i formy jejich přátelských vztahů. O ženských přátelstvích hovoří odborníci jako o vztazích mimořádně intimity a emocionální kvality. Důvody tohoto rysu ženského přátelství nacházejí nejen ve společenské pozici žen, ale také v jejich genderově předurčené socializaci [Bude 2015: 38–43, 50–51; Alleweldt 2018]. Čím více se postupuje proti toku času, tím více se počet variant přátelství zmnožuje. Pro ilustraci stojí zato zmínit kamarádství frontových vojáků vynucené okolnostmi války [Hermand 2006: 122–136], homoerotické maskulinní přátelství rozbujelé v mládežnických hnutích první poloviny 20. století a později podmanivě ztvárněné v románech Jaroslava Foglara [Putna 2013: 110–114], dále protistavovsky orientované bratrství generované v turnerském a sokolském prostředí, literární přátelství německých osvícenců vznikající jako reakce na dvorní kulturu vládnoucích aristokratických vrstev [Hermand 2006: 11–12] nebo identitotvorný a s kariérou spjatý typ přátelství uvnitř středověkého kléru [Herman-son 2019: 49].

Každá z těchto variant přátelství vycházela z dobové mentality a byla ovlivněna tehdejšími společensko-politickými danostmi. Kontext doby se nutně projevoval i v úvahách myslitelů nad podstatou přátelství. Texty předních evropských učenců, kteří se zabývali přátelstvím a usilovali ozřejmit jeho esenci, představují další problém ztěžující snahu fenomén přátelství pregnančně definovat. Svými myšlenkami totiž filozofové, teologové a doboví vzdělanci napomohli zformovat rigidní, dodnes přetrvávající vizi ideálního přátelství. Na počátku tohoto paradigmatu stojí Aristoteles, jenž v návaznosti na Xenofontovy a Platónovy ideje zahrnul přátelství na stránkách *Etiky Níkomachovy* do komplexního systému učení o mravnosti. Z Aristotelova pohledu existuje několik kvalitativně odstupňovaných forem přátelství. Uzavírána jsou podle něj většinou jen nedokonalá a krátkodobá přátelství, jejichž aktéři od vzájemného vztahu očekávají převážně jen užitek nebo rozkoš. Též přátelstvím mezi rodinnými příslušníky nepřikládal Aristoteles ústřední význam. Za nejvznešenější ze všech druhů přátelství totiž vnímal ta, která panují mezi dvěma sobě rovnými, ušlechtilými, „dobrymi a v ctnosti podobnými“ [Aristotelés 2021: 183] muži, nezištně si navzájem přejícími dobro [Rapsch 2004: 27–32; Schmidt 2014: 73–77; Aristotelés 2021: 182–185, 188–189, 195]. Aristotelovy představy v mnohém přejal Cicero a adaptoval

je na římské prostředí. V didaktickém traktátu *Laelius o přátelství*, adresovaném římským politikům [Hermanson 2019: 28], Cicero například shodně s Aristotelem distinguje mezi pravým přátelstvím a jeho nedokonalými formami, zároveň však přátelství považuje za něco, čeho jsou schopni všichni poctiví muži, nikoli jen ti nejmoudřejší [Cicero 1976: 310–311, 313; Rapsch 2004: 33; Schmidt 2014: 80; Hermanson 2019: 28–30]. Cicero i Aristoteles byli v období středověku intenzivně recipováni křesťanskými filozofy, kteří jejich ideje dále prohlubovali a přizpůsobovali teologickým náhledům [Hermanson 2019: 39]. Na myšlenkovou tradici započatou Aristotelem navázali poté Michel de Montaigne, osvícenští filozofové i myslitelé doby romantismu [Montaigne 1966: 68–78; Rapsch 2004: 40–42; Schmidt 2014: 87–100]. V Aristotelově smyslu pojatý ideál přátelství následně přešel do slovníkových hesel, populární literatury, filmů a dalších médií [Hanuš 1867; Rapsch 2004: 15–16], jejichž vlivem se usadil hluboko v obecném povědomí.

Potíže aristotelovského paradigmatu jsou několikeré. Paradigma bylo po staletí utvářeno téměř výhradně jen muži a získalo tudíž silně maskulinní charakter. Nemenší problém spočívá v jeho bezprostředním sepětí s evropským myšlením. Pokud se v západním světě zakořeněná idea přátelství jakožto svazku, jenž překypuje citem a jenž spoutává dvě nezištná alter ega, pojme za určující normu, může dojít k obtížím při interpretaci přátelských vztahů pěstovaných mimo Evropu a severní Ameriku. Lehce totiž vzniká dojem, že přátelství buď nejsou v jiných kulturních oblastech dokonalá, nebo tam ani vůbec nejsou přítomná. V kolektivní monografii *The Ways of Friendship* vydané roku 2010 antropology Amitem Desaiem a Evanem Killickem je od takovýchto superiorních náhledů zrazováno s poukazem na nutnost vnímat přátelství vně evropského a severoamerického prostoru v koordinátách lokálních mentalit a tradic. Autoři dosvědčují, že na rozdíl od konceptu přátelství raženého aristotelovskou maticí nemusí být tento vztah v jiných částech světa založen na hlubokých citech. Ani nezištnost, v euroamerickém prostoru konstitutivní znak pravého přátelství, není všude pro vztah mezi přáteli *conditio sine qua non* – pro mnohé mimoevropské formy přátelství totiž mohou být charakteristická očekávání cíleně spjatá s materiálním či sociálním benefitem [Killick – Desai 2010: 8–14]. Existují rovněž místa, kde přátelství plní odlišnou funkci, než jakou s pravým přátelstvím asociují ti, kdo jsou navyklí na evropskou myšlenkovou tradici. U jihoamerického indiánského kmene Mapuche, jak ve svém příspěvku přesvědčivě dokládá Magnus Course z edinburské univerzity, patří přátelé získaní z vlastní vůle k centrálním indikátorům jedincovy schopnosti socializace a dosažení statusu „pravé osobnosti“ čili „che“. Z tohoto důvodu jsou také přátelské vztahy ostentativně uzavírány a demonstrovány při skupinovém rituálním pití vína [Course 2010]. Vše, co Amit Desai, Evan Killick a jejich kolegové zjistili během terénního výzkumu poslední let, se zdá být zjevně rovněž v mnohem starších formách přátelství uzavíraných jinde než v Evropě, případně severní Americe. Svě specifické rituály, funkce a zvláštnosti měla třeba čínská přátelství za období tří říší ve 3. století našeho letopočtu nebo za časů dynastie Ming ve 14. až 17. století [Die drei Reiche 1981: 14–15, Huang 2007b].

Vzhledem k mnohovýznamovosti slova „přítel“ a k různým označením těch, kteří mezi sebou přátelství pěstují, vzhledem k rozmanitým variantám tohoto vztahu a jeho nestejnému pojetí v jednotlivých kulturních okruzích je patrné, proč se zdánlivě jasný fenomén přátelství tak nesnadno fixuje pomocí určité, všeobecně platné definice. Ve výsledku proto odborníci z nejrůznějších vědních disciplín artikulovali již takové množství definic přátelství, že je téměř nemožné získat v nich přehled, natož z nich vyvodit jakousi konečnou

definici přátelství. Především ze strany sociologů vzešla v posledních desetiletích celá plejáda nejmožnějších výkladů. O jejich přehledný souhrn se v publikaci *Soziologie der Freundschaft* z roku 2004 pokusila Alexandra Rapsch [Rapsch 2004: 53–104]. Není ale pochyb, že se od té doby zrodily další a další sociologické teorie, které si kladou za cíl osvětlit, co je přátelství. Mezi těmi, kdo se zabývají tímto fenoménem, jsou však i tací, jimž neleží na srdci snaha dokončit větu „Přátelství je ...“. Ve svých textech spíše hledají společného jmenovatele přátelských vztahů. Sociolog Dieter Korczak například v pojednání z roku 2018 uvedl, že k univerzálním, všeobecně platným znakům přátelství přináší vzájemná důvěra, pochopení, podpora a přitažlivost [Korczak 2018: 27]. Radikálněji postupovala filozofka Ina Schmidtová, neboť dle ní lze jako jedinou kvintesenci všech forem přátelství vnímat duševní spojitost [Schmidt 2014: 64]. Za opatrným přístupem Iny Schmidtové k problematice přátelství tkví zajisté její přesvědčení o nemožnosti jakékoli definice tohoto jevu [Schmidt 2014: 28–29]. Skutečně se zdá, jako by pojem „přátelství“ – naprosto shodně s pojmem „sport“ – byl něčím natolik amébovitým, že se při jeho podchycování vždy některé fasete podaří vymknout. Trefně to vyjádřil filozof a muzejní kurátor Daniel Tyradellis v úvodu katalogu k výstavě o přátelství, jež se uskutečnila roku 2015 v Německém hygienickém muzeu v Drážďanech: „[...] naše kultura postrádá jakoukoli definici přátelství, jež by nemohla být odůvodněně rozporována“ [Tyradellis 2015: 11].

Přátelství a korespondence

Pro výzkum přátelství za využití dochované korespondence, která jako jeden z typů pramene nazývaného ego-dokumenty přislubuje možnost proniknout do bezprostředního uvažování a citového světa historických aktérů, vyznívají poznatky předešlé podkapitoly nanejvýš nepříznivě. Jaké analýze mají být dopisy podrobeny, když samotný objekt bádání, to znamená přátelství, není vůbec možné jasně vyhranit? Za této situace se spontánně nabízejí dva postupy, které lze názorně osvětlit na příkladu korespondence Tomáše Garriguea Masaryka a Josefa Svatopluka Machara. V případě prvního postupu by se vyšlo z mínění, že vztah mezi korespondenty, konkrétně mezi Masarykem a Macharem, přátelstvím byl, neboť odpovídá tradovaným a v evropském prostředí všeobecně rozšířeným představám o přátelství. Z Masarykových a Macharových dopisů by se poté snadno vyvodily znaky typické pro tento druh vztahu. Vznikla by tím charakteristika přátelství Masaryka s Macharem. Některé její rysy by sice mohly být ojedinělé, jiné by ale většinou byly v souladu s definicemi vycházejícími z evropské tradice myšlení. Ve finále by tak charakteristika přátelství mezi Masarykem a Macharem přinášela jen máloco nového.

Při analýze korespondence lze zvolit též opačný postup. Z dopisů by se tudíž nevyvozovaly podstatné znaky přátelství, nýbrž vzala by se jedna z již existujících definic anebo kombinace několika konceptů a v dopisech by se hledala odpověď na otázku, zda vztah mezi korespondujícími osobnostmi zvolené definici odpovídá, či ne, jinými slovy řečeno zda přátelstvím byl, či nebyl. Zatímco slabina prvního postupu, jenž byl osvětlen v předchozím odstavci, tkví ve vygenerování ne zrovna přínosné charakteristiky přátelství mezi dvěma korespondenty, problém druhého postupu není o nic méně závažný – podle toho, jaká kritéria přátelství se na počátku rozboru zvolí, se analyzovaný vztah může jednou jako přátelství vyjevit, podruhé nikoli. Rovněž poměr mezi Macharem a Masarykem by se v důsledku této metody práce ukazoval v různých podobách. Pokud by se třeba

za výchozí bod zvolily předpoklady sociologů Niklase Luhmanna a Ursuly Nötzold-Lindenové, že přátelství je dobrovolně uzavřeným svazkem mezi dvěma dospělými, nepříbuznými, stejnopohlavními jedinci, kteří se nejen navzájem ctí, podporují a chápou, ale při společných setkáních také nenuceně chovají [Rapsch 2004: 89, 93], bylo by nasnadě Masarykův a Macharův poměr beze všeho nazvat přátelstvím. Svůj vztah začali z vlastní vůle utvářet pomocí korespondence v roce 1893, kdy Masarykovi bylo 43 let a Macharovi 29, a z jejich dopisů vyznívá dlouhodobá hluboká důvěra, náklonnost a postupně také ona nenucenost, kterou právě Luhmann ve svých úvahách vnímá jako centrální kritérium pravého přátelství. Na uvolňující se charakter vztahu poukazují především změny ve formálních aspektech korespondence. Masaryk například po počátečním oslovení Machara jako „ctěného pána“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 81–83] počal již čtvrtým dopisem svá psaní uvozovat familiárním souslovím „vážený příteli“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 84–86], hned nato „milý příteli“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 90] a nakonec od roku 1899 přechází k formulí „milý Machare“¹ ustálené nakonec v podobě „milý Machaře“.² K oslovení „milý Machare“, potažmo „milý Machaře“ namísto „milý příteli“ došlo po společném pobytu Masaryka, Machara a malíře Hanuše Schwaigera v Bystřici pod Hostýnem. Od tohoto okamžiku, jež Machar s odvoláním na George Byrona vzletně srovnal s přepřaháním koní rukou osudu,³ také Masaryk přestal být Macharovi v dopisech „slovutným mistrem“, „drahým mistrem“, „mým mistrem“ či „mistrem“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 81, 12, 159, 195] a stal se „Tomášem drahým“ nebo jednoduše „Tomášem“.⁴ Oba si navíc začali tykat.

Srovnatelně snadno, ne-li ještě snadněji, lze zohledněním jiných pojetí přátelství dospět k závěru, že to, co se rozvinulo mezi Masarykem a Macharem, rozhodně žádným přátelstvím nebylo. Když se namísto úvah badatelů typu Niklase Luhmanna a Ursuly Nötzold-Lindenové za východisko zvolí například ideál dokonalého přátelství z Aristotelovy *Etiky Níkomachovy*, vyjde náhle najevo, že Masarykův a Macharův vztah má ke kánonu vzorových přátel opravdu hodně daleko. Nesplněna zůstává ve svazku obou jmenovaných osobností zejména Aristotelova představa o rovnosti partnerů, neboť Masaryka s Macharem oddělovala věková, sociální i intelektová diference. Na jedné straně stojí multilingvní univerzitní profesor neobvyklého historicko-kulturního a společensko-politického rozhledu, na straně druhé o generaci mladší literát a úředník vídeňského Ústavu pro pozemkový úvěr [Doubek – Merhautová 2017: 20], který si gymnaziální znalosti rozšiřuje samostudiem ve chvílích svého volného času. S vědomím této nerovnosti oba svůj vztah budovali na principu nesoucím znaky určité hierarchie. Machar zaujímal do počátečních let 20. století spíše submisivní pozici, která se v jeho dopisech projevuje nejen devótním oslovením Masaryka coby „mistra“, ale také exaltovaným obdivem nad Masarykovými texty [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 188, 290; Kokešová – Kraitlová 2019: 95]⁵ a vynášením jeho osobnosti do nadřazených sfér: „Víte sám, že žijeme z Vašich myšlenek, z Vaší krve,“ napsal Machar roku 1895, „Vy jste našim otcem, Vy a jen Vy nás taky povedete“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 365]. Macharovu postoji se nelze podivovat,

¹ LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 18. 10. 1899.

² LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 21. 11. 1899.

³ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 13. 9. 1899.

⁴ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 18. 9. 1899 a 24. 9. 1899.

⁵ Dále např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 15. 8. 1898.

protože vazba na slavnou, polarizující a četnými kontakty disponující postavu představovala pro něj něco nemálo lukrativního. Byl to právě Masaryk, kdo Macharovi umožnil publikovat v *Nové době*, kdo propagoval jeho dílo, podněcoval jeho kritické myšlení, a kdo Macharovi dopomohl ke značné vlivnosti. Sám Masaryk – soudě dle korespondence – ze vztahu rovněž nemálo profitoval, takže svazek mezi ním a Macharem vedle rovnosti porušoval i další Aristotelův předpoklad pravého přátelství čili nezištnost. Pro svůj evidentní utilitarismus se Masarykův a Macharův poměr nápadně podobá vztahu mezi spisovatelem Hermannem Hessem a Thomasem Mannem, z nichž každý měl v tom druhém ideálního propagátora a obhájce svého díla [Carlsson – Michels 2007: 232–236, 252–253, 264–265], nebo mezi Johannem Wolfgangem Goethem a Friedrichem Schillerem, v jejichž přátelství spatřoval německý literární teoretik Jost Hermand „strategicky kalkulované zájmové společenství“ [Hermand 2006: 28–48] namířené proti konkurenčním, liberálně orientovaným spisovatelům.

Ať už se pro účely výzkumu přátelství přistupuje ke korespondenci dvou libovolných aktérů prvním způsobem, to znamená, že se z korespondence vyvozují příznačné rysy jejich přátelství, anebo druhým způsobem, spočívajícím ve volbě definice přátelství a v její aplikaci na korpus dopisů, vždy hrozí riziko, že finální výsledky bádání budou zkruseny nesprávnou interpretací některých vysoce problematických aspektů analyzovaného pramene, který se zdánlivě jeví jako velmi jednoduše čitelný. Obtížně interpretovatelná je již samotná frekvence, s níž si korespondenti své listy psali. Má se na časté dopisování pohlížet jako na signál úzkého vztahu, zatímco na dlouhé odmlky v písemné komunikaci jako na projev ochlazení citů? Pakliže se jako konkrétní případ opět zvolí korespondence mezi Masarykem a Macharem, je třeba se tázat, zda si oba protagonisté byli v prvních letech svého vztahu opravdu mimořádně blízcí proto, že si psali s odstupem jen několika málo dní, a zda se v letech před první světovou válkou vzdalovali vzhledem k tomu, že jejich korespondence čítá jen pár dopisů ročně. Korelovala navíc snižující se frekvence dopisování s aférou, jež se roku 1905 rozvířila kolem domnělých defraudačních praktik redaktora *Času* Jana Herbena a během níž prožívali Masaryk s Macharem dosud nepoznanou názorovou disonanci [Zabloudivá 2006: 31]? Při pokusu nalézt možné odpovědi se musí vzít v potaz, že Masarykova a Macharova korespondence tvoří dozvuk kultu dopisování, jenž se mezi vzdělanci střední Evropy rozmohl v 18. století. Například německý spisovatel Johann Wilhelm Ludwig Gleim si svého času dopisoval s více jak 400 korespondenty [Schult 2018: 109–111]. Tolik kontaktů Masaryk s Macharem neměli, nicméně se zdá, že i pro ně podobně jako pro mnohé jiné jejich současníky znamenalo psaní dopisů svým známým z řad politiků, žurnalistů, vydavatelů, spisovatelů či umělců naprosto samozřejmou každodenní činnost, zvláště když dopisování bylo jedinou možnou cestou, jak si na dálku rychle vyměňovat informace potřebné ke koncipování různých politických a publicistických strategií. Korespondence Masaryka s Macharem tudíž plně zapadá do dobových zvyklostí. Jestliže se frekvence jejich dopisování časem snižovala, nemuselo to být nutně výsledkem nějakého osobního konfliktu. Dlouhodobý pokles se začíná projevovat již na přelomu 19. a 20. století, tedy ještě před Herbenovou aférou, a mohl mít mnoho příčin sahajících od pracovního zaneprázdnění a cestování přes osobní setkání a komunikaci až po stabilizaci vztahu, jenž ke svému trvání nepotřeboval permanentní zasilání dopisů. Vždyť Thomas Mann a Hermann Hesse si v 50. letech 20. století vyměňovali už jen hrstku dopisů ročně, aniž by to mělo negativní vliv na jejich vřelý poměr [Carlsson – Michels 2007].

Je neoddiskutovatelné, že počty ročně odeslaných a přijatých dopisů mezi dvěma korespondenty, stejně jako frekvence, s níž si své listy posílali, mohou indikovat prohloubení, případně ochlazení vztahu, leč ne pokaždé. S toutéž opatrností, jíž je třeba při posuzování četnosti korespondence a odmlk v ní, se musí přistupovat rovněž k dalšímu problematickému aspektu dopisů, a tím je míra bezprostřednosti jejich textů. Dopisy včetně těch Masarykových a Macharových budí nezdědka dojem myšlenkové i citové autenticity a spontaneity. Především při čtení listů pocházejících od značně impulzivního Machara se lze jen těžko ubránit zdání, že jsou ještě žhnoucí vyvěřelinou silných emočních erupcí svého pisatele. „Zahynutí Rakouska!“ stojí třeba v Macharově dopisu z kraje roku 1899, „Co jsme tam měli dobrého? Jsme již tak zchoulostivělí, že si netroufáme pomyslet, jak a že by se nám mohlo vést jinde líp – třeba v Prusku? Vezmi vše čert, nebojím se o národnost, pokud ji cítím v sobě; zlomí-li ty druhé něco, germanizace, vezmi čert pak i tu národnost; pak nestála za nic.“⁶ Z vlastní zkušenosti ale téměř každý ví, že v závislosti na tom, komu svůj dopis posílá, formuluje též velmi pečlivě a s velkou dávkou možná i nevědomé sebekontroly jak své ideje, tak své emoce. I prostřednictvím dopisu totiž jedinec vystupuje v určité sociální roli, která je od něj očekávána nebo do které sám sebe stylizuje. Dobře to dokumentují dva jiné Macharovy dopisy. Když Machar v roce 1904 slavil své čtyřicáté narozeniny, obdržel blahopřejný dopis od Jaroslava Vrchlického, muže, ke kterému jej kdysi vázalo srdečné osobní pouto [*Kostrbová 2011: 185–198*], avšak kterého poté kvůli jeho umělecké práci kritizoval a společně s Masarykem v korespondenci nikterak nešetřil. V dopise Masarykovi proto Machar Vrchlického gratulaci hodnotil příkře a vše zakončil strohými slovy: „Odpověděl jsem mu, že v literatuře stojíme na dvou opačných pólech, v životě proti němu nemám pranic a že sleduji všecko, co se ho týká jako člověka.“⁷ Ve skutečnosti Macharovo psaní Vrchlickému zdaleka tak chladné nebylo. Machar evidentně Vrchlického stále považoval za blízkého člověka a ubezpečil jej proto, že stopuje vše, co se týká jeho samého i jeho příbuzných. „A literatura?“ pokračoval, „Tam se můžeme rozcházet – neboť hlavní je život, ne? A tam najdeš mě i za deset let tímž, jakým jsem byl před deseti roky.“⁸ Bezesporu si psali Masaryk i Machar četné pasáže svých dopisů přímo od srdce, ale příklad Macharova odlišného způsobu vyjadřování v dopise Masarykovi a Vrchlickému naznačuje, že některé zdánlivě spontánní projevy citů a kritického nahlížení, považované v Masarykově a Macharově korespondenci za jedno z kritérií jejich vztahu, mohly být ze strany obou pisatelů strategicky uvážené formulace sloužící k udržení oboustranně výhodného poměru.

Konečně třetím úskalím korespondence, které má potenci zapříčinit zkresení výzkumu o přátelství, je jazyk. Jestliže si korespondenti nevymění všehovšudy jen pár dopisů, nýbrž jako v případě Masaryka a Machara udržují svůj písemný kontakt dlouhodobě po několik let, utváří si postupně specifický jazykový kód, který je plně srozumitelným pouze jim dvěma [*Krettenauer 2018: 127*]. Ačkoli jsou tedy Masarykovy a Macharovy dopisy psány ne příliš starou češtinou, je pro současného čtenáře nezdědka obtížné, ba nemožné prohlédnout za závoj slov, jež pisatelé v korespondenci kolem svého vztahu rozvinuli. Jejich texty jsou plné latinských sousloví, slov z nářečí, literárních aluzí, skrytých odkazů na historické i soudobé realie a dalších obrátů včetně cíleně kladených interpunkčních

⁶ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 6. 1. 1899.

⁷ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 23. 4. 1904.

⁸ LA PNP, f. J. Vrchlický, dopis J. S. Machara J. Vrchlickému s. d.

znamének. To vše u obou dvou vlivem společných prožitků s vysokou pravděpodobností okamžitě spouštělo řetězce předpokládaných asociací. U nezavěšeného čtenáře, postrádajícího klíč k onomu jazykovému kódu, však tato slova a znaky nemusí vyvolávat vůbec nic zůstávající stejně enigmatickým shlukem výrazů jako třeba následující úryvek Masarykova dopisu adresovaného Macharovi roku 1896: „A Zeit? (a Kaizl tam?) Teď konečně měl by již Zeit něco říci, a sice ukázat na ty nepořádky a bezcharakternosti, snad by se zalekli: 1) Kompromis na Moravě; 2) Volná ruka; 3) 26 posl[anců] schází – a bouřili se pro minority; 4) Kompromis v Praze! – tedy ne ze strachu před polit[ickými] ‚faktory‘, nýbrž tam, kde jsou inter suos, tam, kde nejsou ohledy polit[ické], kde by měli ukázat, co chtějí a mohou, a ukazují, že jsou – staročeši“ [Kokešová – Kraitlová 2019: 131]. Může se naopak přihodit, že ten, kdo korespondenci pročítá, aniž by byl do ní jako autor zapojen, začne spojovat svébytné asociace s pojmy či obraty, kterým pisatelé žádný podstatnější význam nepřisuzovali. K takovýmto pojmům lze přiřadit i slovo „přítel“, používané Masarykem v dopisech mezi lety 1893 až 1899 k oslovení Machara a zdánlivě prokazující přátelství obou korespondentů. Jistěže Masaryk aplikováním onoho termínu signalizoval určitý posun k neformálnosti komunikace, ale zpočátku asi nic více, jinak by totiž stejným výrazem neoslovoval v korespondenci též politiky Josefa Kaizla a Karla Kramáře [Bílek – Kokešová – Quagliatová – Ryantová 2011; Bílek – Quagliatová – Kokešová – Swierczeková 2005], o kterých měl ve zvyku psát Macharovi s krajním opovržením.

Přátelství a praktiky jeho utužení

Po druhé kapitole se situace zdá být ještě komplikovanější nežli po té první. Ke zjištění, že se fenomén přátelství vymyká jednoznačnému, všeobecně platnému pojetí, totiž přistoupily problémy s potencionálním využitím korespondence – žádný celek dopisů nepřipouští, aby jej někdo jiný dokázal číst stejným způsobem jako sami jeho původci; nadto může analýza dopisů vést jednak k charakteristice přátelství, která je pouhým derivátem starších definic, jednak k protichůdným závěrům o podstatě vztahu mezi dvěma zkoumanými korespondenty. Při hledání východiska z tohoto definičního a metodologického labyrintu se jeví vhodné jít směrem naznačeným v některých antropologických studiích [Killick 2010]. Jeho smyslem je koncentrovat se na perspektivu jednotlivých aktérů a tázat se, na jakých principech a pomocí jakých metod dvě dané osobnosti utvářely poměr oboustranně nazíraný a pojmenovaný jako přátelství. Korespondence nabývá pro takto orientovaný výzkum zvláštního významu. Může totiž napomoci rozhodnout, zda dva korespondující jedinci sami sebe jako přátele vůbec vnímali. Dojde-li se ke kladnému závěru, mohou dopisy dále velmi dobře osvětlit předpoklady uzavření přátelství a především praktiky, jimiž korespondenti svůj přátelský vztah utužovali a kultivovali.

Uvedené závěry lze konkretizovat na příkladu Masarykovy a Macharovy společné korespondence. Jak bylo uvedeno v předchozí kapitole, vztah mezi oběma muži nemusí na první pohled činit dojem výstavního vzoru přátelství, ovšem s ohledem na některé indicie v textech dopisů se zdá být správné usuzovat, že Masaryk s Macharem se za přátele skutečně považovali, a to přibližně do 20. let 20. století. Nesvědčí o tom ani tak od roku 1899 praktikované tykání mezi Masarykem a Macharem, ani Macharovo explicitní ubezpečování Masaryka o přátelském citu, který k němu chová, ani Masarykův dlouhodobý zvyk oslovovat Machara obratem „milý příteli“, jako především fakt, že vzájemně pěstovaný vztah

plný diskrétnosti, empatie a vzájemného duševního obohacení dokonale naplňoval Masarykovy a zřejmě též Macharovy představy o přátelství [Masaryk 2012: 383–384]. Navíc jim byl jejich poměr něčím mimořádně drahým. Jak velice si svého přátelství vážili, nejlépe dokládají poněkud paradoxně kritické momenty jejich vztahu, které jsou v korespondenci dokumentovány obzvláště na dvou místech. Prvním z nich je soubor Masarykových deseti dopisů pocházejících ze závěru roku 1905 a vztahujících se k aféře Jana Herbena. Aféra vrazila mezi Masaryka a Machara klín. Zatímco se Masaryk v návaznosti na svou dlouhodobou averzi vůči Herbenovi postavil na stranu jeho kritiků [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 235, 239, 257, 315; Kokešová – Kraitlová 2019: 118, 122, 127, 153, 162, 166],⁹ Machar zaujal opačné stanovisko. V dopisech psaných mezi 27. listopadem a 30. prosincem 1905 Masaryk reagoval na dnes již ztracená Macharova psaní. Opakovaně a ze všech sil se nejen pokoušel vysvětlit veškeré souvislosti aféry, ale také obhájit svůj vlastní postoj, aby takto zabránil hrozícímu rozpadu přátelství.¹⁰ Výsledkem velmi intenzivní a pro oba korespondenty podle všeho emočně velmi náročné komunikace bylo udržení přátelského vztahu, byť za cenu tabuizace politických témat.¹¹ O něco závažnější krizi reflektuje korespondence vzniklá v roce 1932. Od poloviny 20. let 20. století zůstával poměr mezi Masarykem a Macharem sice korektním, ale následkem Macharova problematického generálního inspektorátu v československé armádě v něm gradovala tenze [Sýkora 2009: 58–126, 131], která zapříčinila, že Masaryk a Machar své poslední dopisy vyplnili už jen výčitkami a urážkami. Zaujme ovšem, že se dvaosmdesátiletý prezident republiky ihned po obdržení předposledního Macharova dopisu jal sepsat dvanáctistránkovou odpověď,¹² jež zase Machara okamžitě podnítila k zformulování emocionálního listu zakončeného srdceryvným zvoláním: „Buď zase člověkem! Tomáši, drahý Tomáši!“¹³ Obdobně jako z dopisů psaných na konci roku 1905 vyplývá i z korespondence roku 1932, že oba své – tentokrát definitivní – odcizení prožívali bolestně, a zdá se, jako by si podvědomě přáli navrátit se do 90. let 19. století, kdy harmonie mezi nimi dosahovala takové síly, že Macharovi připadala jako „něco ze čtvrté dimenze“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 299].

Předpoklady pro navázání vztahu s takto silným souzněním se zprvu nezdály být dány. Odhlédne-li se od skutečnosti, že mezi Masarykem a Macharem existovaly výše zmíněné věkové, sociální a intelektové diference, byla na překážku rovněž jejich fyzická vzdálenost – Masaryk sídlil od roku 1882 v Praze, kdežto Machar od roku 1889 ve Vídni. Kromě toho z dopisů jednoznačně plyne, že se jejich pisatelé vyznačovali zásadními rozpory jak v charakteru, tak ve způsobu uvažování. Na rozdíl od Machara, jehož literárně barvitě, marciálním jazykem artikulované dopisy poukazují na umělecké založení a vznětlivost svého původce, vytváří Masaryk prostřednictvím svých stylisticky strohých textů dojem rozmyslného, chladně uvažujícího taktika. Oba si tuto vlastní rozdílnost uvědomovali a v korespondenci ji dokonce nejednou vyzdvihovali v pojetí sebe sama jako dvojice složené z instinktivně myslícího básníka a logicky uvažujícího profesora

⁹ Dále např. LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 3. 9. 1897, 14. 2. 1898, 16. 10. 1898, 27. 10. 1898, 11. 12. 1898, 2. 6. 1899, 9. 6. 1899, 16./17. 10. 1899, 7. 12. 1900, 23. 12. 1901, 5. 10. 1902, 17. 3. 1903 a 25. 7. 1903.

¹⁰ LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 27. 11. 1905 až 30. 12. 1905.

¹¹ LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 26. 5. 1907.

¹² LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 13. 3. 1932.

¹³ ANM, f. E. Beneš, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi ze 17. 3. 1932.

[Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 187, 353].¹⁴ Přesto Masaryka s Macharem minimálně do roku 1905 více věcí spojovalo, než odlišovalo. Z jejich dopisů lze vyčíst, že měli shodný zájem o umění, historii, náboženskou problematiku, společenské záležitosti, politiku a především publicistiku. Koneckonců byla publicistika důvod, proč Masaryk roku 1893 Machara vůbec kontaktoval. Coby redaktor nově založeného periodika *Naše doba* se na něj obrátil s dotazem, zda by do revue nechtěl přispívat svými texty [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 81]. Ze všeho nejvíce však oba dva zprvu přibližoval shodný světónázor, spočívající v negaci mainstreamových fenoménů ve společnosti, umění a politice. Řádky jejich korespondence tudíž připomínají náhrdelník, na který oba v pozoruhodné jednotě a výdrži navlékali korálky nenávisti a opovržení vůči jednotlivcům, skupinám, ale i institucím: Jaroslav Vrchlický byl z jejich perspektivy „tuctový člověk“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 198], Svatopluk Čech „přímo odporný“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 215] „bačkorář a tichošlápek“,¹⁵ Eliška Krásnohorská zase „hokynářka, která se octla v literatuře“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 245], „bouchnout“ se prý muselo i do „Hlávkových koryfeů à la Brožík, Hynais, Ženíšek“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 375], Václava Choce údajně charakterizovalo „dětinství, malichernost a slepota“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 286], ještě hůře dopadl v dopisech „egoistický indiferentista“ Josef Kaizl,¹⁶ o Karlu Kramářovi alias politicky nevyvinutém „Dítěti“ ani nemluvě,¹⁷ zkrátka mladočeši – to byli dle Masaryka s Macharem „mozkem i srdcem hulvátí“ [Kokešová – Kraitlová 2019: 138], myšlenkově stejně zaostalí a zpátečníčtí jako vydavatelé periodika *Zvon*,¹⁸ členové tělocvičné organizace Sokol [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 379; Kokešová – Kraitlová 2019: 102], čeští emigranti v Americe,¹⁹ zalkoholizovaní Slováci [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 118–119], masy českého lidu²⁰ a tak dále. Masarykovi a Macharovi se záhy vyjevilo, že názorově stojí osamoceni téměř proti všem, a navzájem se proto utvrdili v roli národních mesiášů neboli, řečeno Macharem, datlů, kteří lezou „po chorém kmeni našeho národa“, aby z něj vytahali „červíky, larvy, pupy a podobnou bandu“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 161].

Soudržnost a vitalitu svého tandemu zajišťovali Masaryk a Machar četnými praktikami, z nichž tou nejpodstatnější se jeví nepřetržitá výměna nehmotných i materiálních věcí. Ve svých dopisech si vyměňovali nejen velmi citlivé a vzájemnou důvěru prohlubující zprávy o vlastní finanční situaci či o zdravotním stavu [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 223, 225; Kokešová – Kraitlová 2019: 106, 113],²¹ ale především všemožné údaje, jež výrazně napomáhaly afirmovat jejich světónázor a jež jim kromě toho dodávaly podněty pro publikační činnost. Až do Herbenovy aféry, v jejímž důsledku začal Masaryk nahlížet na některá

¹⁴ Dále např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 10. 1. 1899; LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi ze 4. 8. 1900.

¹⁵ LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 9. 3. 1906.

¹⁶ LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 30. 9. 1899.

¹⁷ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 26. 6. 1904; LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 31. 12. 1909.

¹⁸ LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 16. 9. 1900 a 10. 10. 1900.

¹⁹ LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 5. 6. 1902; AÚTGM, f. T. G. Masaryk, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 23. 6. 1902.

²⁰ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 21. 10. 1897.

²¹ Dále např. LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 19. 9. 1897, začátku dubna 1902 a 29. 5. 1904; LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 10. 6. 1898, 8. 10. 1904 a 3. 3. 1905.

témata jinak než Machar, zaujímala výměna tohoto druhu informací význačné místo v dopisech obou aktérů. S aktuálním děním dobře obeznámený Masaryk psal Macharovi o vybraných událostech zejména z české společnosti, politiky a publicistiky. Rovněž Machara odkazoval na knihy a na články v různých periodikách [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 257; Kokešová – Kraitlová 2019: 122, 134, 176–177].²² Machar na oplátku ve svých psaních detailně líčil, co nového se děje v politickém centru říše. Díky své husté síti kontaktů, k níž mimo jiné přínáleželi Karel Kramář, vídeňští dopisovatelé českých periodik Josef Penížek a Bedřich Hlaváč nebo redaktori periodika *Zeit* Heinrich Kanner a Isidor Singer, měl možnost Masarykovi zatepla sdělovat nejčerstvější novinky [Kokešová – Kraitlová 2019: 82]²³ i senzacechtivé klevety, jako třeba Kramářovy dojmy z cesty do Benešova, během které se následník trůnu údajně svěřoval ze své nenávisti k Maďarům a k německému císaři Vilémovi.²⁴ Nejinak než Masaryk upozorňoval i Machar v dopisech na texty, které jej zaujaly a mohly dle jeho názoru zaujmout také Masaryka [Kokešová – Kraitlová 2019: 157].²⁵ Veškerou tuto intenzivní výměnu informací doplňovala výměna reálných objektů. Ke svým dopisům totiž oba korespondenti nikoli výjimečně přikládali výstřižky z novin, periodika i knihy včetně těch vlastních [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 376].²⁶ Ve velkém si ad informandum posílali též dopisy, jež obdrželi od jiných členů svých rozvětvených korespondenčních sítí [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 253].²⁷ A neopomnělo se ani na dárky – jednou dostal Machar z Masarykovy dovolené na Slovensku „oštěpky, dobré jídélko“,²⁸ podruhé Masaryk od Machara z Vídně broskve.²⁹ Kdyby byl Masaryk roku 1900 při opětovném letním pobytu ve slovenské Bystrici nenechal utéct velkého medvěda,³⁰ kterého postřelil při lovu, snad by byl Macharovi poslal i medvědí kůži, o níž Machar projevil zájem už v jednom ze svých dopisů z roku 1894 [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 136].

Silnou integrační funkci měla ve vztahu Masaryka s Macharem i vzájemná pomoc, pro kterou na rozdíl od výměny světonázorově relevantních informací nepředstavoval rok 1905 zásadnější cézuru. Počáteční Macharova pomoc *Naší době* brzy překročila hranici pouhého zasílání fejetonů a změnila se v mnohostrannou péči o toto periodikum. Již koncem srpna roku 1894 Machar sděloval Masarykovi, že „Krejčí má dobré péro a bystrý zrak. Kdybych Vám směl radit, řekl bych, pozvete jej pro Naši dobu“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 126]. O měsíc později stejným způsobem jako Františka Václava Krejčího doporučoval Františka Xavera Šaldu, neboť „chlapík ten se stává jasnějším a vykysanějším“ [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 140]. Postupně se Machar na vlastní pěst snažil zajišťovat pro revue stále nové a nové přispěvatele. Ve Vídni například opakovaně jednal s polským básníkem

²² Dále např. LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 16. 1. 1897, 17. 11. 1899, 4. 2. 1901, 30. 4. 1903 a 26. 2. 1904.

²³ Dále např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 5. 4. 1897, 13. 4. 1899, 5. 3. 1901 a 14. 12. 1903.

²⁴ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 15. 7. 1903.

²⁵ Dále např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 1. 1. 1897 a 20. 4. 1898.

²⁶ Dále např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 13. 1. 1899, 26. 6. 1904 a 14. 7. 1912; LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 23. 7. 1899, 1. 1. 1903 a 10. 1. 1909.

²⁷ Dále např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 13. 1. 1897 a 20. 9. 1905; LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 23. 3. 1902 a 3. 7. 1906.

²⁸ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 22. 8. 1897.

²⁹ LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 21. 9. 1899.

³⁰ LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 16. 9. 1900.

Zenonem Przesmyckim [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 154*], s nímž údajně nakonec, jak obratem hlásil Masarykovi, „ujednal všechno; článek napíše co nejdřív“ [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 165*]. Dále Machar poskytoval Masarykovi rady v literárních záležitostech a dodával mu též podklady pro články, z nichž některé byly později s apokryfní signaturou Sursum kolektivním dílem obou dvou [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 88–89, 190, 195–196, 354, 356; Kokešová – Kraitlová 2019: 30–31, 86–87, 166*].³¹ Masaryk si Machara-literáta a jeho názorů bezpochyby velmi vážil [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 142*].³² Rád mu proto i mimo rámec *Naší doby* zasílal různé texty anebo koncepty svých děl k nahlédnutí a vyjádření [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 346; Kokešová – Kraitlová 2019: 40–41, 52–53, 94–95, 125*].³³ Recipročně Machar seznamoval Masaryka se vznikem svého satirického opusu *Boží bojovníci* [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 347–348, 350; Kokešová – Kraitlová 2019: 34*]. Během utváření textů si tak oba ve svých dopisech pomáhali tříbit své myšlenky a především si vyslovovali podporu při této tvůrčí práci. Korespondence prozrazuje, že pomoc neustala ani ve chvíli, když již dílo bylo hotovo. Zatímco Masaryk pozitivními recenzemi propagoval Macharovy knihy a roku 1910 intervenoval v Rusku za urychlení práce na přípravě ruského vydání Macharova cestopisu *Řím* [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 336; Kokešová – Kraitlová 2019: 160, 174–175*],³⁴ Machar se ve Vídni poohlížel po překladateli pro Masarykovu *Českou otázku* a kromě toho osobně distribuoval Masarykem zasláné exempláře jeho publikací [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 155, 160, 225; Kokešová – Kraitlová 2019: 37, 42*]. Avšak nejen v pracovních záležitostech si Masaryk s Macharem podávali pomocnou ruku. Rovněž v osobním životě vděčil jeden druhému za mnoho. Neznali se ještě ani rok a půl, když Machar, který zrovna vřel v „pitomé situaci“ [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 216*], obdržel od Masaryka „několik zlatých“ [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 221*]. Masaryk se také opakovaně přes své známosti snažil, aby byl Macharovi ve Vídni navýšen plat. Zároveň zvažoval různé další strategie určené k Macharovu prospěchu [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 235, 226, 308*]³⁵ a neváhal ani poskytovat pomoc Macharovým příbuzným a známým [*Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 384; Kokešová – Kraitlová 2019: 34, 57–59*].³⁶ Machar toho pro Masaryka učinil ještě více. Po několik let se ve Vídni neúnavně angažoval ve věci Masarykových finančních požadavků vyplývajících z jeho působení na univerzitě.³⁷ Vyřizoval mu zde permanentně i jiné věci, ujímal se na Masarykovu žádost potřeb různých lidí,³⁸

³¹ Dále např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 24. 11. 1897.

³² Dále např. LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 3. 1. 1897, 3. 11. 1898, 29. 1. 1899, 11. 3. 1901 a 5. 3. 1903; AÚTGM, f. T. G. Masaryk, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 29. 5. 1911.

³³ Dále např. LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 30. 9. 1903.

³⁴ LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 11. 4. 1910.

³⁵ Dále např. LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 8. 3. 1899 a 9. 3. 1899; LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi ze 4. 6. 1900.

³⁶ Dále např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 20. 12. 1908; LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 24. 12. 1908.

³⁷ Dále např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 5. 4. 1898, 25. 4. 1898, 22. 11. 1898, 11. 6. 1899, 16. 6. 1899, 23. 6. 1899 a 21. 7. 1899.

³⁸ Dále např. LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 13. 1. 1897, 3. 5. 1898 a 4. 4. 1909; LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 23. 1. 1897, 6. 5. 1898 a 8. 4. 1909.

a kdykoli Masaryk přijel do Vídně, hostil jej ve svém bytě [Kokešová – Kotyk – Kraitlová 2017: 272–273; Kokešová – Kraitlová 2019: 54, 95–96].³⁹

Roku 1897 nepřespával Masaryk u Macharů sám. Přijel do Vídně i se svou dcerou Alicí a učinil tím důležitý krok nejen ke sblížení obou rodin, ale hlavně k posílení svého vztahu k Macharovi.⁴⁰ Jejich vzájemný poměr se totiž postupně zdůvěrňoval, jakmile oba začali navazovat kontakty rovněž s blízkými toho druhého a jakmile se i mezi lidmi z jejich bezprostředního okruhu počala spřádat vlákna známosti. V tomto mnohačetném propojování sociálních vazeb lze spatřovat poslední z významných a v korespondenci rozpoznatelných praktik, které směřovaly k posílení poměru mezi samotným Masarykem a Macharem. Vše mělo svůj začátek již v roce 1896, když Machar poprvé poskytl Masarykovi střechu nad hlavou při jeho cestě do Vídně. Masaryk tak měl příležitost seznámit se s Macharovou ženou Hedvikou a jejich dcerami Sylvou a Jiřinou. Nedlouho nato připojil Machar ke svým dopisům Masarykovi několik slov pro Charlottu Masarykovou jako reakci na jeden její dopis a zahájil tím utváření svých konexí k Masarykově rodině [Kokešová – Kraitlová 2019: 150, 157–158, 181–182]. S jejich rozvíjením pokračoval krátce poté, co jej Masaryk ve Vídni seznámil s Alicí. Červen roku 1897 totiž strávil Machar na cvičení v pražských pohoreleckých kasárnách a u Masaryků byl podle všeho často na návštěvě.⁴¹ Prý tam strávil veškeré příjemné momenty během svého pobytu v Praze, svěřil se Masarykovi v dopise ihned po svém návratu do Vídně.⁴² Obě rodiny se krok za krokem poznávaly a sblížovaly čím dál více díky společnému dopisování a shledávání. V Masarykově a Macharově korespondenci jsou obsaženy zmínky, že Alice Masaryková psala Macharům, Hedvika Macharová Alici Masarykové,⁴³ Jan Masaryk zase poslal „vyřezaniny papírové“⁴⁴ Macharovým dcerám.⁴⁵ Ne všechna rodinná setkání proponovaná Masarykem a Macharem ve společných dopisech se podařilo realizovat,⁴⁶ nicméně podle toho, co si oba muži písemně sdělovali, se Machar roku 1899 účastnil rodinné dovolené Masarykových v Bystřici pod Hostýnem, zatímco u Macharů ve Vídni se na návštěvě či pobytu vystřídali Herbert Masaryk, Alice Masaryková i Charlotta Masaryková.⁴⁷ Obzvláště k Masarykovým dětem chovali Macharovi mimořádnou náklonnost.⁴⁸ S Herbertem hodlal Machar dokonce podniknout cestu na Balkán⁴⁹ a pověřil ho též ilustrováním jedné své publikace.⁵⁰ Neváhal zřejmě navštívit Herberta i na hradě Kreuzensteinu nedaleko Vídně. Herbert byl zapojen do vnitřní výzdoby hradu vedle Hanuše Schwaigera, jenž byl původně Masarykovým známým a od roku 1899

³⁹ Dále např. LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 3. 1. 1897, 27. 2. 1900, 1. 3. 1900, 17. 3. 1900, 22. 3. 1900, 28. 5. 1901, 11. 12. 1903, 2. 7. 1905, 26. 5. 1907 a 19. 9. 1909.

⁴⁰ LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 1. 3. 1897 a s. d. (před 10. 4. 1897).

⁴¹ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi ze 17. 5. 1897.

⁴² LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 8. 7. 1897.

⁴³ Např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 9. 1. 1899 a 31. 8. 1903.

⁴⁴ LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi ze 14. 9. 1899.

⁴⁵ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 18. 9. 1899.

⁴⁶ Např. LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 3. 4. 1898 a 4. 8. 1900; LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 26. 8. 1900.

⁴⁷ LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 11. 12. 1898, 27. 12. 1898, s. d. [1901], 10. 9. 1903 a 24. 2. 1909; LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 10. 12. 1900 a 14. 12. 1906.

⁴⁸ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 19. 9. 1903.

⁴⁹ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopis J. S. Machara T. G. Masarykovi z 9. 1. 1899.

⁵⁰ LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 2. 12. 1899 a 12. 2. 1900; LA PNP, f. J. S. Machar, dopis T. G. Masaryka J. S. Macharovi ze 14. 2. 1900.

prostřednictvím Masaryka také Macharovým. Oba jej považovali snad za jediného společného přítele⁵¹ a, jak se zdá, právě Schwaigerovým vlivem vyměnili vzájemné distancované vykáni za důvěrné tykáni.

Uvážili-li se předpoklady, které vedly k utvoření přátelského vztahu Masaryka s Macharem, a praktiky, jimiž oba protagonisté svůj poměr utužovali, nepřekvapí, že od 20. let 20. století došlo mezi nimi k urychlení již dříve započaté dezintegrace vazeb. Jejich relace byla totiž konfigurována ve společensko-politických souřadnicích přelomu 19. a 20. století. Shodně vnímali tehdejší situaci a bok po boku ji veřejně kritizovali. Společně se cítili vyvrženi a osamoceni ve svém boji. Společně tvořili a snovali různé plány, společně si za tímto účelem vyměňovali informace a pomáhali sobě, svým známým i rodinným příslušníkům toho druhého. Jakmile vznikem Československé republiky staré souřadnice zanikly, začalo definitivně upadat i to, co vztah svého času utvářelo a udržovalo. Masaryk z pozice prezidenta již nemohl – alespoň oficiálně – zastávat veškeré fasety svého někdejšího světónázoru, nemohl kritizovat a polemizovat s takovou vehemencí jako dříve. Nespolupracoval už s Macharem, a nepotřeboval tudíž ani jeho informace, natož jeho pomoc ve Vídni. Machar svůj pohled na svět rovněž přehodnocoval, ve své literární práci se navíc dávno obešel bez Masaryka a jeho zpráv. V roli generálního inspektora armády dočasně zcela přestal s publikační činností a věnoval se činnosti, k níž měl Masaryk minimální vztah. Co tehdy Machar potřeboval, to byla podpora a pomoc, ale tu mu již Masaryk ve větší míře nedokázal poskytnout. A tak ze všech někdejších formativních jevů přátelství zbyly snad už jen společné zájmy o literaturu a provázanost rodin, avšak to bylo příliš málo na to, aby vztah mohl úspěšně pokračovat a překonat budoucí názorové rozepře.

Závěrem

Jsou pojmy, které tvoří přirozenou součást slovní zásoby, přesto však není úplně jasné, co přesně označují a jak nejlépe je definovat. Do kategorie těchto slov jednoznačně spadá i termín „přátelství“, jenž bývá používán pro sociálně, genderově i historicky velmi odlišné typy vztahů. V důsledku Aristotelova vlivného spisu *Etika Níkomachova* se navíc v západní společnosti během uplynulých staletí zažila paradigmatická vize dokonalého přátelství, která se ne vždy snadno uvádí v soulad s mimoevropskými představami přátelství. Podle mnohých badatelů lze proto nanejvýš stanovit několik znaků, tvořících společného jmenovatele různých variant přátelství, nikoli ale podat exaktní a univerzálně platnou definici tohoto pojmu.

Zkoumá-li se fenomén přátelství mezi dvěma historickými aktéry, například mezi Tomášem Garrigueem Masarykem a Josefem Svatoplukem Macharem, za pomoci dochované korespondence, je pochopitelně možné vyvozovat z jednotlivých dopisů typické rysy jejich vztahu, ovšem výsledkem bude charakteristika přátelství, která se v základních ohledech nebude příliš odlišovat od charakteristik přátelství jiných dvojic stejného kulturního okruhu. Jestliže se naopak ke korespondenčnímu celku přistoupí s některou již etablovanou definicí a sleduje se, zda vztah mezi korespondujícími osobnostmi přátelstvím byl či nikoli, může závěrečný soud dopadnout negativně i pozitivně podle toho, s jakými kritérii

⁵¹ Např. LA PNP, f. T. G. Masaryk, dopisy J. S. Machara T. G. Masarykovi z 8. 10. 1899, 9. 10. 1899 a 15. 10. 1899; LA PNP, f. J. S. Machar, dopisy T. G. Masaryka J. S. Macharovi z 11. 10. 1898 a 16. 10. 1898.

zvolená definice operuje. Též vztah Masaryka s Macharem lze tudíž na základě některých definic charakterizovat jako přátelství, na základě jiných definic jako účelový svazek.

Závěry, k nimž se dospěje vyvozováním charakteristiky přátelství z korespondenčního celku nebo vztažením definic přátelství na korespondenční celek, mohou být navíc často nepříznivě poznamenány chybnou interpretací některých obzvláště problematických specifik dopisů. Masarykova a Macharova vzájemná korespondence dává tušit nejen to, že ustupující frekvence dopisů nemusí nutně signalizovat utlumování vztahu, ale také že bezprostřednost v textech může být jen zdánlivá, stejně jako zdánlivě srozumitelným je i jazykový kód, kterým se oba pisatelé ve svých dopisech dorozumívali.

Jaký je tedy význam korespondence při studiu fenoménu přátelství? Korespondenční soubor zanechaný Masarykem a Macharem dokládá, že dopisy nabízejí především možnost zaujmout perspektivu jejich pisatelů a posoudit, jestli oni sami se za přátele považovali. V očích Masaryka a Machara vzájemný vztah evidentně přátelstvím byl, neboť se zdá, že důvěrnost a souznění artikulované v dopisech plně odpovídaly jejich představám o zásadách pravého přátelství. Kromě toho dopisy vypovídají, že si Masaryk i Machar společného vztahu hluboce vážili a jeho kritické momenty prožívali velmi bolestně a s nevšední emocionalitou.

Z dopisů se rovněž dají vyčíst nejen předpoklady vzniku přátelství, ale i způsoby, jakými jej jeho nositelé upevňovali. Například Masaryk a Machar chovali řadu společných zájmů, které pro jejich přátelský vztah měly tentýž konstitutivní charakter jako shodné a v dopisech permanentně artikulované světonázorové postoje, založené na ostré kritice poměrů v českých zemích. Vztah zformovaný na této bázi byl podle údajů v korespondenci po desetiletí rozvíjen intenzivní výměnou informací a předmětů, vzájemnou pomocí v pracovních i osobních záležitostech a provazováním blízkých sociálních vazeb. Je nabíledni, že se vztah mezi Masarykem a Macharem musel začít rozvolňovat, jakmile některé z rozpoznávaných předpokladů a posilujících faktorů přátelství ztrácely na síle. V plném rozsahu se tento proces rozvinul po roce 1918.

Jistěže nepůjde každý soubor dopisů analyzovat tím samým způsobem, který byl prezentován na předchozích stránkách, nicméně výše představené možnosti a limity výzkumu mohou mít pro další, tematicky podobně orientované bádání značný inspirační potenciál. Především však mohou závěry této studie vést k senzibilnějšímu nakládání s pojmem „přítel“ a také k tomu, aby si každý sám pro sebe uvědomil, co pro něj přátelství znamená a kdo je mu opravdu přítelem.

Poděkování

Studie vznikla s podporou Grantové agentury ČR v rámci řešení projektu č. 20-01057S *Přátelství v kontextu politických a literárních zápasů: Tomáš Garrigue Masaryk a Josef Svatoopluk Machar*.

Literatura

Alleweldt, Erika [2018]. Unterscheiden sich Männer- und Frauenfreundschaften? Zur Sozialstrukturierung von Freundschaft. In: Korczak, Dieter (ed.). *Freundschaft. Von Aristoteles bis Facebook*. Kröning: Asanger Verlag, s. 43–58.

- Aristotelés [2021]. *Etika Nikomachova*. Praha: Petr Rezek.
- Baumgarten, Hans-Ulrich [2018]. „Jede Freundschaft beruht auf Gemeinschaft“ (Aristoteles). Antike Freundschaftsvorstellungen und ihre Bedeutung. In: Korczak, Dieter (ed.). *Freundschaft. Von Aristoteles bis Facebook*. Kröning: Asanger Verlag, s. 13–25.
- Behringer, Wolfgang [2012]. *Kulturgeschichte des Sportes. Vom antiken Olympia bis zur Gegenwart*. München: C. H. Beck.
- Bílek, Jan – Kokešová, Helena – Quagliatová, Vlasta – Ryantová Marie (ed.) [2011]. *Korespondence T. G. Masaryk – Josef Kaizl*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR.
- Bílek, Jan – Kokešová, Helena – Quagliatová, Vlasta – Swierczeková, Lucie (ed.) [2005]. *Korespondence T. G. Masaryk – Karel Kramář*. Praha: Masarykův ústav AV ČR.
- Bude, Heinz [2015]. Das Versprechen der Freundschaft. In: Tyradellis, Daniel (ed.). *Freundschaft. Das Buch*. Berlin: Matthes & Seitz, s. 38–54.
- Carlsson, Anni – Michels, Volker (ed.) [2007]. *Hermann Hesse, Thomas Mann. Briefwechsel*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Cicero, Marcus Tullius [1976]. Laelius o přátelství. In: Cicero, Marcus Tullius. *Tuskulské hovory*. Praha: Nakladatelství Svoboda, s. 303–348.
- Course, Magnus [2010]. Making Friends, Making Oneself: Friendship and the Mapuche Person. In: Desai, Amit – Killick, Evan (ed.). *The Ways of Friendship. Anthropological Perspectives*. New York – Oxford: Berghahn Books, s. 154–173.
- Die drei Reiche. Roman aus dem alten China mit vierundzwanzig Holzschnitten. Aus dem Chinesischen von Franz Kuhn* [1981]. Frankfurt am Main: Insel Verlag.
- Diem, Carl [1960]. *Weltgeschichte des Sports und der Leibeserziehung*. Stuttgart: J. G. Cotta'sche Buchhandlung.
- Doubek, Vratislav – Merhautová, Lucie [2017]. Skepse a naděje. Formování základů reformního modernismu. In: Kokešová, Helena – Kotyk, Petr – Kraitlová, Irena (ed.). *Korespondence T. G. Masaryk – Josef Svatopluk Machar. Svazek I (1893–1895)*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, s. 5–72.
- Eisenberg, Christiane [1997]. Sportgeschichte. Eine Dimension der modernen Kulturgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 23 (2): 295–310.
- Elias, Norbert [1975]. Die Genese des Sports als soziologisches Problem. In: Hammerich, Kurt – Heineemann, Klaus (ed.). *Texte zur Soziologie des Sports. Sammlung fremdsprachiger Beiträge*. Schorndorf: Hofmann, s. 81–109.
- Hanuš, Ignác Jan [1867]. Heslo „Přátelství“. In: Rieger, František Ladislav (ed.). *Riegrův slovník naučný*. Díl šestý. Praha: I. L. Kober, s. 865–866.
- Hermant, Jost [2006]. *Freundschaft. Zur Geschichte einer sozialen Bindung*. Köln: Böhlau Verlag.
- Hermanson, Lars [2019]. *Friendship, Love, and Brotherhood in Medieval Northern Europe, c. 1000–1200*. Leiden – Boston: Brill.
- Hitzer, Bettina [2011]. Emotionsgeschichte – ein Anfang mit Folgen. *H-Soz-Kult* 23. 11. 2011 [online]. Dostupné z: <<https://www.hsozkult.de>>.
- Huang, Martin W. (ed.) [2007a]. *Male Friendship in Ming China*. Leiden – Boston: Brill.
- Huang, Martin W. [2007b]. Male Friendship in Ming China: An Introduction. In: Huang, Martin H. (ed.), *Male Friendship in Ming China*. Leiden – Boston: Brill, s. 2–33.
- Killick, Evan [2010]. Ayompari, Compadre, Amigo: Forms of Fellowship in Peruvian Amazonia. In: Desai, Amit – Killick, Evan (ed.). *The Ways of Friendship. Anthropological Perspectives*. New York – Oxford: Berghahn Books, s. 46–68.
- Killick, Evan – Desai, Amit [2010]. Valuing Friendship. In: Desai, Amit – Killick, Evan (ed.). *The Ways of Friendship. Anthropological Perspectives*. New York – Oxford: Berghahn Books, s. 1–19.
- Kokešová, Helena [2015]. Ke vztahu T. G. Masaryka a Josefa Svatopluka Machara. In: Kokešová, Helena (ed.). *Politici, umělci a vědci ve veřejném prostoru na přelomu 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, s. 92–101.
- Kokešová, Helena [2021]. Přátelství v kontextu politických a literárních zápasů: Tomáš Garrigue Masaryk a Josef Svatopluk Machar. In: Moskovič, Boris (ed.). *Zpravodaj Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, s. 17–19.
- Kokešová, Helena – Kotyk, Petr – Kraitlová, Irena (ed.) [2017]. *Korespondence T. G. Masaryk – Josef Svatopluk Machar. Svazek I (1893–1895)*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR.

- Kokešová, Helena – Kraitlová, Irena (ed.) [2019]. *Korespondence T. G. Masaryk – Josef Svatopluk Machar. Svazek II (1896)*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR.
- Kostrbová, Lucie [2011]. *Mezi Prahou a Vídní. Česká a vídeňská literární moderna na konci 19. století*. Praha: Academia.
- Krettenauer, Thomas [2018]. „That's What Friends Are For“ – eine Spurensuche zum Mythos und zur Symbolik der Freundschaft in der Musik. In: Korczak, Dieter (ed.). *Freundschaft. Von Aristoteles bis Facebook*. Kröning: Asanger Verlag, s. 121–150.
- Langenfeld, Hans. [2003]. Antiker Sport? Spezielle Gedanken zu einem grundsätzlichen Problem der Sportgeschichte. In: Bertke, Ellen – Kuhn, Heike – Lennartz, Karl (ed.). *Olympisch bewegt. Festschrift zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. Manfred Lämmer*. Köln: Deutsche Sporthochschule, s. 431–443.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [2012]. *Univerzitní přednášky I. Praktická filozofie na základě sociologie. Etika*. Praha: Ústav T. G. Masaryka – Masarykův ústav a Archiv AV ČR.
- Montaigne, Michel de [1966]. *Eseje*. Praha: Odeon.
- Münkler, Marina [2015]. Freundschaft als symbolisch generalisiertes Kommunikationsmedium. In: Tyradellis, Daniel (ed.). *Freundschaft. Das Buch*. Berlin: Matthes & Seitz, s. 78–87.
- Putna, Martin C. [2013]. Homosexualita v novodobé české literatuře. In: Putna, Martin C., et al. *Homosexualita v dějinách české kultury*. Praha: Academia, s. 83–181.
- Rapsch, Alexandra [2004]. *Soziologie der Freundschaft. Historische und gesellschaftliche Bedeutung von Homer bis heute*. Stuttgart: ibidem-Verlag.
- Rosenwein, Barbara H. [2010]. Problems and Methods in the History of Emotions. *Passion in Context. Journal of the History and Philosophy of the Emotions* 1 (1): 1–32 [online]. Dostupné z: <<https://alioshabielenberg.com/wp-content/uploads/2020/06/Rosenwein-2010-Problems-and-Methods-in-the-History-of-Emotions.pdf>>.
- Schmidt, Ina [2014]. *Auf die Freundschaft. Eine philosophische Begegnung oder Was Menschen zu Freunden macht*. München: Ludwig.
- Schneider, Johannes [2018]. Geschäftsfreunde – Facebook-Freunde. In: Korczak, Dieter (ed.). *Freundschaft. Von Aristoteles bis Facebook*. Kröning: Asanger Verlag, s. 75–84.
- Schult, Klaus-Dieter [2018]. Brieffreundschaften. In: Korczak, Dieter (ed.). *Freundschaft. Von Aristoteles bis Facebook*. Kröning: Asanger Verlag, s. 101–119.
- Sýkora, Petr [2009]. *Básník proti Hradu. Neposlušný občan Josef Svatopluk Machar*. Praha: Libri.
- Švaříčková Slabáková, Radmila [2016]. Dějiny emocí: nové paradigma ve studiu historie. *Český časopis historický* 114 (2): 291–315.
- Tiedemann, Markus [2014]. *Liebe, Freundschaft und Sexualität. Fragen und Antworten der Philosophie*. Hildesheim: Georg Olms Verlag.
- Tyradellis, Daniel [2015]. Freundschaft. Die Einleitung. In: Tyradellis, Daniel (ed.). *Freundschaft. Das Buch*. Berlin: Matthes & Seitz, s. 6–23.
- Würker, Achim [2018]. Schulfreundschaften. In: Korczak, Dieter (ed.). *Freundschaft. Von Aristoteles bis Facebook*. Kröning: Asanger Verlag, s. 85–99.
- Zabloudivová, Jitka [2006]. Tomáš Garrigue Masaryk a Josef Svatopluk Machar. *Masarykův sborník XIII*, s. 25–46.

Martin Klement je členem Oddělení moderních politických a intelektuálních dějin na Masarykově ústavu a Archivu Akademie věd České republiky, v. v. i. Zabývá se problematikou nacionalismu a dějinami tělesné výchovy, sportu a genderu.

Problematika péče o děti mladší tří let v České republice

KRISTINA KALITOVÁ *

Injustice in Child Care for the under 3-Year-Old Children in the Czech Republic

Abstract: The article discusses theoretical and practical issues of child care for under three-year-old children. The article looks at the issue from three perspectives which affect injustices. Firstly, in terms of every day struggles for recognition, which should have been understood as full-fledged activity with appropriate social status. Secondly, in terms of redistribution of public resources and financial reward for caring for children under the age of three. Thirdly, in terms of political injustice, which will inevitably limit people's capacity to engage in all kinds of civic and political activity. Following the Nancy Fraser's thinking, article shows that it is necessary to understand recognition and redistribution unconditionally but in the unified horizon. The structures of injustice for children under the age of three are connected and only one of these approaches is not able to solve injustice. The article brings, with the helping hands of critical methods, new perspectives, and approaches to care issues that target breaking actions of national Czech Republic norms and remove rigid social and institutional systems and policies that structure inequality on this field.

Keywords: social justice; care for children under three years of age; redistribution; recognition; representation

DOI: 10.14712/23363525.2023.23

Úvod

Nespravedlnosti v oblasti péče o děti mladší tří let¹ jsou spojovány zejména s jejím nedostatečným kulturním, ekonomickým ohodnocením a nerovnou politickou reprezentací. S tím souvisí znevýhodnění pečujících v rámci společenské hierarchie. Studie promýšlí problematiku a strukturu nespravedlnosti péče o děti mladší tří let v české společnosti po roce 1989 s přesahem do evropského prostoru. Ten v tomto ohledu poskytuje nové perspektivy a možnosti náprav nespravedlnosti v této oblasti. Studie vychází z predikce, že institucionalizované normy² české společnosti neumožňují pečujícím o děti mladší tří let, jakožto rovnoprávným osobám, plně participovat na sociálním životě. Jejich činnost nemá dostatečný respekt a společenský status a nenaplnuje tak nejobecnější význam spravedlnosti, kterým je podle Fraser, z jejíž koncepce spravedlnosti tato studie vychází, tzv. participační parita³ [Fraser 2007: 157]. Je tedy potřeba zkoumat, jakým způsobem lze měnit současné hodnotové, normativní rámce české společnosti a její instituce.

* Mgr. Kristina Kalitová, Ph.D., Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta, Katedra výchovy k občanství, Fráni Šrámka 3, 709 00, Ostrava. E-mail: kristina.kalitova@osu.cz

¹ Studie se omezuje na péči o děti mladší tří let na základě institucionálního rozčlenění, které je v ohledu péče nemá dostatečné kapacity, aby zamezila nespravedlnosti v této oblasti. Podrobněji s. 13.

² Institucionálními normami mám pro potřeby této studie na mysli právní, vzdělávací, sociální a rodinné institucionální normy.

³ Participační parita „odmítá formální pojetí rovnosti jako nedostatečné, drží se teorie toho, že respektovat rovnou autonomii a morální hodnotu druhých znamená přiznat jim status plnohodnotných partnerů v sociálních

Studie se zaměřuje na péči o děti mladší tří let věku, protože právě tento typ péče,⁴ je-li vykonáván v rámci rodiny, je nezřídka vyloučen z principů spravedlnosti. Pro správné stanovení norem spravedlnosti v oblasti péče o děti mladší tří let by mělo dojít k redefinici společenského významu této činnosti, čímž dojde k překročení ekonomického chápání tohoto pojmu [Cohen 2008]. S využitím metody kritické teorie je cílem studie nalézt tři řády nespravedlnosti na úrovni nerovné redistribuce, kulturního zneuznání a nerovné politické participace v české společnosti. Dalším krokem je nalézt pozitivní trendy v českém a evropském prostředí a zhodnotit alternativní přístupy, jež by mohly otázky nespravedlnosti v oblasti péče o děti mladší tří let řešit a jež by mohly zaručit pečujícím členům společnosti participační paritu. V tomto ohledu vychází studie z předpokladu, že jednou z příčin nespravedlností v oblasti péče, v české společnosti po roce 1989, je nedostatečné zajištění institucionální péče o děti mladší tří let [viz např. Bičáková – Kalíšková 2015].

1. Stav poznání a teoretická východiska

Problematika spravedlnosti péče o děti mladší tří let je v současné době velmi aktuální a je jí v současném českém i evropském prostoru věnována čím dál tím větší pozornost. Vedle českých studií [Saxonberg 2012; Hamplová 2012; Kalitová 2021; Pertold 2018; Ettlrová 2006, 2006a, 2006b 2007; Ezzeddine 2014; Uhde 2008] existuje řada významných zahraničních studií [Búriková Sekeráková 2017; Hochschild 2008; Mahon 2016; Neyer 2003], které diskutují téma nespravedlnosti péče o děti mladší tří let. To je této studii nahlíženo z hlediska nedostatečné dostupnosti institucionálního zabezpečení služeb pro děti mladší tří let v České republice. Zajištění institucionální péče je pak chápáno jako jeden z důležitých nástrojů, který umožňuje skloubit rodinám s malými dětmi rodinný a pracovní život, a které dokáže zmírňovat nepravdělnosti v třech námi vytyčených oblastech.

Zmíněné české i zahraniční analýzy upozorňují na význam poskytování denní péče o děti mladší tří let a zkoumají dopad na zaměstnanost matek i porodnost v jednotlivých zemích. V evropském prostoru dochází výraznému posunu a reformám péče [např. Hoem 2006]. Podpora institucionální péče o děti mladší tří let a výchovných zařízení se dostala i do doporučení Evropské komise, které jsou zaměřeny na rodinnou politiku zemí EU. V posledních letech byla provedena celá řada mezinárodních srovnání a analýz, která podporují institucionální vzdělávání dětí mladší tří let věku a hovoří o jejím pozitivním efektu [D'Addio 2005; Pertold 2018; OECD 2011, 2017, 2018, 2020]. Tyto studie upozornily na nespravedlnosti a potřebu institucionální péče o děti mladší tří let i v českém prostředí. Česká republika oproti ostatním evropským zemím v dostupnosti péče o děti mladší tří let totiž výrazně zaostává [srv. OECD 2017, 2018, 2020].

Na druhé straně se stále častěji dostává do veřejného prostoru diskuse o vhodnosti institucionální péče a dětí mladší tří let, o jejím vlivu na vývoj a socializaci dítěte [např. Matějček 2005; Šturma 2012]. Zde je zmiňována zejména problematika kvality a dostupnosti

interakcích. To navíc znamenám, že je třeba zajistit, aby měl každý člověk přístup k institucionálním předpokladům participační parity – především k ekonomickým zdrojům a k sociálnímu postavení, které jsou nutné k tomu, aby mohl jednat jako rovný mezi rovnými“ [Fraser – Honneth 2004: 286].

⁴ Je nutné rovněž rozlišit neplacenou péči, kterou vykonávají rodinní příslušníci dítěte, a péči o děti placenou. Oba typy péče o děti mladší tří let vykonávají ve většině ženy a oba principy vykazují nespravedlnosti na poli přerozdělování a uznání.

této formy péče, přičemž za nevhodnější jsou stále považovány rodinné formy péče. Další studie se zaměřují na ekonomickou stránku problému, přičemž zkoumají (ne)spravedlnosti péče z hlediska dopadů na trh práce a zaměstnanost žen [OECD 2011; Del Boca 2006; Ettlerová 2006b]. Jiné studie [Honneth 2004; Budlender 2008; Lynch 2009] se zase zabývají kulturním zneuznáním péče o děti mladší tří let, problematikou zneuznání pečujících a otázkami sociálního statusu v rámci společenské hierarchie. Na otázky politické reprezenatce a politické participace pečujících o děti mladší tří let se pak zaměřují autoři jako Clark a Moss [2005] nebo Cagliari [2005]. Všichni výše uvedení odborníci se zabývají tématem péče z různých perspektiv – politických, kulturních, ekonomických či psychologických. To v současné době hodnotového pluralismu nepřináší dostatečná normativní, praktická ani institucionální řešení nespravedlností, které se na poli péče o děti mladší tří let vyskytují. Z tohoto důvodu byla pro naplnění cílů práce ve studii použita trojdimenzionální teorie Nancy Fraser. Ta ve svých pracích [Fraser 2016, 2016a, 2017] promýšlí problematiku nespravedlnosti péče v jednotném rámci. Ten zahrnuje nespravedlnosti v oblasti přerozdělování, uznání a politické reprezenatce, aniž by bylo jedno redukováno na druhé. To by mohlo dopomoci k chápání mnohoúrovňovosti (ne)spravedlností péče o děti mladší tří let v české společnosti po roce 1989 a k naleznutí nových normativních přístupů, které by mohly být vztaženy k institucionální praxi.

2. Metodologie a analytický model sociálních nespravedlností

Studie používá metodologii kritické teorie, která zkoumá sociální realitu na základě trichotomie: kritika, deskripce a normativita. V oblasti péče o děti mladší tří let je nejprve snaha směřována k nalezení nežádoucích prvků sociální reality české společnosti na úrovni ekonomické, politické i kulturní. Druhým krokem je popis žádoucích složek této reality, s pomocí příkladů z jiných států EU, díky čemuž můžeme anticipovat možnou strukturaci sociální skutečnosti. Posledním krokem je stanovení normativity, který by měla být přepisem žádoucího stavu péče o děti mladší tří let, který povede ke změně společenské reality. Oproti metodě kritické teorie, která se v posledním kroku, při stanování normativity zaměřuje na teoretickou rovinu, se více orientujeme, vzhledem k povaze zkoumaného tématu, na rovinu praktickou.

Analýza samotných třech dimenzí nespravedlnosti péče o děti mladší tří let vychází, jak bylo již uvedeno výše, z teoretických základů trojdimenzionální teorie Nancy Fraser. Ta zkoumá prvky sociální reality a nespravedlnosti péče z hlediska nerovné redistribuce veřejných zdrojů, z hlediska zneuznání některých členů nebo činností jako plnohodnotných a z hlediska nerovné politické reprezentace, která upírá některým členům společnosti politický hlas. Participační parita pak slouží jako normativní model, který by měl zajišťovat ve všech třech oblastech rovnost a spravedlnost [podrobněji Fraser 2007].

Fraserové rozdělení nespravedlností na tři domény bylo podrobeno kritice. Například [Young 2007] vystupuje proti dělení nespravedlností do jednotlivých sfér. Butler [2008] zase kritizuje Fraserové redukcionismus kultury na politiku identity [srv. Fraser 2007]. Fraser se s touto kritikou vyrovnává [Fraser 2010], když uznává, že nespravedlnosti zřídka kdy existují v čistých formách a odvolává se na heuristické výhody tohoto přístupu. Tvrdí, že oddělení tří dimenzí (ne)spravedlnosti je klíčové, pokud mezi nimi chceme nalézt shodu nebo nesoulad nerovností a strategií jejich řešení. Vzhledem k mnohoúrovňovosti

nespravedlnosti péče o děti mladší tří let a zaměření současného výzkumu na konkrétní témata a pozitivistický přístup ke zkoumání nerovností v této oblasti, aniž by byla dostatečně promyšlena normativní stránka, byl ve studii zvolen trojdimenzionální přístup. Ten pomůže odhalit jednotlivé nespravedlnosti ve všech třech oblastech, nalézt pozitivní trendy v českém i evropském prostoru. Na konec se na jeho základě pokusíme, v jednotném rámci, promýšlet normy a formy náprav těchto nespravedlností ve vztahu k české společnosti a její stávající institucionální struktuře péče o děti mladší tří let.

2.1 Redistributivní (ne)spravedlnost v péči o děti mladší tří let

Nápravy nespravedlností se z redistributivního hlediska primárně zaměřují na institucionální a ekonomická opatření, která by měla pečující osoby ochránit před znevýhodněním. Stávající redistributivní principy jsou zakotveny v hospodářské struktuře společnosti a politické ekonomii, kde hraje důležitou roli pojem třída. Třídní uspořádání společnosti je definováno ekonomicky prostřednictvím vlastnictví a trhu práce [Fraser 2004: 81]. Jednotlivé třídy disponují rozdílnými zdroji a cílem efektivní redistributivní politiky sociální spravedlnosti by mohlo být ekonomické stírání rozdílů mezi nimi. Sama redistributivní politika, ale takovéto nespravedlnosti generuje, neboť hluboce zakořeněná společenská struktura dělí práci na odborné a neoborné, mužské a ženské, přičemž péče o děti mladší tří let spadá do kategorie práce neoborné, ženské [Mitchell – Hamplová – Chaloupková – Kotýnková 2012]. Nevyžaduje speciální kvalifikaci a je spojena s neplacenou prací v domácnosti, která tuto nespravedlnost ještě prohlubuje [např. Bubeck 1995].

Fraser [1998, 2007, 2016] upozorňuje na fakt, že přínos pečující osoby je na trhu práce chápán jako doplňkový. Péče o děti mladší tří let neprodukuje ekonomický zisk na základě kterého, je posuzován status jednotlivců uvnitř státně organizovaného kapitalismu. Socioekonomické přerozdělování jako jediný princip náprav nespravedlnosti v oblasti péče o děti mladší tří let se jeví jako nedostačující, jelikož dostatečně neřeší prohlubující se materiální nerovnosti v příjmech a vlastnictví. I přes stávající principy redistributivních politik,⁵ dochází k neustálému vzestupu nerovností, které ovlivňují pečující [Eurostat 2020].

Ze studií [Mitchell – Hamplová – Chaloupková – Kotýnková 2012] vyplývá, že finanční podpora a nastavení systému dávek v České republice musí být provázena změnami i v dalších oblastech rodinné politiky, byť je tato podpora důležitým zdrojem příjmů zejména pro rodiny v raném věku dítěte. Rodinné dávky eliminují potenciální vznik chudoby a zajišťují redistribuci směrem k rodinám s dětmi, „a tedy rovnoměrnější rozložení nákladů na výchovu dětí mezi členy společnosti, a konečně umožňují redistribuci podle pohlaví a podporu osobní nezávislosti členů rodiny, zejména žen“ [Mitchell – Hamplová – Chaloupková – Kotýnková 2012: 20]. Nicméně tyto redistributivní systémy nejsou schopny zajistit uznání pečujících osob o děti mladší tří let věku, úplnou ochranu před chudobou nebo možnost budoucího zapojení pečujících do trhu práce.

⁵ Mezi principy redistributivních politik můžeme v rámci ČR řadit příspěvek na péči, přídavek na dítě, rodičovský příspěvek, příspěvek na bydlení, porodné ad. Podrobněji na mpsv.cz.

2.2 (Zne)uznání v péči o děti mladší tří let

Uznání chápeme jako záležitost spravedlnosti [Fraser 2004]. Jejím porušením dominantnější kulturou dochází k devalvací statusu plnohodnotného partnera v sociální interakci, což narušuje sebe porozumění členů skupin. Tak vznikají stereotypní přístupy k různým společenským skupinám a kategoriím. Uznání je chápáno jako otázka statusu. Vychází ze zkoumání institucionálních kulturních hodnotových vzorců na základě dopadů na postavení jedinců ve společnosti [Fraser 2004, 2007]. Spravedlnost uznání by měla splňovat podmínku rovného společenského statusu jednotlivců uvnitř struktur společnosti, uznání jejich individuality a možnosti plnohodnotně participovat na všech oblastech společenského života.

V otázkách péče o děti mladší tří let staví teorie uznání do centra pozornosti intimní sféru a péči jako lásku a ctnost [Fraser 2016]. Pokud se pečující nedostává dostatečného uznání jejich činnosti, nejsou pečující sto plně participovat na životě společnosti ani rozvíjet intersubjektivní vztahy, které jsou pro péči o děti mladší tří let nutnou podmínkou. Formy uznání jako historicky proměnné konstanty, by pak mohly poskytnout všem členům společnosti status plnohodnotného partnera, aniž by se staly dominantními typy normativity [Honneth 1995]. Principy uznání jsou „normativním potenciálem, který se znovu uplatňuje v každé společenské skutečnosti, protože je tím nejtěsnějším způsobem spjat se strukturou lidského zájmu“ [Fraser – Honneth 2004: 303].

Zneuznání je vytvořeno společenskými institucemi, které strukturují sociální interakci podle kulturních norem bránící participační paritě [Fraser 2007]. Cílem správně fungujícího postavení pečujících o děti mladší tří let je „připravit o institucionalizovanou platnost kulturní hodnotové vzorce, které brání participační paritě neboli rovnoprávné účasti, a nahradit je vzorci, které takovou účast podporují“ [Fraser 2004: 54]. Takové zneuznání, v oblasti péče o děti mladší tří let, se v české společnosti projevuje zejména v budoucím obtížnějším postavení pečujících na trhu práce. Nejvíce jsou ohroženy domácnosti samoživitelů, samoživitelek, rodiny se třemi a více dětmi a domácnosti rodičů s nízkým vzděláním [Mitchell – Hamplová – Chaloupková – Kotýnková 2012: 94].

2.3 Nerovná reprezentace a problematika rámce v oblasti péče o děti mladší tří let

Předchozí formy náprav nespravedlností, nejen na poli péče o děti mladší tří let, se odehrávaly na území národních států v tzv. keynesiánsko-westfálském rámci.⁶ V tomto rámci nebyla při určování podmínek spravedlnosti připisována role těm, kteří se teprve měli stát jejími subjekty, ani těm kteří měli být z národního rámce vyloučeni [Fraser 2007: 176]. Normy a institucionální opatření vhodné pro nápravu nespravedlností, v oblasti péče o děti mladší tří let, by tak, vedle otázky „co“ je třeba napravit, měly pokládat rovněž

⁶ Keynesiánsko-vestfálský rámec spojuje ekonomický směr 20. století, jehož požadavkem je doplnit tržní ekonomiku stabilizační hospodářskou politikou, která je zaměřena na dosažení plné zaměstnanosti se systémem, v němž státy mají svrchovanost nad domácími záležitostmi, zatímco v jejich vzájemných vztazích neexistuje nikdo suverénní. Mezinárodní politika se řídí systémem konvencí a smluv, které jsou ovšem těžko vynutitelné, pokud participované státy odmítají spolupracovat. Prolomením tohoto rámce vzniká globální politika, která se liší od mezinárodní politiky tím, že zde vznikají formy globálního řízení a správy, které sice mají základ v národních státech, ale existují zároveň i mimo ně [Fraser 2007].

otázku „kdo“ a „jak“. Tím bude naplněn princip participační parity. Ten je koncepcí výsledku, což znamená, že principy spravedlnosti jsou spravedlivé pouze v případě, že dovolují všem relevantním aktérům rovnoprávně participovat na sociálním životě. Zároveň je koncepcí celého procesu, pomocí kterého lze hodnotit demokratickou legitimitu norem, a který podmiňuje dosažení spravedlnosti v ekonomické i statusové rovině. „Normy jsou legitimní tehdy a jen tehdy, když mohou vzbuzovat souhlas všech zainteresovaných ve férových a otevřených procesech deliberace, jichž se mohou všichni rovnoprávně účastnit“ [Fraser 2007: 178].

Naplnění participační parity a stanovení legitimních norem v době hodnotového pluralismu a narůstajících globálních interakcí lze, dle Fraser [2004, 2007], dosáhnout za pomoci rozšíření principů přerozdělování a uznání o třetí princip nápravy nespravedlnosti, kterým je politická reprezentace. Přerozdělování a uznání jsou politické do té míry, že jsou předmětem politických sporů a je vyžadováno jejich posouzení ze strany státu. Reprezentace má vedle toho konstitutivní charakter, který ustanovuje kritéria sociální sounáležitosti, čímž určuje, kdo je člen. Dochází ke specifikaci uznání a přerozdělování v tom smyslu, že reprezentace nám ukazuje, kdo je zahrnut a kdo vyloučen z okruhu těch, koho se týká spravedlnost [Fraser 2007: 159]. Politická sféra tak zohledňuje dopady nadnárodních struktur a procesů v oblasti sociální spravedlnosti. Ignorování politické dimenze při kritice přerozdělování a uznání může snadno vést k metodologickému nacionalismu, který by mohl nepřímou prohlubovat nespravedlnosti uznání a přerozdělování v globálním prostoru. Příkladem mohou být obtíže a tlak, který je vyvíjen na skloubení rodiny a práce, či časová náročnost práce [např. Ettlrová 2006b].

Cílem rovné politické reprezentace v otázkách péče o děti mladší tří let by mělo být nalezení způsobu, jak lze do požadavku na rovné politické zastoupení začlenit znevýhodněné skupiny a poskytnout jim tak hlas, který bude slyšet.⁷ Pouze prostřednictvím rovné nepřímé i přímé politické účasti⁸ mohou pečující o děti mladší tří let kontrolovat, kdo bude zastávat veřejné funkce, které ovlivňují rodinnou a sociální politiku české společnosti. Každému dotčenému by měla být poskytnuta možnost sdělovat informace a preference svých potřeb⁹ a vytvářet tak tlak na změnu stávajících norem, politik a institucionálního aparátu [srv. Pitkin 2007; Pollak 2009] Samotná možnost účasti na rozhodovacích pravidlech státu je hodnotou uznání, která přichází s tím, jak se jedinec stává řádným členem politického uspořádání. Právě rovná politická reprezentace tedy může pomoci informovat o normativním smýšlení pečujících o děti mladší tří let, o tom, jaké druhy nerovností by měly být považovány za přijatelné a jaké ne [Uhde 2008; Young 1990].

⁷ Znevýhodněné skupiny, jejichž hlas není slyšet, by mohly mít například nárok na zvláštní zastoupení, tak aby systém politické reprezentace odpovídal diferenciované pluralitě společnosti, a aby byla naplněna představa inkluzivní demokracie. Tak to navrhuje například Young [2000] nebo Uhde [2008].

⁸ Nepřímá politická reprezentace ve smyslu práva volby a tím ovlivnění volebních výsledků. Přímá reprezentace ve vlastní politické participaci a účasti na politickém životě společnosti (spolky, hnutí, politické strany, svazy ad.).

⁹ Čeští rodiče pečující o děti mladší tří let vidí absenci a nespravedlnost v oblasti péče o děti mladší tří let v nedostatečném a nekvalitním aparátu institucionální péče ve formě jeslí, dětských skupin, mikrojeslí nebo neochoty umisťovat děti mladší tří let do mateřských školek. Vyplývá to například ze studie Analýza dostupnosti zařízení péče o děti v předškolním věku [Zykanová – Janhubová 2020], která byla zpracována na základě požadavku Ministerstva práce a sociálních věcí, konkrétně Odborem rodinné politiky a ochrany práv dětí a vychází z nedostatku dat v oblasti poskytování služeb péče o děti v předškolním věku.

Naopak nerovnosti politické reprezentace mohou mít za následek to, že vládní politika nebude plně odrážet přání¹⁰ dotčených občanů, důsledkem čehož jsou nespravedlnosti v otázkách přerozdělování a uznání. Je nutné si uvědomit, že politická reprezentace a veřejné mínění je nejen důsledkem, ale i příčinnou existujících politických norem a procesů, přičemž nástroje, jak ovlivňovat toto veřejné mínění jsou dostupnější vrstvám, které nejsou ve společnosti nikterak znevýhodněny. To snižuje podporu a efektivitu boje proti ekonomické nerovnosti a zneuznání.

3. Redefinice normativního rámce – požadavek participační parity

Navrhované zahrnutí přerozdělování, uznání a politické reprezentace do jednotného rámce, který by podporoval participační paritu, pomůže odhalovat, jakým způsobem nespravedlivé podmínky v pozadí, zkreslují domněle demokratické rozhodování, tak i nedemokratické procedury, které vytvářejí nerovné výsledky [Fraser 2007:179]. Participační parita v tomto případě slouží jako kritický ideál, který umožňuje odhalit existující překážky participace a tyto překážky identifikovat. Neinterpretujeme participační paritu jako konkrétní normativní požadavek, ale jako afirmativní cestu k transformaci společnosti, stejně jako to činí Fraser [Fraser 2004, 2007]. V souladu s Rákosníkem [2009] pak chápeme ideál participační parity jako diagnostický nástroj k odhalení nespravedlností, nikoliv jako prostředek legitimizace norem [Rákosník 2009]. Jak bylo v předchozích kapitolách ukázáno, participační parita je oblasti péče o děti mladší tří let porušována ve všech třech rádech, které jsou do ní zahrnuty. Dochází k nespravedlnostem na úrovni přerozdělování, uznání i na úrovni politické reprezentace.

4. Trojdimenzionální požadavek spravedlivé péče o děti mladší tří let

V předchozích odstavcích byly teoreticky vytyčeny tři důležité aspekty, které nalzáme v nespravedlnostech na poli péče o děti mladší tří let. Řešení těchto nespravedlností lze, ve shodě s Nancy Fraser [2007], vidět ve sjednocení přístupů jejich náprav do jednotného rámce, který bude podporovat péči o děti mladší tří let sociálně, ekonomicky i politicky. Jednou z možností, jak toho docílit, jsou afirmativní metody a restrukturalizace soudobých českých systémových opatření, jež budou zahrnovat kategorie přerozdělování, uznání a politickou reprezentaci. Tím by mohlo dojít k vytvoření normativních a institucionálních kritérií omezujících znevýhodnění pečujících o děti mladší tří let. K nápravě takto složitých, mnohoúrovňových typů podřízení je totiž nutné chápat sociální fakta jako celek, aniž by jedno omezovalo nebo určovalo druhé. Nabízející se afirmativní změna by mohla být založena na přístupu, který odstraňuje kulturní znehodnocení péče uvnitř hospodářství (a i jinde) [Fraser – Honneth 2004: 103].

Mezi požadavky současných úvah o (ne)spravedlnosti péče patří rozdělení péče o děti mladší tří let rovnoměrně mezi všechny členy společnosti [např. Neyer 2003; Lynch – Baker – Lyons 2009]. V rodinné sféře je potřeba prosazovat principy spravedlivé dělby péče o děti mladší tří let [Hamplová 2012; Tronto 2013]. „Namísto společnosti ovládané

¹⁰ Více polovičních úvazků, dostatečnost sítě zařízení denní péče o děti, volná pracovní doba [srv. Ettlrová 2006b; Zykánová – Janhubová 2020].

konfliktem v mezích zákona a zaměřené výhradně na ekonomický zisk bychom měli společnost, která svůj nejdůležitější úkol spatřuje v prospívání dětí a rozvoji pečujících vztahů, a to nejen v osobních kontextech, ale i mezi občany a za účasti vládních institucí“ [Held 2015: 38].

Základní podmínkou rovnosti péče o děti mladší tří let je právě možnost všech pečujících podílet se na interakcích a na utváření procesů, které budou zahrnovat jejich potřeby a požadavky, které doposud strukturovaly jejich podřízení, a to přímo možností vlastní politické participace na lokální, národní i mezinárodní úrovni, nebo nepřímo kdy jejich hlas bude reprezentovat demokraticky zvolený zástupce. Dalším příkladem forem reprezentace a vytváření nových struktur, které budou bojovat proti nedocení péče o děti mladší tří let a proti omezení pečujících ve společenské hierarchii, může být vyslyšení pečujících. Ti volají zejména po větší flexibilitě na trhu práce, v rodinné a sociální politice, po zohlednění potřeb a praktických zkušeností, které by se měly v reálu promítnout do způsobu myšlení o spravedlnosti péče o děti mladší tří let a tím v konečném důsledku do norem a institucí české společnosti.

5. Vliv dostupnosti institucionální péče o děti mladší tří let na zaměstnanost a postavení žen v ČR

Problematika nespravedlnosti péče o děti mladší tří let je spojena s postavením žen ve společnosti. Stávají formy a dostupnost péče o děti mladší tří let v České republice [srv. *Zykanová – Janhubová 2020; Ettlerová 2006b*] nezlepšují rovnováhu mezi profesním a rodinným životem. Dostávají se do přímé souvislosti s nespravedlnostmi, které se týkají postavení žen na trhu práce, otázek feminizace chudoby a dalších. Young [2010] zmiňuje, že podřízenost žen vyplývá právě z toho, že pečují. Problém vidí v institucionalizovaném násilí, které na genderové úrovni omezuje sebeurčení jedinců jejich vyloučením z rozhodování o tom, co se jich přímo týká. Sarah Berk v knize *The Gender Factory [1985]* hovoří o tom, jak se péče o děti stává továrnou na výrobu pohlaví. Pevné genderové konstrukce rozdělují ženy a muže v rolích, které zasahují do rodinné, intimní sféry. Ve většině států EU je patrný tento konstitutivní vztah mezi sociální politikou a normativním očekáváním, které konstruuje realitu matky, pečovatelky [Berk 1985: 15].

Znevýhodnění žen je založeno na faktu, že neplacená, pečující práce spočívá zejména na jejich bedrech, čímž je silně ovlivněna jejich možnost participovat na práci placené a je omezeno jejich společenské uznání. Náprava spočívá nejen ve zlepšení rovnováhy mezi rodinným a pracovním životem, které by se mělo stát sociálním imperativem, ale i v politických změnách, které nabídnou pečujícím takové podmínky, které pomohou ke skloubení rodinného a pracovního života. Příkladem mohou být prakticko-politické kroky, které se zaměřují na efektivní rodinnou politiku. Za tu lze považovat severský typ rodinné politiky, kde hraje silnou roli stát, který klade důraz na rovnost příležitostí, dobré životní podmínky dětí, vysokou zaměstnanost žen i na sladění rodiny a zaměstnání [Hoem 2005; Kamerman 2003, 2006]. V českém prostředí nicméně stále převládá tzv. kontinentální typ rodinné politiky, který zdůrazňuje tradiční rodinné uspořádání a roli tradiční rodiny, které omezuje účast žen na pracovním trhu a poskytuje nedostatečnou institucionální podporu péče o děti mladší tří let. Vzhledem k představeným třem typům nespravedlností na úrovni péče o děti mladší tří let se jako nejefektivnější nastavení sociální a rodinné politiky

jeví právě severský typ péče a politiky, který ale v českém prostředí naráží na kulturně-historicko-sociální kontext [Matějková – Palonciová 2003, 2004].

Nespravedlnosti péče o děti mladší tří let jsou s postavením žen úzce propojeny a je nezbytné, aby afirmativní kroky, zmírňující dopady nespravedlnosti v této oblasti, postavení žen reflektovaly. Nedostupnost nebo nedostatečný počet míst pro děti mladší tří let může být totiž způsoben úzkým zaměřením české sociální a rodinné politiky na přímé, spotřební náklady péče. Nezohledňují se však, byť těžko empiricky uchopitelné, náklady tzv. ušlých příležitostí. Na těchto nákladech se ale podílejí v drtivé většině ženy [Možný 2006]. Po listopadu 1989 došlo k výraznému růstu ušlých příležitostí, což mělo za následek například snížení zájmů české společnosti o manželství nebo pokles porodnosti [Možný 2006]. Je potřeba zmínit rovněž potřebu zaměstnanosti žen a potřebu zapojení mužů do péče. Bez podpory zaměstnanosti žen a rodinné politiky rovných šancí nevzroste ještě více potřeba institucionální denní péče. Hlas žen tak nebude vyslyšen, čímž bude ovlivněna jejich statusová rovnost i přístup k finančním zdrojům. Státy, ve kterých politiky umožňují ženám skloubit zaměstnání a rodinu, kde existují efektivní systémy péče o děti mladší tří let, a kde díky změnám hodnotových vzorců dochází k zapojování mužů do péče o děti a domácnost, vykazují vyšší míru obecné spokojenosti a nižší míru nespravedlností v oblasti přerozdělování, uznání i reprezentace [srv. *Gender Equality Index 2019*].

Pozitivní trendy v této oblasti můžeme již sledovat i v české společnosti. Globální interakce, které zvýšily počet zahraničních zaměstnavatelů napříč zeměmi, přinesly nové trendy do pracovního trhu a tím zvýšily participaci žen na trhu práce. Zahraniční i české firmy vytvářejí poloviční úvazky, tzv. sdílená místa, nabízejí hlídání dětí v domácnostech, či provozují firemní dětské skupiny a školky [Benešová 2013]. Poloviční úvazky jsou, ale z dlouhodobého hlediska v kontextu České republiky, stále ekonomicky nevýhodné. Zaměstnanost žen sice roste, existuje větší počet dohod o pracovní činnosti a polovičních úvazků, dochází tím, ale k mylnému dojmu, že se korporace, nabízející částečné úvazky, podílejí na odstranění nespravedlností pro ženy na trhu práce [Český statistický úřad 2019: 155]. Ve skutečnosti jsou za tím pouze náklady na pracovní sílu, které ovlivňují konkurenceschopnost nadnárodních gigantů a ženy dostávají nižší mzdu. Liberalizace mezinárodního obchodu a nadnárodní korporace sídlící v zemích EU oslabily role národních států, které postupně ztrácejí vliv na chod národní ekonomiky. Přesun výroby do oblastí s levnější pracovní silou donutily nejen ženy přijímat nedostatečně finančně ohodnocované práce. Následkem je vyšší vzdělanost a zaměstnanost žen v rámci v ČR i EU, která ale nezaručuje rovný příjem s mužem. Poloviční úvazky, či odchod z pracovního prostředí i méně než na rok, může mít dlouhodobé negativní důsledky na kariéru žen a tím na jejich celoživotní výdělek. Rozdíl mezi příjmy pak v České republice činí v průměru 21 %, čímž se řadíme, vyjma Estonska, k zemím s nejvyšší pay gap v Evropě [Český statistický úřad 2019: 178]. Jak uvádí předsedkyně ČSÚ Iva Rischelová: „Největší rozdíl mezi příjmy obou pohlaví vzniká v momentě, kdy se ženy vracejí do zaměstnání po mateřské. Obtížně pak konkurují mužům, kteří svou kariéru nepřerušili“ [Český statistický úřad 2017].

Poskytnutí kvalitní institucionální péče o děti mladší tří let, by dle OECD, Světové banky i OSN mělo zlepšit postavení pečujících na trhu práce a zvýšit jejich zaměstnanost. Pozitivním trendem v české společnosti je i vzrůstající počet zařízení poskytující tzv. nerodinnou péči (dětské skupiny, mikrojesle) [OECD 2017]. U dětí mladší tří let se o službách nerodinné péče hovoří právě v přímé souvislosti s požadavkem rodičů sladit rodinný

a pracovní život [Kubalčíková – Válková 2017: 91]. Tyto skupiny jsou provozovány mimo režim školského zákona a ke 2. 5. 2018 existovalo v ČR 645 dětských skupin a 71 mikrojeslí s celkovou kapacitou 8722 dětí. Oproti roku 2017 došlo k 30% nárůstu počtu zařízení těchto typů [Barvíková et al. 2018: 13]. K 31. 12. 2020 existovalo v ČR 1000 dětských skupin a 102 mikrojeslí s celkovou kapacitou 16 500 dětí [Zykanová – Janhubová 2020]. Vidíme pozitivní trend a nárůst počtu zařízení, stále se ale Česká republika řadí v rámci Evropské ke státům s nejnižší dostupností denní institucionální péče o děti mladší tří let.¹¹

V oblasti spravedlnosti péče se tedy jeví jako prakticko-politické východisko pokračování v trendu zvyšování zaměstnanosti žen, která úzce souvisí s požadavkem zvýšení počtu zařízení institucionální denní péče o děti mladší tří let. Argumentem proto je fakt, že pokud by stále vzrůstala zaměstnanost žen a rozšiřovaly se možnosti obou rodičů pracovat a efektivně sladovat rodinný a pracovní život, na daních by se vybrala částka přesahující náklady na institucionální péči. Náklady na nových 15 000 míst v jeslích a mikrojeslích by dle odhadu činily 922,8 milionu, nebo 1,38 miliardy. Na odvodech rodičů by se v případě dostupnosti této péče vybralo až 1,57 miliardy do státního rozpočtu [ČTK 2020].

Současný trh práce a institucionální systém péče o děti mladší tří let je nicméně formován normami, které dávají vzniknout nerovnostem v této oblasti. Zneuznání a podhodnocení neplacené péče o děti mladší tří let v současné společnosti je odrazem genderových vztahů, které stojí na historickém, patriarchálním základu, což způsobuje, proč mají ženy větší zastoupení a sžívají jinou roli v neplacených, tzv. reprodukčních sektorech. Z toho plynou strukturální a diskriminační síly, jejichž vinou současné nastavení trhu práce nezohledňuje ekonomický příspěvek neplacené péče o děti mladší tří let v ekonomice státu.¹² Přesto, že je poptávka po pracovní síle žen na vzestupu, zastaralé normy a hierarchie podporují rozdělení činností a trh práce na základě pohlaví a neodstraňují související nespravedlnosti [Leopold 2015].

Existují i další pozitivní prvky sociální reality a současných politických i institucionálních opatření, které by při správném rozvíjení mohly být přínosem pro řešení zkoumané problematiky. Jedním z hlavních cílů Strategie Evropa 2020 [Strategie Evropa 2020] je zlepšení rovnováhy mezi pracovním a soukromým životem. Snahou je vymanění žen z domácností, nejistých zaměstnání s nízkým společenským statusem a polovičních úvazků. Mužů z náročných povolání, při kterých se nemohou plně podílet na životě a výchově vlastních dětí. Tato změna, dle této vize, vyžaduje hlubokou změnu v politice zaměstnanosti a ve způsobu, jak v současné době fungují samotné podniky – zaměstnavatelé. Zásadní jsou v tomto ohledu změny na obecních, regionálních a národních úrovních, které se pokusí promyšlením a diskusí o problematice péče o děti mladší tří let, odklonit od tradičního modelu mužského živitele a podpořit zaměstnanost žen.

To úzce souvisí s rozdělením pracovních a rodinných povinností, které by mělo být rovnoměrné. Dalším nezbytným krokem je právě investice do veřejných služeb včetně cenově dostupné a kvalitní institucionální péče o děti mladší tří let a podpora mužů v čerpání rodičovské dovolené. Vzrůstající počet zařízení rané péče o děti mladší tří let a zlepšení přístupu k péči o děti mladší tří let pomáhá k zmírnění rozdílů v odměňování žen

¹¹ Od roku 2024 budou tyto skupiny nahrazeny jeslemi s celkovou kapacitou 15 000 dětí, přičemž podle analýzy ministerstva práce nyní chybí až 20 000 míst pro děti do tří let [Zykanová – Janhubová 2020].

¹² V případě, že by byla neplacená práce, kterou vykonávají ženy v domácnostech a péče o děti mladší tří let o děti finančně hodnocena, představovala by 10–39 % celkové hrubé domácí produkce [Budlender 2008: 38].

a mužů a snižuje pravděpodobnost, že pečující nebude schopen plně participovat na chodu společnosti [srv. *OECD 2017, 2018, 2020*].

Ruku v ruce s výše zmíněnými prakticko-politickými návrhy by mohlo docházet k postupnému nabourávání současných norem české společnosti a úzu tradiční rodiny.¹³ Těch norem, které stále rozdělují ženské a mužské postavení v intimní sféře rodiny i v rámci celé společnosti [Mahon 2016]. Tradiční vzorce rodiny, dělbý práce a péče, ale ztrácí v současné české společnosti na platnosti. Jsou kladeny stále větší nároky na finanční zajištění rodiny ze strany obou rodičů, a jak vyplývá z dostupných dat, v současném trendu ekonomizace společnosti, není většina českých rodin schopna tuto uživit z jediného příjmu [Höhne – Kuchařová – Palonciová 2016].

Ze stejných ale dat rovněž vyplývá, že pouze 10–15 % rodičů by upřednostnilo nárůst péče o malé děti, což by matkám dovolilo návrat do zaměstnání a zaručilo příjem do rodinného rozpočtu. To potvrzuje předpoklad rigidních norem české společnosti a tradičního modelu rodiny, který (ne)spravedlnosti v oblasti péče o děti mladší tří let strukturuje. Tři čtvrtiny rodičů se přiklání k větší finanční podpoře ze strany státu [Höhne – Kuchařová – Palonciová 2016], což podporuje ekonomickou závislost žen, jejich nižší sociální status a omezuje možnosti reprezentace. S prakticko-politickými změnami musí tedy docházet ke změnám normativity a normativních modelů úvah o sociální spravedlnosti v oblasti péče o děti mladší tří let. Návrhem změn normativity je zejména společenská diskuse o těchto tématech, větší vliv odborné veřejnosti na politických a rozhodovacích opatřeních českého státu, s důrazem na příklady „dobré“ praxe okolních států Evropské unie. Na úrovni primární a sekundární socializace pak vidíme prostor v edukaci obyvatelstva nabouráváním stereotypních schémat u dalších generací českých občanů.

6. Institucionální péče – přístup Evropské unie

Evropská unie dlouhodobě upozorňuje na fakt, že vzrůstající počet systémů denní institucionální péče o děti mladší tří let má pozitivní dopad na všechny tři řády nespravedlností [viz *Eurostat 2020*]. Tento progres není stále, přes výše zmíněné pozitivní trendy, v České republice dostačující. V rámci Evropské unie nicméně, dle dostupných dat [Eurostat 2020], institucionální péče o děti mladší tří let prokazatelně zvýšila příležitosti pro matky na trhu práce.

„Přínos rané péče o děti mladší tří let pro dítě je závislý na tom, zda raná péče o děti mladší tří let působí jako doplněk, náhrada mateřské péče o děti mladší tří let a na kvalitě domácího prostředí. Největší pravděpodobnost docházky do zařízení rané péče o děti mladší tří let mají děti matek s vysokoškolským vzděláním a matek samoživitelek“ [Per-told – Zapletalová 2018: 13]. Z výše citované studie i dalších studií [např. Höhne 2008; Bičáková – Kalíšková 2015] vyplývá, že u osob ze slabšího sociálního prostředí je obecně velmi nízká důvěra v institucionalizaci péče o děti mladší tří let. Je rozšířena obava, že jesle

¹³ Tradiční model rodiny se váže k období před nástupem kapitalismu a moderní společnosti. Rodina byla silně hierarchizována, otec byl živatelem a matka pečovatalkou a hospodyní, finančně i emočně závislou na manželovi. Jak tvrdí Hana Maříková ze Sociologického ústavu Akademie věd ČR, která se věnuje sociologii rodiny, tradiční model odporuje duchu modernity, která má vytvářet svobodné a nezávislé jednice. Přesto, jak Maříková tvrdí, model tradiční rodiny u nás v období péče o děti mladší tří let, realizuje většina lidí. Dokonce vícekrát za sebou, dle počtu dětí v rodině [Lutherová – Maříková – Válková 2017].

a obdobná zařízení nejsou v zájmu dítěte a mohou na ně mít škodlivý vliv. Stejně závěry pak vyplynuly i z průzkumu veřejného mínění na vybudování tzv. mikrojeslí a umístování dětí mladších tří let do tohoto typu zařízení v České republice, kdy přes 50 % rodičů by nedalo své dítě do institucionální péče právě z těchto důvodů [Barvíková et al. 2018: 46]. To odporuje strategii Evropské unie, kde je naopak zájem o institucionální péči a její dostupnost pro děti mladší tří let na vyšší úrovni.

Ze studie Evropské komise 2018 [Evropská komise 2018] vyznívá, že v rámci celé Evropské unie zařízení institucionální denní péče o děti mladší tří let navštěvuje v průměru 32,9 % dětí. Na Islandu, v Lucembursku nebo v Nizozemí je míra zápisu dětí do systému rané péče o děti mladší tří let zhruba 60 %. V České republice je to pouhých 4,7 %, čímž se řadíme mezi státy s nejnižší návštěvností zařízení péče o děti mladší tří let v rámci Evropy.¹⁴

Esencialismus a převzatý patriarchální úzus totiž velí ženám, zejména v zemích bývalého východního bloku, zůstat s dětmi doma po co nejdélejší možnou dobu [Pertold – Zapletalová 2018]. To je patrné i ve faktu, že zatímco podíl dětí v předškolních zařízeních po dovršení věku tří let je, v rámci zemí Evropské unie, velmi vyrovnaný, u rané institucionální péče o děti mladší tří let do tří let věku existují takto velké rozdíly.¹⁵

Institut pro demokracii a ekonomickou analýzu (IDEA) zkoumal přes sto třicet tisíc dětí, aby došel k závěru, že institucionální péče o děti mladší tří let je veskrze pozitivním trendem, a to zejména u dětí ze znevýhodněných rodin. Po jazykové a sociálně-emoční stránce dochází naopak k vyrovnání hendikepu, který pochází z rodinného prostředí. Rané vzdělávání má, dle studie, nesčetné výhody, včetně lepších výsledků socializace dětí z odlišných ekonomických prostředí [Pertold – Zapletalová 2018]. Ukázali jsme, že přes vzrůstající trend jsou stále patrné propastné rozdíly mezi poskytováním institucionální péče o děti mladší tří let v jednotlivých vybraných zemích Evropské unie [Evropská komise 2018] a že Evropská unie jde jednoznačně cestou rozšiřování denní institucionální péče o děti mladší tří let, při snaze zmírňovat nespravedlnosti a nerovnosti na tomto poli. Budoucím trendem české společnosti by tak měl být, z našeho hlediska, podobný přístup k této problematice, neboť jak vyplývá z analyzovaných dokumentů, zvýšení dostupnosti tohoto typu péče zmírňuje nespravedlnosti v oblasti přerozdělování, uznání a reprezentace.

7. Nápravy nespravedlnosti v péči o děti mladší tří let – normativní hledisko

Větší počet částečných úvazků, nejrůznější doplňující strategie programů sociální podpory, regulace trhu práce ani minimální mzda nejsou schopny odstranit znevýhodnění. Spravedlnost péče o děti mladší tří let by neměla být spojena pouze s ekonomikou a účastí uvnitř pracovních trhů. Redistributivní opatření by měla jít ruku v ruce s uznáním a politickou reprezentací. Hochschild vidí následující řešení: „Jednou z možností, jak zvýšit

¹⁴ Hůře je na tom pouze Slovensko s 0,5 % dětí ve věku do tří let v institucionálním zařízení denní péče [Evropská komise 2018: 10].

¹⁵ V rámci České republiky je i mezi odborníky jako jsou například psychologové Jaroslav Šturma, Helena Klímková, Marie Zápecová, prosazována výlučná péče o děti mladší tří let matky do 3 let věku dítěte, byť nejsou jejich závěry o škodlivosti institucionální péče o děti mladší tří let podloženy průkaznými studiemi. Naopak mezinárodní vědecké studie nepodporují mýtus, že je institucionální péče o děti mladší tří let škodlivá [Hašková, Saxonberg (ed.), Mudrák 2012: 34–37].

hodnotu péče, je zapojit do ní otce. Pokud by se muži na celém světě podíleli na péči o rodinné příslušníky, péče by byla široce rozšířená a nebyla by na dolní příčce třídního společenského žebříčku“ [Hochschild 2008: 125]. Samotné rozšiřování institucionální péče o děti mladší tří let je jedním z důležitých faktorů pro spravedlnost v této oblasti, ale tou hlavní výzvou je postupné narušení stávajících struktur nespravedlnosti, jímž je patriarchální založení národních států a jejich norem [Lash – Featherstone 2012].

Právě uznání péče o děti mladší tří let je jedním z faktorů prosperity společnosti. Nebude-li péče o děti mladší tří let obecně uznávána jako plnohodnotná aktivita a nebude-li pečujícím poskytována rovná sociální, finanční podpora, s rovnou účastí na politickém dění ve společnosti, bude docházet ke stálému znevýhodňování pečujících, čímž dochází k narušení jejich osobní identity [srv. Honneth 1995]. Na uznání spočívá výchova sebevědomých jedinců, kteří budou participovat na životě společnosti, kteří se zúčastní ekonomického rozvoje a v ideálním případě se budou zasazovat o změnu stávajících struktur. „Struktury omezení zahrnují soubory distribuce majetku, pravidel, norem a preferencí, které poskytují některým více svobody a možností získat určité výhody než jiným“ [Young 2010: 144]. Postupnou změnou těchto struktur dojde k proměně norem. Péče o děti mladší tří let by tak měla být schopna naplňovat nové vlastnosti a vztahy, které nebudou odrážet mnohoúrovňové nespravedlnosti, jak tomu bylo doposud.

Afirmativními změnami v přístupu k péči procházíme i dnes, je nutné o nich ale více otevřeně hovořit a hledat dílčí řešení, které budou mít vliv na budoucí národní, mezinárodní i globální sociální a rodinnou politiku. V rámci Evropské unie vidíme posun jak v legislativě, tak v přerozdělování finančních zdrojů. Sociální programy jednotlivých států, politické přístupy, měnové politiky i globální korporace přinášejí alternativy do systému péče o děti mladší tří let a podporují rozvojové sociální cíle. Stále bohužel ne v takové míře, aby došlo zásadnímu odstranění nerovností, jež souvisejí s péčí o malé děti a zaměstnáváním žen [OECD 2017, 2018, 2020]. Cílem participační parity není nicméně v tomto ohledu odstranění nespravedlností, ani tvorba a legitimizace konkrétních norem společnosti, ale snižování genderové nerovnováhy, která se v politice péče o děti mladší tří let dnes vyskytuje, a to takovým způsobem, že upozorní na propast mezi ideálním a skutečným, díky čemuž dokážeme lépe nespravedlnosti identifikovat.

Spravedlnost na úrovni přerozdělování, uznání a politické reprezentace, jež zastřešuje pojem participační parity, má tak za úkol zpochybňovat stávající normy společenského aparátu a rozkrývat nespravedlnosti. Mezi ty patří nízká edukace obyvatel, zneuznání hodnoty péče o děti mladší tří let pro společnost, malá podpora rodinné politiky, chybějící institucionální opatření zajišťující, neflexibilní rodičovská dovolená, nezapojení otců do péče o děti mladší tří let ad. Dobře fungující programy redistribučního sociálního pojištění a instituce veřejné péče o děti mladší tří let dokážou odstranit nespravedlnosti, se kterými se pečující potýkají ve všech sférách svého života. Investice do těchto programů pomáhají kultivovat budoucí pracovní sílu, zajišťovat dlouhodobou hospodářskou konkurenceschopnost a zajišťovat rozvoj zdravých sebevědomých jedinců, kteří budou formovat budoucí společnost.

Nový úhel pohledu na existující nespravedlnosti z hlediska participační parity je prostorem pro emancipaci a narušení zažitých normativních ideálů. Důležité je v tomto ohledu při posuzování požadavků spravedlnosti zohledňovat nároky na rovné přerozdělování, uznání rovný politický hlas. Právě ten může ovlivňovat předchozí dva nároky tím

způsobem, že je-li tato politická reprezentace chápána obecněji jako občanská angažovanost, je rovný hlas všech členů společnosti velkým přínosem pro podporu participacní parity. Rovná reprezentace je totiž důležitým aspektem v budování sebevědomí a důstojnosti členů společnosti, které je nutnou podmínkou pro tvorbu spravedlivějších norem v oblasti péče o děti mladší tří let. Problematické je ale v tomto ohledu politické mlčení, které může vyplývat z lhostejnosti nad stávajícími nespravedlnostmi v oblasti péče o děti mladší tří let. Na jedné straně v současné době stojí skupina, jež je znevýhodněna a jež má velký zájem o změnu norem a institucí ve společnosti, tedy pečující o děti mladší tří let, na druhé straně skupina, která je spokojena nebo lhostejna k aktuálnímu stavu rodinné politiky v této oblasti. Vyšší politická participace je přitom spjata se socioekonomickým statutem, kam spadá právě druhá skupina, samotná rovná reprezentace tedy nemůže zaručit za změnu společenských norem. K tomu je nutné opět se zaměřit na uznání jedinců a jejich ekonomické přerozdělování, čímž se nám kruh uzavírá.

Závěr

Problematika péče o děti mladší tří let je na poli sociální kritiky velmi významným a dlouhodobým tématem, které by mělo být dále analyzováno. Obsahuje totiž, jak bylo ve studii ukázáno, struktury podřízení a genderové nerovnosti na úrovni přerozdělování, uznání a politické reprezentace. V souladu s kritickou metodologií byly vytyčeny pozitivní a negativní přístupy k péči v rámci České republiky. Pokusili jsme se objasnit, jakými afirmativními opatřeními by se mohla současná rodinná a institucionální opatření ubírat, aby došlo ke zmírnění znevýhodnění pečujících osob. Podmínky spravedlnosti v oblasti péče o děti mladší tří let by měly být nahlíženy z hlediska možností rovné participace na životě společnosti, které jsou spojené se statusovým ohodnocením, ekonomickou rovností a politickým hlasem, který bude poskytnut všem dotčeným.

Stávající normy společnosti odstraňují formy znevýhodnění, které se přímo týkají osob pečujících o děti mladší tří let pouze samostatně v rámci národních států, přičemž tento rámec pozbývá v dnešní době platnosti. Je proto dobré problematiku nespravedlnosti v oblasti péče o děti mladší tří let promýšlet v novém rámci v kontextu globálních interakcí. Tento nový pohled přináší Nancy Fraser, která činí posun od stávajícího keynesiánské-westfálského rámce směrem k novému globálnímu uspořádání, kde je nezbytně nutné, vedle přerozdělování a uznání, poskytovat všem, kteří jsou zahrnuti do péče, nezávisle na hranicích národních států možnost vyjádřit se k politickým rozhodovacím procesům.

Nespravedlnosti péče o děti mladší tří let byla ve studii chápána jako komplex na sobě nezávislých podřízeních, které je nutné promýšlet v jejich celku, jelikož sama (ne)spravedlnost není jednodimenzionální. Takto revidovaná trojdimenzionální teorie spravedlnosti nabídla pohled na problematiku péče o děti mladší tří let v oblasti zneuznání, nerovné redistribuce a nerovné politické reprezentace. Ve studii byly nespravedlnosti péče o děti mladší tří let nahlédnuty prizmatem trojdimenzionální teorie Nancy Fraser. Ve třech dimenzích nespravedlnosti, jsme pomocí metodologie kritické teorie, našli negativa v oblasti péče o děti mladší tří let v České republice. Ta spočívají zejména v nedostatečném počtu institucionálních zařízení péče o děti mladší tří let a v souvisejících nespravedlnostech, které ovlivňují status pečujících, jejich uplatnění na trhu práce i možnosti sladování práce a rodiny. Poté jsme zmínili pozitivní trendy a afirmativní kroky, které se

v české společnosti vyskytují. Společně s příkladem pozitivních trendů v Evropské unii jsme nakonec stanovili prakticko-politická opatření, která by mohla důsledky nerovností ve třech řádech nespravedlností zmírňovat. Vedle afirmativních kroků a požadavku na navýšení počtu míst v zařízení institucionální péče o děti mladší tří let, byl vznesen rovněž požadavek na normativní kroky, které by mohly být schopny narušovat hodnotové vzorce české společnosti.

Literatura

- Barvíková, Jana, et al. [2018]. *Průzkum veřejného mínění na vybudování tzv. mikrojeslí a umístování dětí mladších tří let do takového zařízení služeb péče o děti* [online]. Ministerstvo práce a sociálních věcí. Dostupné z: <<https://mikrojesle.mpsv.cz/index.php/vystupy-z-projektu>>.
- Bičáková, Alena – Kalíšková, Klára [2015]. *Od mateřství k nezaměstnanosti: Postavení žen s malými dětmi na trhu práce*. Praha: Národohospodářský ústav AV ČR.
- Benešová, Jana [2009]. *[S]ladíme s Kašparem aneb Příklady vstřícných firemních opatření 2013*. Liberec: Centrum Kašpar.
- Berk, Sarah Fenstermaker [1985]. *The Gender Factory. The Apportionment of Work in America Household*. New York: Plenum Press.
- Bubeck, Diemut Elisabet [1995]. *Care, Gender, and Justice*. Wotton-under-Edge: Clarendon Press.
- Budlender, Debbie [2008]. The Statistical Evidence on Care and Non-Care Work across Six Countries. *United Nations Research Institute for Social Development* 17. 12. 2008 [online]. Dostupné z: <<http://www.unrisd.org>>.
- Búriková Sekeráková, Zuzana [2017]. *Panie k deťom a na upratovanie: podoby platenej práce v domácnosti*. Brno: Masarykova univerzita.
- Butler, Judith [2008]. Sexual politics, torture, and secular time. *The British Journal of Sociology* 59 (1): 1–23.
- Cagliari, Paola – Barozzi, Angela – Giudici, Claudia [2004]. Thoughts, theories and experiences for an educational project with participation in Children in Europe. *Children in Europe* 6 (1): 28–40.
- Clark, Alison – Moss, Peter [2005]. *Spaces to Play: More listening to young children using the Mosaic approach*. London: National Children's Bureau.
- Cohen, Gerald Alan [2008]. *Rescuing Justice and Equality*. Harvard: Harvard University Press.
- Český statistický úřad [2017]. *České ženy berou nižší mzdy* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz>>.
- Český statistický úřad [2019]. *Zaostřeno na ženy a muže 2019* [online]. Dostupné z: <https://www.czso.cz>.
- ČTK [2020]. *V Česku se znovu rozšíří jesle, do roku 2024 nahradí dětské skupiny, schválila vláda* [online]. Dostupné z: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/v-cesku-se-znovu-rozsiri-jesle-nahradi-detske-skupiny-schval/r~99e3af4acaa411ea8972ac1f6b220ee8/>.
- D'Addio, Anna, Christina – D'Ercole, Marco, Mira [2005]. Trends and Determinants of Fertility Rates. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers* 27 [online]. Dostupné z: <<https://www.oecd-ilibrary.org>>.
- Del Boca, Daniela – Locatelli, Marilena [2006]. The Determinants of Motherhood and Work Status: A Survey. *IZA Discussion Paper* 2414 [online]. Dostupné z: <<https://www.researchgate.net>>.
- Ettlerová, Sylva [2006]. Dostupnost služeb péče o děti předškolního věku. Příspěvek na konferenci MPSV. *Komplexní rodinná politika jako priorita státu aneb je ČR státem přátelským k rodině?* Praha.
- Ettlerová, Sylva [2006a]. Zaměstnání a péče o malé děti z perspektivy rodičů zaměstnavatelů. In: Jurajda, Štěpán – Kuchařová, Věra – Machovcová, Kateřina, et al. *Kariéra, rodina, rovné příležitosti. Výzkum postavení žen a mužů na trhu práce*. Praha: Gender Studies.
- Ettlerová, Sylva [2006b]. *Harmonizace rodiny a zaměstnání – současné možnosti a jejich reflexe u mladé rodičovské generace*. Praha: VÚPŠV.
- Ettlerová, Sylva [2007]. Dostupnost služeb péče o děti předškolního věku. *Práce a sociální politika* 4 (1): 90–102.
- European Institute for Gender Equality [2019]. *Gender Equality Index 2019. Work-life balance* [online]. Dostupné z: <<https://eige.europa.eu>>.

- Eurostat [2020]. *Míra nezaměstnanosti podle pohlaví a věku* [online]. Dostupné z: <<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/teilm020/default/bar?lang=en>>.
- Evropská komise [2018]. *Report from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions*. Dostupné z: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0273&from=EN>>.
- Ezzeddine, Petra, et al. [2014]. *Migrantky a nájemná práce v domácnosti v České republice*. Praha: Sdružení pro integraci a migraci.
- Fraser, Nancy [1998]. *Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, Participation*. Berlin: WZB.
- Fraser, Nancy [2004]. *Reframing justice*. Amsterdam: The Department of Philosophy of the University of Amsterdam.
- Fraser, Nancy – Honneth, Axel [2004]. *Prerodělování nebo uznání?*. Praha: Filosofía.
- Fraser, Nancy [2007]. *Rozvíjení radikální imaginace. Globální prerodělování, uznání a rerezentace*. Praha: Filosofía.
- Fraser, Nancy [2010]. *Scales of Justice. Reimagining Political Space in a Globalizing World*. New York: Columbia University Press.
- Fraser, Nancy [2016]. Capitalism's Crisis of Care. *Dissent* 63 (4): 30–37.
- Fraser, Nancy [2016a]. Contradictions of capital and care. *New Left review* 7 (1): 99–117.
- Fraser, Nancy [2017]. Crisis of Care? On the Social-Reproductive Contradictions of Contemporary Capitalism. In: Bhattacharya, Tanmoy (ed.). *Social Reproduction Theory. Remapping Class, Recentering Oppression*. London: Pluto Press, s. 21–37.
- Gilliganová, Carol [2001]. *Jiným hlasem: o rozdílné psychologii žen a mužů*. Praha: Portál.
- Hašková, Hana – Saxonberg Steven (ed.) – Mudrák, Jiří [2012]. *Péče o nejmenší. Boření mýtů*. Praha: SLON.
- Held, Virginia [2016]. *Etika péče. Osobní, politická a globální*. Praha: Filosofía.
- Hoem, Jan M. [2006]. Proč má Švédsko tak vysokou porodnost? *Demografie* 48 (4): 241–250.
- Höhne, Sylva – Kuchařová, Věra – Palonciová, Jana [2016]. *Rodiny s dětmi v České republice. Sociodemografická struktura, finanční a materiální podmínky*. Praha: VÚPSV.
- Hochschild, Arlie Russel [2008]. Láska a zlato. Globální řetězce péče o děti mladší tří let. In: Marek Hrubec (ed.). *Sociální kritika v éře globalizace. Odstraňování sociálně-ekonomických nerovností a konfliktů*. Praha: Filosofía, s. 107–128.
- Honneth, Axel [1995]. *The Fragmented World of the Social. Era in Social and Political Philosophy*. New York: Sunny Press.
- Honneth, Axel [1996]. *The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: Polity Press.
- Honneth, Axel [2007]. *Disrespect. The Normative Foundations of Critical Theory*. Cambridge: Polity.
- Höhne, Sylva – Kuchařová, Věra – Palonciová, Jana [2016]. *Rodiny s dětmi v České republice. Sociodemografická struktura, finanční a materiální podmínky*. Praha: VÚPSV.
- Hrubec, Marek [2008]. *Interkulturní dialog o lidských právech. Západní, islámské a konfuciánské perspektivy*. Praha: Filosofía.
- Hrubec, Marek (ed.) [2008] *Sociální kritika v éře globalizace. Odstraňování sociálně-ekonomických nerovností a konfliktů*. Praha: Filosofía.
- Kalitová, Kristina [2021]. *Sociální nespravedlnost v éře globalizace*. Praha: Pavel Mervart.
- Kammerman, Sheila B., et al. [2003]. Social Policies, Family Types and Child Outcomes in Selected OECD Countries. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers* 6 [online]. Dostupné z: <<https://www.oecd-ilibrary.org>>.
- Kammerman, Sheila B. – Gatenio Gabel, Shirley [2006]. *Social Protection for Children and their Families: A Global Overview* [online]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/252379123_Social_Protection_for_Children_and_their_Families_A_Global_Overview.
- Křížková, Alena – Dudová, Radka – Hašková, Hana – Maříková, Hana – Uhde, Zuzana (ed.) [2008]. *Práce a péče*. Praha: SLON.
- Kubalčíková, Kateřina – Válková, Jana [2017]. Providing care services: strategies of key actors in childcare and eldercare in the Czech Republic. In: Syrovátka, Tomáš – Válková, Jana. *Understanding Care Policies in Changing Times: Experiences and Lessons from the Czech Republic and Norway*. Brno: Centre for the Study of Democracy and Culture / Masaryk University, s. 87–114.

- Lash, Scott – Featherstone, Mike [2012]. *Recognition and Difference*. New York: SAGE Publications Ltd.
- Leopold, Les [2015]. *Runaway Inequality. An Activist's Guide to Economic Justice*. New York: Labour Institute Press
- Lutherová, Soňa – Maříková, Hana – Váľková, Jana [2017]. Childcare Preferences of Parents in the Czech Republic and the Slovak Republic. *Sociológia* 49 (3): 285–309.
- Lynch, Kathleen – Baker, John – Lyons, Maureen [2009]. *Affective Equality. Love, Care and Injustice*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mahon, Rianne [2016]. Early Childhood Education and Care. In: Kaldor, Mary – Rangelov, Iavor (ed.). *The Handbook of Global Security Policy*. Chichester: Wiley Blackwell, s. 222–241.
- Matějček, Zdeněk [2005]. *Prvních 6 let ve vývoji a výchově dítěte*. Praha: Grada.
- Matějková, Barbora – Palonciová, Jana [2003]. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích I*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Matějková, Barbora – Palonciová, Jana [2004]. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*. Praha: VÚPSV.
- Meagher, Gabrielle – Szebehely, Marta [2008]. Equality in the social service state: Nordic childcare models in comparative perspective. In: Kvist, Jon – Fritzell, Johan (ed.). *Changing Social Equality: The Nordic Welfare Model in 21st Century*. Bristol: Policy Press, s. 119–143.
- Mitchell, Eva – Hamplová Dana (ed.) – Chaloupková, Jana – Kotýnková, Magdalena [2012]. *Kdo se (po) stará? Dítě mezi rodinou, státem a trhem*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Možný, Ivo [2006]. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Neyer, Gerda [2003]. *Family Policies and Low Fertility in Western Europe*. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- OECD [2011]. *Doing Better for Families, Enrolment in childcare and pre-school 2019* [online]. Dostupné z: <<https://www.oecd.org>>.
- OECD [2017]. *Starting Strong 2017: Key OECD Indicators on Early Childhood Education and Care* [online]. Dostupné z: <<https://www.oecd.org>>.
- OECD [2018]. *Education at a Glance 2018: OECD Indicators* [online]. Dostupné z: <<https://www.oecd.org>>.
- OECD [2020]. *Education at a Glance 2020: OECD Indicators* [online]. Dostupné z: <<https://www.oecd.org>>.
- Pertold, Filip – Zapletalová, Lucie [2018]. *Komu školka (ne)pomůže? Zkušenosti ze série reforem předškolní péče o děti mladší tří let v Německu*. Praha: Národohospodářský ústav AV ČR.
- Pitkin, Hanna [2017]. Commentary: The Paradox of Representation. In: Pennock, Ronald J. (ed.) – Chapman, John. *Representation*. W. New Jersey: Transaction Publishers, s. 38–42.
- Pollak, Johannes, et al. [2009]. On Political Representation: Myths and Challenges. *RECON Online Working Papers* 3 [online]. Dostupné z: <https://ideas.repec.org/p/erp/reconxp/p0042.html>.
- Rákosník, Jakub [2009]. Sociální stát jako kategorie výzkumu historické sociologie. *Historická sociologie* 1 (1): 65–79.
- Sociologický ústav AV ČR. *Jak Češi tráví čas?* [2016] [online]. Dostupné z: <https://www.promenyceske.spolecnosti.cz>.
- Standing, Guy [2009]. *Work after Globalization: Building Occupational Citizenship*. Northampton: Edward Elgar Publishing Inc.
- Strategie Evropa 2020 [2020] [online]. Dostupné z: <https://www.vlada.cz/cz/evropske-zalezitosti/evropske-politiky/strategie-evropa-2020/cr/eu-2020-a-cr-78696>.
- Šturma, Jaroslav – Prekopová, Jiřina [2012]. *Výchova láskou*. Praha: Portál.
- Tronto, Joan C. [2013]. *Caring democracy: markets, equality, and justice*. New York: New York University Press.
- Young, Iris Maria [2010]. *Proti útlaku a nadvládě. Transnacionální výzvy politické a feministické teorii*. Praha: Filosofia.
- Zykanová, Tamara – Janhubová, Kristýna [2020]. *Analýza dostupnosti zařízení péče o děti v předškolním věku. Se zaměřením na mateřské školy a dětské skupiny*. Praha: Oddělení evaluací MPSV.

Kristina Kalitová působí na Pedagogické fakultě Ostravské univerzity. Oborově se zaměřuje na sociální filozofii, gender a problematiku péče o děti mladší tří let.

Slovinské veřejné mínění o Jugoslávii v 80. letech 20. století a jeho reflexe v místním komunistickém vedení

MICHAL JANÍČKO *

Slovenian Public Opinion about Yugoslavia in the 1980s and its Reflection in the Local Communist Leadership

Abstract: The paper examines evolution of the opinions of the Slovenian public regarding cohabitation in socialist Yugoslavia before its breakup. Data from regular Slovenian sociological surveys from 1970s and 1980s and the design of these surveys are analysed. A sudden increase of ethnic issues is observed in the questionnaire in 1987 which illustrates growth of importance of the topic even among those intellectuals who had focused on other political issues up to then. The results of the surveys show, at the same time, continually increasing ethnical sensibility and fading identification with Yugoslavia among the Slovenian public during the entire decade with an acceleration in 1987. Since the second half of that year, growing nationalism in Slovenia was extensively discussed also by the local communist elites. They, however, mostly gave in to the nationalist radicalisation and quickly absorbed it into their own attitudes.

Keywords: Yugoslavia; Slovenia; public opinion; communists; nationalism

DOI: 10.14712/23363525.2023.24

Úvod

Slovinsko bylo jedinou součástí Socialistické federativní republiky Jugoslávie (SFRJ), která začala podnikat kroky k pozdějšímu vystoupení ze společného státu ještě pod vedením komunistů. Po celou poválečnou historii SFRJ sice slovinští komunisté v rámci Svazu komunistů Jugoslávie (SKJ) patřili mezi zastánce vysoké autonomie jednotlivých republik, z nichž se federace skládala, ale existenci Jugoslávie až do druhé poloviny 80. let nezpochybňovali. Nacionalismus v míře, která by znamenala odtržení republik, byl naopak jugoslávskými komunisty včetně těch slovinských vnímán jako zavrženíhodný a protichůdný vůči jim prosazované ideologii. Přesto došlo v září 1989 k tomu, že slovinský komunistický parlament přijal změny republikové ústavy, které jednostranně omezovaly některé pravomoci svazových orgánů na území Slovinska, a konkretizovaly právo republiky na odtržení. Když Slovinsko necelé dva roky poté nezávislost skutečně i vyhlásilo, skládal se již parlament z více stran a (reformovaní) komunisté nezasedali ve vládě. Funkci hlavy státu nicméně na základě přímé demokratické volby zastával, a díky svému úspěchu v několika dalších volbách v ní do roku 2002 i zůstal, Milan Kučan (*1941), dřívější předseda slovinských komunistů (1986–1989) a držitel řady dalších vrcholných politických funkcí již od konce

* Mgr. Michal Janíčko, Ústav světových dějin FF UK, Nám. Jana Palacha 1/2, 116 38 Praha 1. E-mail: mjanicko@seznam.cz

60. let.¹ Právě Kučan byl klíčovou postavou ústupu slovinských komunistů od jugoslávské myšlenky ve druhé polovině 80. let, který probíhal v těsném sepejetí s veřejným míněním.

Slovinská historiografie přináší podrobné informace o procesech „osamostatnění a demokratizace“ na přelomu 80. a 90. let. Autoři jako Božo Repe [1992, 2002, 2003, 2015], Zdenko Čepič [2020] a Stefano Lusa [2012] poukazují zejména na nárůst společenské kritiky v řadách inteligence a v médiích, a z druhé strany na centralistické tlaky ze svazových institucí a ze Srbska. Oba tyto procesy měly hrát hlavní roli v tom, že se komunisté nakonec přímo účastnili vyvedení Slovinska z Jugoslávie, byť původně nebyli jeho iniciátory. Velmi omezeně je však tematizována samotná změna jak ve veřejném mínění [Gašparič 2021], tak i v postojích komunistů. Uvedení autoři znázorňují procesy „osamostatnění a demokratizace“ jako víceméně předem dané a hledají pouze milníky na „historické cestě k samostatnému, ekonomicky úspěšnému, sociálnímu, demokratickému a do světa otevřenému státu“ [Repe 1992: 261]. Vedle toho brání snahám o identifikaci výraznějších postojových obrátů také prezentace rozporů mezi Slovinskem na straně jedné a svazovým centrem a Srbskem na straně druhé jako trvalých a intenzivních [Repe 2003: 175], z nichž vyplývá i osamostatnění Slovinska jako přirozený důsledek. Obraz slovinského osamostatnění jako protikladu vůči nedemokratickému počínání jugoslávské armády a Srbska pod vedením Slobodana Miloševiče pak zcela pomíjí konfrontační dimenzi každého nacionalismu, včetně toho slovinského, a tím i spoluzodpovědnost slovinské inteligence a politiků za národnostní napětí v Jugoslávii a za jeho vyústění. Ne příliš přesvědčivě na druhé straně působí interpretace počínání národních komunistických elit v Jugoslávii coby manipulace veřejným míněním směrem k nacionalismu v zájmu vlastních politických cílů [Flere – Klanjšek 2011; Goati 1997]. Tento přístup přinejmenším ve slovinském případě přehlíží časovou posloupnost mezi aktivitami širších společenských vrstev a komunistických politiků. Nebere navíc v potaz, že národnostní sentiment prudce zesílil také u těch slovinských komunistů, kteří koncem 80. let již zjevně neměli ambice do budoucna.

Předkládaná studie se zaměřuje na změny ve slovinském veřejném mínění z hlediska národnostní otázky a postojů k soužití v Jugoslávii v 80. letech a na jejich reflexi komunistickým vedením republiky. Středem pozornosti budou otázky, zda a v jakých ohledech ve slovinské veřejnosti během 80. let sílil nacionalismus a slábla jugoslávská identifikace a jak vnímali vládnoucí komunisté svou pozici vzhledem k veřejnému mínění. Informace o postojích veřejnosti budou čerpány z datových souborů výzkumu Slovinské veřejné mínění (*Slovensko javno mnenje*, SJM), které se koná pravidelně od roku 1968. Dotazníky tohoto šetření zároveň poslouží i jako ilustrace vývoje názorů jeho tvůrců. Doplňkovým zdrojem dat o veřejném mínění jsou dva celojugoslávské průzkumy z 80. let. Reakce vedoucích představitelů slovinských komunistů na změny ve veřejném mínění budou čerpány z pramenů, získaných v Archivu Slovinské republiky (ARS) v Lublani. Konkrétně se jedná o magnetogramy a stenogramy schůzí a interních diskusí nejvyšších komunistických funkcionářů Slovinska z let 1986–1988, tedy v období těsně před prvními formálními kroky k pozdějšímu odchodu republiky z jugoslávské federace.

¹ Předseda Svazu socialistické mládeže Slovinska 1968–69, člen sekretariátu ÚV Svazu komunistů Slovinska 1969–73, tajemník Socialistického svazu pracujících Slovinska 1973–78, předseda slovinského parlamentu 1978–82, člen předsednictva ÚV SKJ 1982–86.

Politický systém a jeho kritika ve Slovinsku

Do období po smrti dlouholetého prezidenta a nezpochybnované autority socialistické revoluce, Josipa Broze Tita (1980), vstoupila Jugoslávie jako vysoce decentralizovaná federace. Ústavou z roku 1974 získaly její republiky (a také dvě autonomní oblasti Kosovo a Vojvodina v rámci Srbska) velmi široké pravomoci. Ty zahrnovaly také rozhodování o složení svazových orgánů, které fungovaly převážně na principech parity zástupců republik a dosahování jejich konsensu. Podobným způsobem fungoval také vládnoucí SKJ. Skládal se z vysoce samostatných republikových a oblastních organizací (ve Slovinsku *Zveza komunistov Slovenije*, ZKS), které vysílaly své zástupce do bělehradského ústředního výboru a jeho předsednictva. Ačkoli v SKJ formálně platila zásada demokratického centralismu a většinového hlasování, v praxi i zde převládala snaha o konsensus. Ústava SFRJ nicméně zůstávala nejvyšším právním aktem v celé zemi a na jejím základě měla Jugoslávie jednotný politický a ekonomický systém. Vedoucí úloha Svazu komunistů měla být vyvažována formálně silnou rolí Socialistického svazu pracujících, „frontové“ organizace, jejíž činnosti se mohli účastnit všichni občané, a dalších tzv. společensko-politických organizací (svazu mládeže, odborů a svazu veteránů partyzánského odboje). Jejich nejvyšší orgány se však skládaly téměř výhradně z komunistů a nenarušovaly klíčový vliv strany na dění v zemi. Některé z těchto organizací, zejména svaz mládeže, nicméně ve Slovinsku během 80. let svou pozici posilovaly.

Ekonomický systém byl od roztržky mezi Jugoslávií a SSSR v roce 1948 charakteristický snahou o uplatnění samosprávného modelu socialismu. Pracovníci měli mít klíčový vliv na fungování podniků, které nicméně zůstávaly v tzv. „společenském“, fakticky státním vlastnictví. Po celá 80. léta se Jugoslávie potýkala s ekonomickou krizí, s níž vládnoucí komunisté neúspěšně bojovali střídáním tržních reforem a administrativních zásahů, a která přispívala ke slábnutí identifikace veřejnosti se systémem. V SKJ v té době zároveň probíhaly diskuse o tom, zda se decentralizací v roce 1974 nezašlo příliš daleko. Jejich výsledkem byl koncem roku 1986 návrh Prezídia SFRJ na doplňky svazové ústavy, které přesouvaly některé pravomoci z republik na federaci, a zároveň opatrně otevíraly prostor ke změnám v ekonomickém systému, nicméně klíčové principy ústavy z roku 1974 neměnily. Tento návrh na počátku získal souhlas všech republik včetně Slovinska.

V 80. letech ve Slovinsku rostla intenzita a viditelnost nekonformních politických postojů. Kritika systému se ozývala především ze dvou intelektuálních okruhů. Prvním byli vyhranění odpůrci komunistů, zastávající většinou nacionalistické názory [Zajc 2015]. Dávali o sobě vědět zejména v časopise *Nova revija*, založeném v roce 1982, a na akcích Společnosti slovinských spisovatelů (*Društvo slovenskih pisateljev*, DSP). Tito intelektuálové mohli po celá 80. léta bez problémů publikovat i veřejně vystupovat v mezích, které stanovili vládnoucí komunisté. Politický skandál však *Nova revija* vyvolala v únoru 1987 publikací *Příspěvků ke slovinskému národnímu programu*, které z pozic slovinského národovectví silně zpochybňovaly pokračování samotné existence federativní Jugoslávie. Během téhož roku se DSP exponovalo svým hlasitým odporem ke změnám ústavy SFRJ, čímž přispělo k mobilizaci slovinského veřejného mínění v této věci a v důsledku i ke změně postoje slovinských komunistů v jugoslávské ústavní diskusi [Repe 2002: 163–168].

Druhé ohnisko kritiky systému představovali liberální intelektuálové, spojení zejména s oficiálním mládežnickým svazem (*Zveza socialistične mladine Slovenije*, ZSMS) a jím

vydáváním časopisem *Mladina*. Soustředili se na kritiku autoritářské vlády komunistů, na lidská práva, ekologii a další témata podobného ražení. Národní otázka nebyla středem jejich pozornosti, vůči nacionalismu se zpočátku naopak vymezovali a měli kontakty i v jiných částech Jugoslávie [Zajc 2015: 59]. Na začátku 80. let byl tento okruh kritiků systému z velké části marxisticky orientovaný a otevřeně se hlásil k jugoslávství [Zajc 2017a, 2017b]. Tento aspekt však v dalších letech slábnul. Terčem kritiky mladých aktivistů se stále více stávaly takové symboly komunistického režimu, které byly v očích nejen režimu, ale i obyvatelstva spojené se soudržností jugoslávských národů. Patřily mezi ně slogan „bratrství a jednota“, rituální každoroční oslava výročí narození bývalého prezidenta Tita „Štafeta mládí“ a Jugoslávská lidová armáda (JLA). Na posledním tématu nakonec Slovinsko na jaře roku 1988 zachvátila nacionalistická „horečka“ [Zajc 2015: 59], když byli po protiarmádní kampani v *Mladině* zatčeni její novináři za vyzrazení státního tajemství. V celé slovinské veřejné sféře (samotné komunisty nevyjímaje) tak v 80. letech docházelo k postupnému oddělování jugoslávství od slovinského nacionalismu, s nímž bylo až do té doby propojené [Ibid.: 50–55].

Design výzkumu „Slovinské veřejné mínění“ jako svědectví o vývoji názorů jeho autorů

Stejným směrem se pohybovaly i názory řadových obyvatel Slovinska. O tom máme informace především ze sociologického šetření Slovinské veřejné mínění (*Slovensko javno mnenje*, SJM), které již od roku 1968 téměř každoročně realizovala stabilní skupina sociologů z Univerzity v Lublani pod vedením Nika Toše. Výzkumu se účastnilo v každé vlně kolem 2000 dospělých respondentů se zastoupením všech sociodemografických skupin slovinského obyvatelstva. Šetření vypovídá nejen o změnách postojů Slovinců v širokém spektru politických, ekonomických i jiných témat, ale svým měnicím se designem i o ideovém vývoji jeho samotných autorů. Dotazník se totiž, při zachování některých otázek napříč delšími obdobími, každý rok měnil podle toho, jaká témata považovali autoři v daný moment za důležitá. Národnostní vztahy byly v Jugoslávii důležité vždy, a příslušné otázky se tak v SJM objevovaly pravidelně.

Na jaře 1987 nastal v přístupu autorů k národnostnímu tématu přelom. Do výzkumu byla nově zařazena řada výbušných otázek, navíc často se silně sugestivním zněním ve prospěch slovinské národní věci.² Nacionální náboj i sugestivita narůstá v průběhu dotazníku z roku 1987 nenápadně, ale jistě. Respondenti byli nejprve tázáni, zda mají být republiky a oblasti v rámci Jugoslávie více „samostatné“, nebo zda se mají pravomoci „centralizovat“ na úrovni ve federaci, přičemž je zřejmá pozitivní konotace prvního a negativní konotace druhého výrazu. Následovala otázka na důvěru slovinským politickým lídrům, ale nikoli v obecné rovině, nýbrž v tom, zda zajistí „samostatný rozvoj Slovinska v Jugoslávii“. Dále se měli respondenti vyjádřit k izolovaným výrokům nebo zkratkovitým interpretacím názorů tehdejších politiků z jiných částí Jugoslávie, s nimiž slovinští komunisté nesouhlasili.³ Pokračovalo se již více zostrá. Na případné odtržení Slovinska

² Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, Slovensko javno mnenje 1987, vprašalnik.

³ Obecná teze, že „stát musí zřídít pořádek“ a výrok tehdejšího svazového premiéra Branka Mikuliće v zahraničním tisku, že „budeme bránit systém všemi prostředky“ včetně armády.

mířila otázka, zda by republika měla nějaké možnosti rozvoje mimo Jugoslávii. Protože při minimu střízlivého uvažování bylo dosti těžké odpovědět, že by neměla „žádné možnosti rozvoje“ (tuto variantu zvolilo jen 19 % dotazovaných), přiklonila se většina (53 %) k daleko realističtější a navíc lépe znějící druhé variantě, že by se Slovinsku „otevřely [...] nové možnosti rozvoje“. Zbýlých 28 % neumělo odpovědět.⁴ Tímto výsledkem poskytli sociologové komunistickému vedení své republiky municí do jugoslávských soubojů, o kterou si v té době zřejmě ani neříkalo. Zároveň se postarali o protiútoky z jiných částí Jugoslávie v podobě obžalob Slovinců z nacionalismu, na které místní politici mohli reagovat upevněním obrany národní tvrze.

Výzkumníci dále přiložili pod kotel jazykovou otázku. Formulovali několik výroků, vypovídajících o dlouhodobě nerovném vztahu mezi slovinštinou a srbochorvatštinou v SFRJ,⁵ a vyzvali respondenty k hodnocení, zda je slovinština těmito skutečnostmi ohrožena. Na relaci mezi srbochorvatštinou coby dorozumívacím jazykem mezi národy Jugoslávie a slovinštinou coby jediným úředním jazykem uvnitř Slovinska se přitom již dlouho nic neměnilo, ani se o tom nevedly diskuse. Dotazník pokračoval výzvou k vyjádření názoru na deset výroků, které ve velmi zhuštěné podobě znázorňovaly negativní jugoslávské stereotypy o Slovinsku a Slovincích, např., že jsou Slovinci ekonomičtí egoisté, že se cítí nadřazení, že jsou negativně naladěni vůči armádě a že se chtějí odtrhnout z Jugoslávie. Až po celé této kanonádě přišla již z dřívějších vln výzkumu známá, ale nyní zcela novým kontextem ověčená otázka, co jugoslávské národy spojuje a co je dělí.

Tento dotazník byl připravován na jaře 1987 (sběr dat proběhl v červnu), krátce po publikaci nacionalistického programu v *Nové reviji*. Právě tím Niko Toš nové pojetí národnostní tematiky zdůvodnil [„*Barometer ...*“ 1987: 28]. Z mnoha možností, jak událost v dotazníku reflektovat, zvolil výzkumný tým přijetí agendy nacionalistických intelektuálů a její nastolení před dotazovanými respondenty v podobě legitimních názorů na „aktualizovanou problematiku samotných východisek Jugoslávie“ [*Ibid.*]. Sociologové si byli samozřejmě vědomi následné popularizace těchto témat v celé společnosti skrze publikaci výsledků.

Naopak negativní jugoslávské stereotypy o Slovinsku, dozajista posílené právě akcí *Nové revije*, sociologové v patřičně barvitých formulacích nabídli respondentům k odmítnutí. To dopadlo ve většině případů úspěšně. Například s výrokem „Slovinci připouštějí příliš mnoho pochybných idejí, a příliš málo následují společně socialistické ideje“ alespoň částečně souhlasilo jen 18 % respondentů.⁶ Niko Toš zařazení inkriminované baterie výroků bez okolků vysvětlil potřebou bojovat za slovinský národ: „Obžalovaný byl vyslechnut, obžalobu odmítá“ [„*Dozorelost ...*“: 43]. Tato interpretace však ne zcela odpovídá výsledkům, protože některé body obžaloby dotazovaní Slovinci neodmítli. Výrok „Slovinci se zasazují za takové uspořádání, které mají západoevropské země“ zcela nebo částečně přijalo 47 % respondentů, odmítání pracovní migrace z ostatních republik částečně nebo zcela nepřipustilo 56 % a výrok, že Slovinci chtějí svou republiku „národně čistou“, 52 %

⁴ Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datový soubor Slovensko javno mnenje 1987.

⁵ Např. výrok o používání srbochorvatštiny v armádě a v orgánech federace, a o její výuce ve slovinských školách jako cizího jazyka.

⁶ Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datový soubor Slovensko javno mnenje 1987.

respondentů. Tyto výsledky nelze chápat jako sebekritiku Slovinců, nýbrž jako vyjádření jejich „probuzených“ národnostních emocí víceméně v souladu s ostatními výsledky šetření. V červenci 1988 sám Niko Toš potvrdil „jasnější vyjadřování etnické identity, potažmo národního vědomí“ a podporu „zachování relativní etnické homogenity jako atributu a části tradice slovinského domácího [matičnega] prostoru“. Zároveň ale, ve zjevné snaze o legitimizaci silícího etnocentrismu, jej Toš bez jakýchkoli argumentů prohlásil za jednu z dimenzí „pluralismu coby specifického projevu reformismu“ [Toš 1988: 64–65].

Tento způsob komunikace s jugoslávskou veřejností, spočívající v přitvrzování nacionalistické agendy a souběžné obraně před, v daný moment částečně přehnanými, obviněními z nacionalismu, se brzy měl stát běžným i mezi samotnými slovinskými komunisty. Lze říci, že skupina Nika Toše v roce 1987 podobně jako kritická inteligence vyvíjela nátlak na komunistické lídry své republiky, když na jedné straně pomáhala mobilizovat veřejnost na jejich podporu v boji s jugoslávskými oponenty a na druhé straně stimulovala veřejné mínění k osvojení ještě více vyhraněných národních postojů, než komunisté v tu chvíli prosazovali. Dotazník v následujícím roce 1988 pokračoval ve stejném duchu.⁷ Podrobně bylo nyní pojednáno téma ústavních změn, z nichž ty návrhy, které usilovaly o přesun pravomocí z republik na federaci, byly v dotazníku formulovány tak, aby respondent o jejich kladném hodnocení pokud možno ani neuvažoval. Například „větší vliv federace na vzdělávání“ byl pro případ pochybností v závorce upřesněn negativně nabitým slovem „(centralizace)“, nechybělo ani zkresení návrhu na jednotné základy daňového systému⁸ do podoby „federací určeného jednotného daňového systému“. Vývoj designu výzkumu SJM je jedním z mnoha příkladů prudkého vzednutí nacionalistické vlny mezi slovinskými intelektuály ve druhé polovině 80. let, a to i v kruzích, které při vši své kritičnosti vůči vládnoucím komunistům nepatřili k radikálnímu protirežimnímu proudu. Obdobný proces probíhal tou dobou v celé slovinské veřejnosti, jak ukážeme vzápětí.

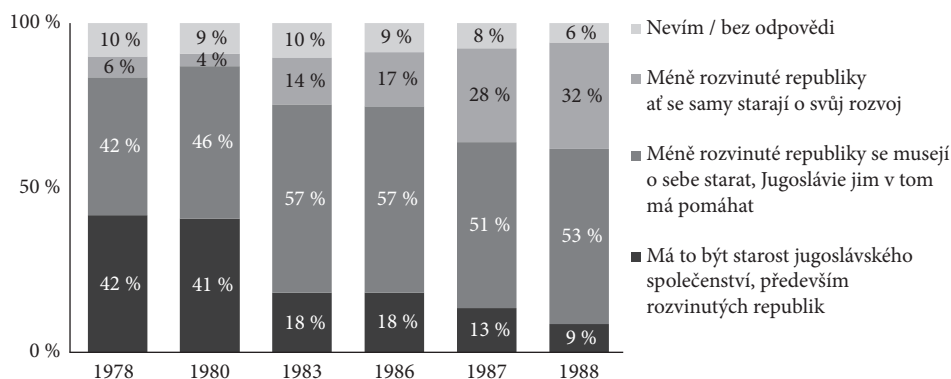
Změny ve slovinském veřejném mínění během 80. let

Nehledě na změny v dotazníku poskytuje šetření cenné informace o vývoji slovinského veřejného mínění zvláště díky pravidelnému opakování některých otázek ve stejném znění. O míře solidarity Slovinců s ostatními, zejména chudšími částmi Jugoslávie vypovídají jejich názory na vztahy mezi rozvinutými a nerozvinutými republikami. Nejčastější odpověď byla setrvale omezená solidarita při primární odpovědnosti nerozvinutých za svůj rozvoj. Výrazně se však zmenšovalo zastoupení těch, kdo preferovali úplnou ekonomickou solidaritu a naopak rostl podíl zastánců úplného odstranění solidarity (Graf 1). K této změně došlo ve dvou vlnách, nejprve na začátku 80. let, a poté v roce 1987. S ohledem na výše diskutovaný nacionální náboj dotazníku v roce 1987 je potřeba říci, že otázka na solidaritu s nerozvinutými zazněla v samotném úvodu dotazníku, odpovědi tedy ještě nebyly ovlivněny změněným přístupem sociologů a vyjadřují skutečnou změnu ve slovinském veřejném mínění v tomto roce. V první vlně došlo k poklesu solidarity především mezi starším, méně vzdělaným a venkovským obyvatelstvem. Ve druhé vlně v roce 1987 v těchto

⁷ Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, Slovensko javno mnenje 1988, vprašalnik.

⁸ Osnuvek amandmavev k Ustavi SFRJ, amadma XXVI. In. Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate, letnik XIII, štev. 22, 2. 9. 1987, s. 7–19.

skupinách sice solidarita i nadále klesala, ale začaly je dohánět ostatní části obyvatelstva (Tabulka 1). Eroze solidarity s chudšími částmi Jugoslávie byla tedy nejprve spojena s obavami o pokles životní úrovně, ale ve druhé polovině 80. let již začala slábnout i typicky větší otevřenost a tolerance mezi lidmi mladšími, vzdělanějšími a žijícími ve městech.

Graf 1: Postoje slovincké veřejnosti k odpovědnosti za rozvoj méně vyspělých republik SFRJ

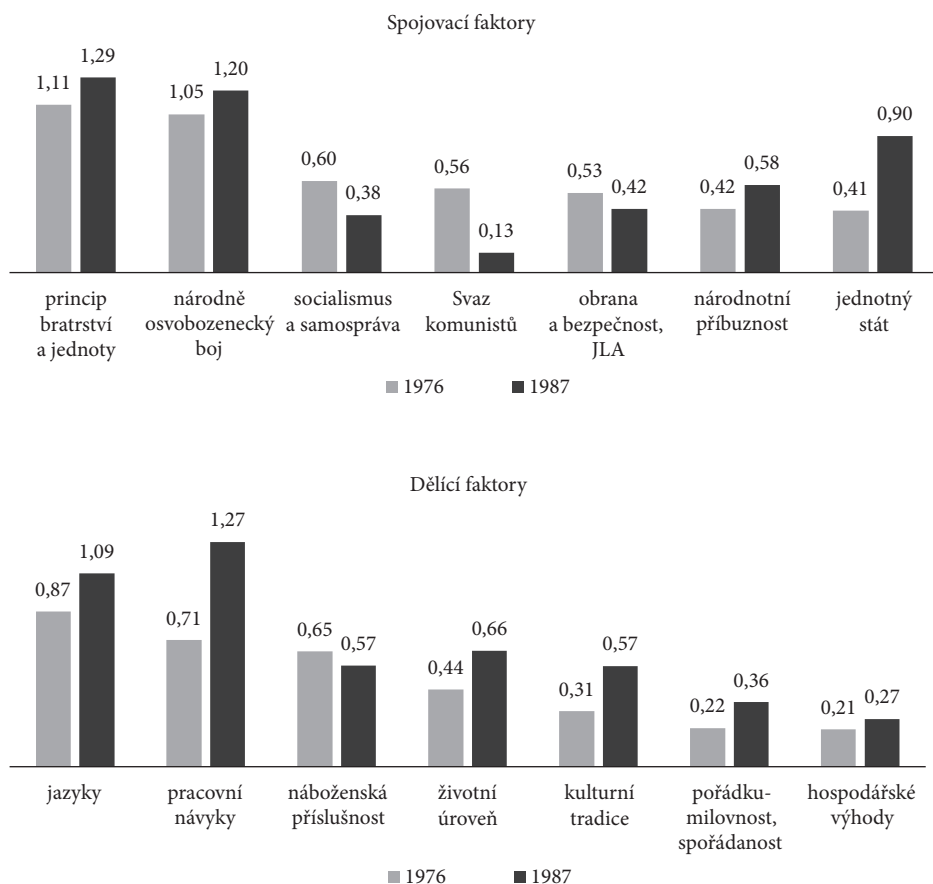
„Jak se mají do budoucna vyvíjet společensko-hospodářské vztahy mezi rozvinutými a nerozvinutými republikami v Jugoslávii?“ Zdroj: Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datové soubory Slovensko javno mnenje.

Tabulka 1: Preference výhradní odpovědnosti méně rozvinutých republik za svůj rozvoj

Věková skupina	Do 30 let	31–50 let	Nad 50 let
1978	6 %	6 %	6 %
1986	11 %	16 %	23 %
1987	21 %	29 %	33 %
Vzdělání	Základní škola	Střední odborná škola	Střední, vyšší nebo vysoká škola
1978	8 %	5 %	5 %
1986	22 %	17 %	9 %
1987	33 %	33 %	20 %
Místo bydliště	Do 2 000 obyv.	2 000–15 000 obyv.	Nad 15 000 obyv.
1978	7 %	6 %	5 %
1986	19 %	16 %	10 %
1987	31 %	25 %	25 %

Zdroj: Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datové soubory Slovensko javno mnenje.

V některých letech výzkumu SJM byly respondenti tázáni na spojovací a dělicí faktory soužití jugoslávských národů. V obou otázkách byla nabídnuta stejná sada 16 faktorů, z nichž respondenti vybírali tři nejdůležitější a seřadili je. Graf 2 obsahuje příslušné odpovědi z let 1976 a 1987 převedené do bodovací škály: nejdůležitějšímu faktoru byly přiřazeny 3 body, druhému nejdůležitějšímu dva, třetímu nejdůležitějšímu jeden a neuvedenému faktoru nula bodů. Během tohoto období v očích Slovinců klesl kohezivní význam faktorů, které měly Jugoslávii naplňovat ideovým obsahem, totiž samosprávného socialismu a ještě výrazněji Svazu komunistů, který v roce 1987 Slovinci již téměř vůbec nevnímali jako jednotlivý prvek společného státu. Největší nárůst naopak zaznamenala role jednotného státu, tedy vysloveně reziduálního a formálního atributu jugoslávské soudržnosti. Zároveň ještě

Graf 2: Spojovací a dělicí faktory Jugoslávie očima Slovinců (průměry na škále od 0 – neuvedeno jako faktor, do 3 – nejdůležitější faktor, v grafech uvedeno pouze prvních sedm nejvýše hodnocených faktorů ze 16 nabídnutých)

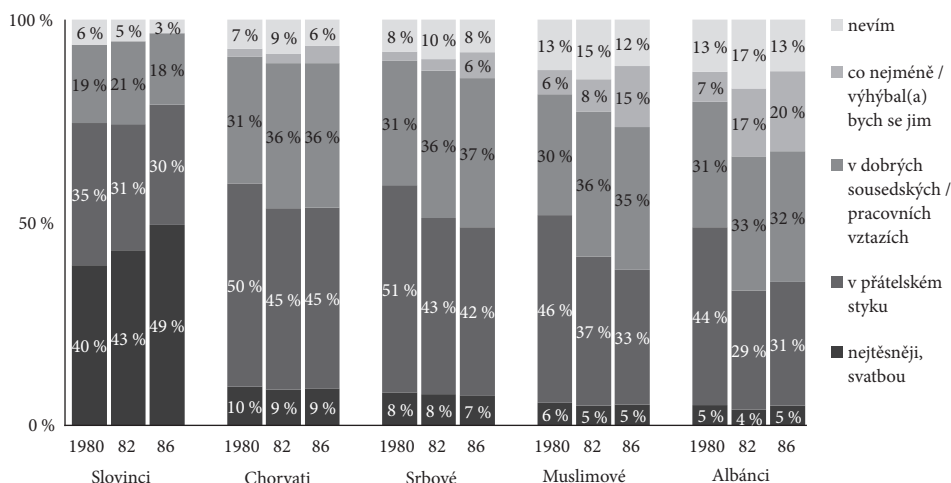
„Co z uvedeného podle vašeho názoru národy Jugoslávie nejvíce spojuje a provazuje, a co je odlišuje a dělí?“
Zdroj: Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datové soubory Slovensko javno mnenje.

ve Slovinsku přetrvávalo silné vnímání principu „bratrství a jednoty“, který měl pozitivní emotivní náboj, ale na druhé straně byl spojen s prezidentem Titem, tedy s minulostí. Ještě výraznější změny nastaly ve vnímání dělicích faktorů. Již dříve byla přední místa tohoto žebříčku obsazena Slovinci pocítovanými etnokulturními odlišnostmi. Všechny nejvýznamnější s výjimkou jediného (náboženské příslušnosti) se v letech 1976–1987 v očích Slovinců ještě více vyostřily. Ačkoli se reálné rozdily v pracovních návycích a kulturních tradicích za 11 let těžko mohly výrazněji zvětšit, získaly ve vnímání Slovinců za tuto dobu daleko větší váhu. Socialistická náplň federace tedy ve slovinském kolektivním vědomí vyklízela pozice etnickému nahlížení na slovinskou a jugoslávskou realitu.

Pozvolné zvětšování etnocentrismu a distance vůči ostatním jugoslávským národům však mezi Slovinci probíhalo již před nástupem slovinského nacionalismu v roce 1987. Etnická distance byla v některých vlnách SJM zjišťována standardní výzkumnou škálou, v níž jsou na jednom pólu ochota k sňatku a na druhém vyhýbání se (Graf 3). V letech 1980–86 míra ochoty k osobnímu styku s příslušníky všech ostatních jugoslávských národů u Slovinců klesala, a to rychleji vůči kulturně vzdálenějším Albáncům a Muslimům, než vůči bližším Chorvatům a Srbům. Etnická dimenze tohoto vývoje tedy převažovala nad případným vlivem politických diskusí v Jugoslávii. Náklonnost Slovinců se od ostatních národů v Jugoslávii přemísťovala k nim samým, jak je patrné z citelného nárůstu ochoty k nejtěsnějším kontaktům uvnitř slovinského korpusu. Po roce 1986 se tato otázka v dotazníku již neobjevila, když musela ustoupit mimo jiné výše zmíněné obhajobě „obžalovaného“ slovinského národa. O tom, jak časté byly kontakty Slovinců s ostatními Jugoslávci, bohužel chybí zdroje informací. Je nicméně jasné, že v každodenním životě mnoho takových kontaktů být nemohlo vzhledem k vysoké etnické homogenitě Slovinska. Božo Repe soudí, že jugoslávská identita byla již od 70. let na ústupu jak mezi mladými lidmi, které školy vozily na výlety stále více na Západ a stále méně do Bělehradu, tak mezi komunistickými funkcionáři, kteří se v Bělehradě zdržovali čím dál méně i tehdy, pokud zastávali federální funkce [Repe 2002: 24–26]. Názor, že vzájemné kontakty mezi jednotlivými jugoslávskými národy uvadaly v kultuře, vědě a vzdělávání, byl v 80. letech v Jugoslávii běžný i podle Bilandžiče [1986: 140–141]. Informační prostor byl rozdělený podle republikových hranic, televizní i rozhlasové vysílání zajišťovaly samostatné redakce v hlavních městech republik, denní tisk nebyl propojený ani formálně. Noviny z jiných částí Jugoslávie sice ve Slovinsku bylo možné koupit, ale již v roce 1976 je četlo pouze kolem 10 % obyvatel republiky.⁹

Etnickou homogenitu Slovinska, kromě příslušníků nepočtené italské a maďarské menšiny v některých regionech, „narušovali“ především pracovníci z jiných republik SFRJ. Ti byli ve Slovinsku stále více vnímáni jako problém. Ve druhé polovině 80. let se výrazná většina Slovinců vyslovovala přinejmenším pro omezení imigrace, přičemž během pouhých dvou let 1986–88 výrazně narostla preference jejího úplného zastavení (z 12 na 27 %, Tabulka 2). Pocit ohrožení pracovníky z ostatních republik měl dva aspekty: obavu z ohrožení pracovních míst, která v letech 1982–86 zůstávala neměnná, a obavu z ohrožení slovinštiny, která narůstala. Také ve vnímání přistěhovalců se tedy během 80. let k ekonomickým obavám přidával rostoucí vliv etnicity v povědomí Slovinců. V 80. letech se

⁹ Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datový soubor Slovensko javno mnenje 1975/76.

Graf 3: Etnická distance obyvatel Slovinska vůči vybraným národům SFRJ

„V Jugoslávii žijeme spolu s různými národy a národnostmi. Zajímá nás, jak jste vy osobně připraven(a) se propojovat s příslušníky těchto národů a národností.“ Zdroj: Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datové soubory Slovensko javno mnenje.

přítom počet nově přicházejících lidí z jiných jugoslávských republik snížil na 34 tisíc ve srovnání s 54 tisíci v 70. letech. Celkem žilo v roce 1981 ve Slovinsku 138 tisíc a v roce 1991 157 tisíc osob, narozených jinde v Jugoslávii, což činilo zhruba 8 % obyvatelstva republiky [Dolenc 2007: 69–104]. Negativní postoje k těmto lidem lze proto považovat za důsledek sílícího nacionalismu ve Slovinsku zvláště po roce 1986, nikoli za jeho příčinu. Nutno dodat, že podezřívavost vůči pracovníkům z ostatních jugoslávských republik se postupně začala objevovat i ve slovinských státních orgánech. Podle zprávy slovinského ministerstva vnitra z února 1988 se pracovníci z jiných republik „stále více uzavírají před svým okolím kvůli pocitu ohrožení a kvůli citelnému vlivu informování jugoslávského tisku o situaci v naší republice“. Je proto potřeba „vytrhávat tyto pracovníky z těchto vlivů a tím zabránit případné zbytečné eskalaci konfliktů, které visí ve vzduchu“.¹⁰ Tím slovinské vnitro zcela svalilo odpovědnost za problémy mezi domácími a přistěhovalým obyvatelstvem na ty druhé, kterým navíc přisoudilo roli jakýchsi trojských koní. Přitom ještě koncem roku 1985 se slovinští komunisté zabývali nevhodným chováním Slovinců vůči přistěhovalým pracovníkům [Lusa 2012: 101–103].

Ohledně podpory slovinské veřejnosti socialistickému systému bohužel v SJM nebyly pokládány dlouhodobě konzistentní otázky. Téma se však v dotazníku v různých podobách objevovalo vždy a několik postřehů je proto možné učinit.¹¹ Do 80. let Slovinci vstoupili s velkou důvěrou v samosprávný socialismus: v červnu 1980 se téměř tři čtvrtiny respondentů přiklonilo k hodnocení, že samosprávný systém dává lidem více možností

¹⁰ Politično-varnostna ocena (strogo zaupno), s. 12. ARS Ljubljana, Fond SI AS 1944 – Predsedstvo Republike Slovenije. Seja Predsedstva SR Slovenije 16. 2. 1988.

¹¹ Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datové soubory Slovensko javno mnenje 1978–1988.

Tabulka 2: Názory Slovinců na přistěhování pracovníků z jiných jugoslávských republik ve Slovinsku

	1982	1986	1988
<i>Přistěhování pracovníků z jiných jug. republik ohrožuje Slovincce v těchto oblastech (dvě nejčastější):</i>			
Jazyk	28 %	39 %	–
Zaměstnávání Slovinců	35 %	34 %	–
Nic není ohroženo	25 %	25 %	–
Neví	19 %	16 %	–
<i>Přistěhování pracovníků z jiných jug. republik je potřeba / má:</i>			
Zcela zastavit	–	12 %	27 %
Omezit	–	48 %	47 %
Pokračovat v zájmu slovinské ekonomiky	–	13 %	6 %
Nahradit poskytováním financí nerozvinutým oblastem SFRJ	–	14 %	10 %
Nevím	–	13 %	9 %

Zdroj: Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datové soubory Slovensko javno mnenje.

rozvoje než jiné systémy, a tento podíl i po opadnutí efektu Titovy smrti a po začátku ekonomických problémů jen mírně klesl na 69 % v lednu 1982. V roce 1986 se výzkumníci tázali na důvěru v „politický systém socialistické samosprávy“, a nasbírali stále ještě 69 % souhlasných odpovědí (zcela nebo z větší části důvěřuji). Podobně jako v postojích k národnostní otázce, i ve věci socialismu nastala zřejmě podstatná změna ve veřejném mínění v roce 1987. V červnu toho roku se již k názoru, že samospráva „umožňuje usku-tečnění lidské svobody a tvůrčích sil“ přiklonila jen necelá polovina Slovinců. Ještě méně lidí (42 %) vidělo v roce 1987 perspektivu dalšího rozvoje socialismu ve světě, při velkých podílech nerozhodných respondentů v obou otázkách. Přesto i tehdy Slovinci zůstávali samosprávě spíše nakloněni: v červnu 1988 se pro „novou koncepci samosprávy“ vyslovila téměř polovina z nich. Tento výsledek je třeba brát s rezervou, protože obě další alternativy byly předloženy v negativně zatíženém znění („návrat ke státnímu socialismu“ a „obnova buržoazní [meščanske] společnosti“). Je však zřejmé, že naděje na pokračování nějakým způsobem reformované socialistické samosprávy si velká část Slovinců stále ještě uchovávala.

Podstatně rychleji sílila ve veřejnosti kritika vůči vládnoucímu Svazu komunistů. V roce 1978 ještě téměř dvě třetiny Slovinců z těch, kdo byli schopni se vyjádřit, označili politiku Svazu komunistů za „zcela v souladu“ se zájmy většiny lidí. Tento podíl se do roku 1986 scvrkl na pouhých 12 % (!) a o dva roky později na 6 %. Vzhledem k takto dramatickému poklesu důvěry ve Svaz komunistů není překvapivé, že hned při prvním zařazení otázky na možnost systému s více stranami se v roce 1986 výrazně více Slovinců vyjádřilo pro, než proti (46 % vs. 25 %, ostatní byli nerozhodní) a v roce 1988 měl tento postoj již jasnou většinu (57 %). Nedůvěra Slovinců ve Svaz komunistů koncem 80. let byla nejedno-značným fenoménem: národní politika slovinských komunistických lídrů v Jugoslávii totiž

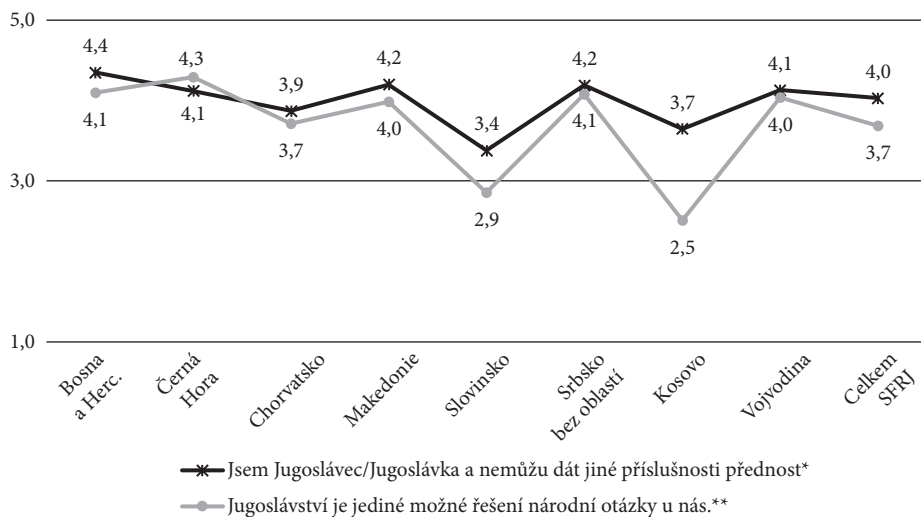
naopak podporu lidí měla. Kučan ještě ve druhé polovině roku 1988 dával na interních jednáních najevo, že mu „iracionální“ podpora slovinské veřejnosti pro boj za slovinské národní zájmy při absenci podpory cílům ZKS není příjemná.¹² Nicméně brzy nato roli neideologického národního vůdce přijal. Začátkem roku 1990 po odchodu slovinských komunistů z SKJ a po zavedení systému více stran ve Slovinsku se Kučan s reformovanými komunisty okamžitě rozloučil, neboť správně odhadnul, že si tím zvýší šance v přímých volbách předsedy prezidia Slovinska [Repe 2015: 250].

V ostatních jugoslávských republikách se takto pravidelné výzkumy veřejného mínění nerealizovaly [„Barometer ...“ 1987: 25]. V 80. letech se však konalo několik ad hoc šetření v celé Jugoslávii, která umožňují srovnat postoje Slovinců s ostatními Jugoslávci alespoň v určitých okamžicích. Nejobsáhlejší co do témat i záběru cílové populace byl výzkum na objednávku ÚV SKJ „Třídní podstata současné jugoslávské společnosti“ (srbochorvatsky *Klasno biće suvremenog jugoslavenskog društva*, dále KLA 86/87). Respondenti ve vysokém celkovém počtu téměř 16 tisíc osob (z toho přes 2000 ve Slovinsku), při zajištění reprezentativity pro všechny důležité socio-demografické znaky, byli dotazováni od června 1986 až do června roku následujícího [Toš et al. 2014: 319–325; Hafner Fink 1994: 6–9]. Krátce před tím, na přelomu roku 1985 a 1986, proběhlo šetření „Mládež 1985: Postavení, vědomí a chování mladé generace Jugoslávie“ (dále MLA 85/86) mezi mladými lidmi v celé zemi ve věku 14–27 let za účasti 6840 respondentů, z toho 538 ve Slovinsku [Ule – Vrcan 2000: 4–5].

Z obou výzkumů vyplývá, že identifikace s Jugoslávií byla v polovině 80. let nejslabší ve Slovinsku a v Kosovu (Graf 4). To platí zejména pro „jugoslávství“ ve smyslu možnosti řešení národní otázky, které pouze mezi slovinskými a kosovskými respondenty výzkumu KLA 86/87 vyvolalo o něco častěji nesouhlas než souhlas. Obě federální jednotky byly pod jugoslávským průměrem také v otázce ve výzkumu MLA 85/86, zda se (mladí) respondenti cítí být v první řadě Jugoslávci. V tomto případě se nicméně i Slovinci a Kosované přiklonily k pozitivním reakcím na nabídnutý výrok. Roli zřejmě sehrálo širší pojetí příslušnosti k Jugoslávii ve výzkumu mládeže oproti národnostnímu zabarvení jugoslávství v otázce z KLA 86/87. Právě ve Slovinsku a v Kosovu, v němž většinu obyvatel tvořili Albánci, byl rozdíl v reakcích na oba výroky největší, což lze vysvětlit nejmenší ochotou v těchto dvou částech Jugoslávie jakkoli omezovat národnostní identitu ve prospěch jugoslávství, při současném stále ještě převládajícím přijímání příslušnosti k jugoslávskému státu. Každopádně byla mezi Slovinci a mezi kosovskými Albánci v letech 1985–87 identifikace s Jugoslávií a jugoslávstvím vlažnější než ve všech ostatních částech země. Jugoslávství bylo ve Slovinsku obzvláště slabé mezi společenskými vrstvami s vyšším statutem (zejména odborní a vedoucí pracovníci), nicméně ani dělníci a zemědělci nedosahovali míry jugoslávského cítění, běžného v ostatních částech federace [Hafner Fink 1994: 153].

Kromě slabšího jugoslávství projevovali Slovinci v rámci Jugoslávie nadprůměrnou etnickou distanci vůči ostatním národům a národnostem ve federaci. S příslušníky žadného z nich nebyli Slovinci v roce 1986/87 většinou ochotni uzavřít hypotetický sňatek (Tabulka 3). V míře odmítání eventuálního smíšeného sňatku s jiným etnikem překonali

¹² ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram 66. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 3. 10. 1988, s. 28/1.

Graf 4: Jugoslávství ve výzkumech veřejného mínění 1985–87 (průměry na škále od 1 = zcela nesouhlasím do 5 = zcela souhlasím)

Zdroj: *Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datový soubor MLA 85/86, **KLA 86/87 podle Toš et al. [2014]: 373.

Slovince pouze Albánci a blížili se jim Makedonci. Ve všech ostatních částech federace byla dospělá populace k jiným národnostem podstatně otevřenější. Směrem ke Slovincům byla přítom ochota k těsným stykům ze strany příslušníků ostatních národností větší než naopak. Nejen, že se se na přelomu roku 1986 a 1987 Slovinci vyznačovali rezervovaností vůči ostatním národům Jugoslávie, ale neuchylovali se ani k obecně kosmopolitním myšlenkám. Například výrok, že „lidstvo představuje jediné pravé společenství, a proto je každé dělení na národy škodlivé a nesmyslné“, ve Slovinsku zcela nebo spíše odmítlo 38 % lidí, tedy více než ve všech ostatních částech federace. Celkově v Jugoslávii se takto vyslovilo jen 19 % dotazovaných [Toš et al. 2014: 373]. Také v obecnějším faktoru etnocentrismu, zkonstruovaném a právě takto nazvaném slovinskými výzkumníky na základě výsledků výzkumu KLA 86/87, Slovinsko skórovalo s převahou nejvíce z celé Jugoslávie: 73 % obyvatel republiky bylo zařazeno do dvou nejvyšších stupňů etnocentrismu z pěti, zatímco v celé SFRJ to bylo pouze 52 % [Ibid.: 569].¹³ Orientace na vlastní národ byla tedy ve slovinském obyvatelstvu na začátku druhé poloviny 80. let v jugoslávském srovnání velmi silná a na vzestupu. Ten předcházel závažnějším politickým konfliktům, které se mezi Slovinskem a federací začaly rozvíjet od podzimu 1987 nejprve ohledně změn ústavy SFRJ a ekonomické politiky svazové vlády.

¹³ Faktor byl sycen reakcemi na výroky: „Bez zvláštního přemýšlení by bylo třeba opustit své národní prostředí, pokud by v jiném byly lepší podmínky pro život a práci“, „Každý by si měl uvědomovat, že osud jeho národa je také jeho vlastním osudem“, „Člověk by měl mít rád dokonce i chyby svého národa“.

Tabulka 3: Etnická distance příslušníků jugoslávských národů a národností (v řádcích) v roce 1986/87 vůči ostatním národům a národnostem (ve sloupcích, 1 = velmi rád by uzavřel sňatek, 5 = neuzavřel by sňatek).

	s Muslimem /kou	s Černohorcem /kou	s Chorvatem /kou	s Makedoncem /kou	se Slovincem /kou	se Srbem /kou	s Albáncem /kou
Muslim/ka	2,0	3,5	3,5	3,6	3,5	3,4	3,8
Černohořec/ka	3,4	1,8	3,0	3,0	3,0	2,3	3,8
Chorvat/ka	3,4	3,1	2,0	3,2	2,9	2,9	3,7
Makedonec/ka	4,2	3,5	3,6	2,1	3,5	3,1	4,4
Slovinec/ka	4,0	3,7	3,5	3,8	1,9	3,5	4,1
Srb/ka	3,5	2,9	3,2	3,1	3,1	1,9	3,9
Albánc/ka	3,7	4,2	4,1	4,3	4,1	4,2	1,6
Celkem SFRJ	3,5	3,2	3,1	3,2	3,0	2,9	3,6

Zdroj: Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datový soubor KLA 86/87.

Reflexe veřejného mínění v úvahách komunistických elit Slovinska

Slovinští komunističtí funkcionáři byli ve druhé polovině 80. let o změnách rozpojení širších vrstev slovinské společnosti velmi dobře informováni jak z výsledků výše pojednávaných průzkumů, tak i ze svých kontaktů uvnitř strany i mimo ni. V květnu 1986 se znepokojením komentovali slabou identifikaci se systémem mezi mladými v jejich republice podle výsledků výše zmíněného výzkumu mládeže (MLA 85/86).¹⁴ V listopadu přišly na přetřes problémy slovinského vydání stranického časopisu *Komunist*. Jeho šéfredaktor Slavko Gerič informoval, že slovinská verze časopisu se ocitla v těžké situaci, do níž ji dovedl „především výrazně kritický (...) postoj komunistů a veřejnosti ke svému listu“.¹⁵ Přesné údaje o čtenosti časopisu komunisté neměli, zato ohledně vývoje počtu členů ZKS ano. Vyplývalo z nich, že straniků ve Slovinsku od roku 1984 ubývalo, navíc se zřetelným zrychlením od začátku roku 1987. V létě toho roku lídři ZKS ještě připisovali pokles členstva především ekonomické krizi a jako lék navrhovali také demokratizaci stranických procedur.¹⁶ Již o několik týdnů později se však jako hlavní téma vztahů mezi slovinskými komunisty a veřejností prosadila národní otázka.

Rozbuška národních vášní ve slovinském veřejném mínění se v září 1987 stala veřejná rozprava o návrhu doplňků k ústavě SFRJ. Svěrázný úvod k tématu udělal předseda

¹⁴ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram 5. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 26. 5. 1986.

¹⁵ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram 15. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 10. 11. 1986, s. 1/2.

¹⁶ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Zapisnik 36. seje Predsedstva CK ZKS, ki je bila 13. 7. 1987.

prezídia Slovinska France Popit. Ten byl dříve (1969–1982) předsedou ZKS, přičemž se na začátku 70. let exponoval v souboji s tzv. liberály v čele s tehdejšími předsedou slovinské vlády Stanem Kavčičem [*Repe* 1992: 102–123, 206–220]. Eliminace Kavčiče měla přímou podporu jugoslávského centra a prezidenta Tita, a to i proto, že počínání Kavčičova proudu obsahovalo kromě ekonomického liberalismu také zřetelný nacionální akcent [*Ibid.*; *Burg* 1983: 88–99]. Popit se však postupně stával stále více odbojným vůči jakýmkoli federálním intervencím. Nyní, na začátku září 1987, veřejně podrobil návrh ústavních doplňků, na kterém se podíleli zástupci všech republik včetně Kučana a dalších vrcholných slovinských funkcionářů, zdrcující kritice zejména za „centralizaci“.¹⁷

Již dva dny po zveřejnění Popitovy kritiky informoval tajemník předsednictva ÚV ZKS Miloš Prosenc své kolegy, že v prvních ohlasech na doplňky zaznívala kritika na adresu slovinských komunistických špiček za to, že příliš berou v potaz jugoslávský kontext.¹⁸ Konkrétnější, a ještě více alarmující zprávy měl předseda Socialistického svazu Slovinska Jože Smole ze svého setkání se zástupci společenskovedních a literárních spolků a s šéfredaktory médií. Naladění účastníků těchto setkání vůči doplňkům bylo podle Smoleho výrazně negativní a objevovala se na nich i otázka, jak je možné, že slovinští představitelé ve svazové ústavní komisi s návrhem souhlasili. Vedoucí redaktori byli podle Smoleho „všichni nadšení z ostré kritiky, kterou vyslovil soudruh France Popit“.¹⁹ Kučan téma Popitova projevu otevřel na následujícím jednání prezídia republiky. Bil na poplach, že se nyní veřejné mínění ve Slovinsku obrátí proti němu samotnému a dalším funkcionářům za nedostatečnou obhajobu slovinských zájmů, s tím, že podle Kučana vystoupil Popit právě s cílem ovlivnit veřejnou rozpravu.²⁰ Vlivu Popitových výroků na radikalizaci veřejného mínění se obával nejen Kučan a jeho blízcí kolegové, přímo „namočení“ do práce na návrhu ústavních změn, ale například i Janez Stanovnik, podle nějž Popit „ve veřejnosti ohromně zabodoval“.²¹

Očekávané pozdvižení se dostavilo již v následujících dnech. Schůze nejrůznějších orgánů napříč Slovinskem jedna za druhou protestovaly proti návrhu doplňků a opakovaly se i výzvy k vyvození zodpovědnosti slovinských funkcionářů.²² Kučan koncem září soudil, že se ústavní rozprava ve Slovinsku „z velké části vymyká kontrole“.²³ Informoval, že již před začátkem veřejné rozpravy se na stranických poradách doplňky setkaly s negativními reakcemi, a to často *a priori* bez toho, aby se kritici s materiálem vůbec seznámili.²⁴ Radikalizace proti svazovému centru se však netýkala jen médií nebo antikomunistických intelektuálů, nýbrž i slovinského komunistického parlamentu. Jeho předseda Miran Potrč uvedl, že diskuse o jakýchkoli podnětech z federace se stávaly „každý den těžšími,“ a to jen „kvůli tomu, že (...) návrh je z federace“.²⁵

¹⁷ „Razhajanje med besedo in dejanjem večje kot kdaj prej.“ *Delo*, 5. 9. 1987, s. 3.

¹⁸ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram razgovora članov prededstva in izvršnih sekretarjev P CK ZKS dne 7. 9. 1987, s. 4/1.

¹⁹ *Ibid.*, s. 6/1.

²⁰ ARS Ljubljana, Fond SI AS 1944 – Predsedstvo Republike Slovenije. Stenografski zapisnik 24. seje Predsedstva SR Slovenije, 10. 9. 1987, s. 3 a 49.

²¹ *Ibid.*, s. 42.

²² *Delo*, 5. 9. 1987, 16.–19. 9. 1987, 23. 9. 1987, 25. 9. 1987.

²³ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Sestanek političnega aktiva 28.9.1987, magnetogram, s. 2/1.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*, s. 11/1.

Není tedy divu, že již těsně před začátkem veřejné rozpravy v září 1987 Kučan hovořil o „vlně nacionalismu“ (také) ve Slovinsku.²⁶ V listopadu své hodnocení vyostřil prohlášením v širším fóru slovinských komunistů, že „čelíme (...) nacionalistické euforii ve Slovinsku, populistickému nacionalismu, a je otázka, zda jsme [komunisté] v tom zcela bez viny“.²⁷ Koneckonců, Kučan pozoroval v podstatě živelný nástup nacionalismu i uvnitř ZKS, a to odspoda vzhůru po stranické hierarchii: „Nacionalistické a separatistické tendence se projevují nejen ve Svazu komunistů, ale už i v [jeho] výborech. Máme několik diskusí v okresních výborech, které přímo požadují odtržení Slovinska od Jugoslávie.“²⁸ V souvislosti s obviněními na adresu špiček slovinských komunistů, že svým souhlasem s návrhem ústavních doplňků zradily zájmy slovinského národa, se dramaticky dotázal přítomných: „Budeme plavat s proudem nacionalistické euforie, (...) kde se to zastaví a kdo to zastaví?“²⁹ Kučan si také postěžoval, že se ve Slovinsku „o některých návrzích v souvislosti s ústavní rozpravou vůbec nesmí diskutovat, i když to jsou legitimní návrhy a zájem ostatních v Jugoslávii“.³⁰ Tím přiznal neschopnost komunistických špiček ovlivňovat průběh veřejných rozprav ve Slovinsku. Diskuse o změnách svazové ústavy tak ve Slovinsku i poté probíhaly pod silným vlivem národnostních emocí ve veřejnosti i v politických fórech, zejména v zákonodárném sboru. K boji s nacionalistickou euforií neměli představitelé slovinských komunistů sílu ani ochotu a dávali jasně najevo, že na základě veřejného mínění jakékoli významnější přesuny kompetencí na federaci odmítnou, i když v nich původně neshledávali problém.

Nacionální radikalizace probíhala také uvnitř samotného komunistického vedení Slovinska. V lednu 1988 při rozhovoru o tom, kdo se má stát příštím členem prezidia SFRJ ze Slovinska, pokud z této funkce odstoupí Stane Dolanc, byl coby vhodný adept zmiňován France Popit. Ten odmítl a místo toho navrhol Andreje Marince, nedávného předsedu ZKS (1982–86), kterého podle něj „Jugoslávie přijme bez výhrad“. Taková charakteristika však v této době už nebyla komplimentem, nýbrž stigmatem. Marinc musel okamžitě protestovat: „Kdyby to byla pravda, bylo by to mínus.“ Případný odchod do Bělehradu samozřejmě odmítl (počítalo se s ním ve skutečnosti na místo předsedy slovinského prezidia, jak uvidíme dále).³¹ Také Kučan, který téma „jugoslávské dimenze“ kandidatury na slovinského člena prezidia SFRJ otevřel, byl tímto vývojem diskuse zatlačen do defenzivy. Vysvětloval, že mu nešlo o to, „na koho bude nejméně připomínka, nýbrž kdo bude mít více možností prosazovat naše pozice a stanoviska“. Neopomněl v tomto směru bránit Marince, byť ne příliš přesvědčivě: na něj by „Jugoslávie měla stejně připomínka jako na nás ostatní“.³² Tato diskuse ukazuje, že Kučan i Marinc měli potřebu odmítat svou reputaci na slovinské poměry spíše projugoslávsky orientovaných funkcionářů, nebo ji alespoň relativizovat taktikou prosazování slovinských zájmů ve federaci. Naopak eventuelní

²⁶ ARS Ljubljana, Fond SI AS 1944 – Predsedstvo Republike Slovenije. Stenografski zapisnik 24. seje Predsedstva SR Slovenije, 10. 9. 1987, s. 2.

²⁷ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram posveta članov CK ZKS in CK ZKJ iz Slovenije, 21. 11. 1987, s. 2/1.

²⁸ Ibid., s. 3/2.

²⁹ Ibid., s. 3/1.

³⁰ Ibid., s. 32/1.

³¹ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka političnega aktiva 18. 1. 1988, s. 7/1, 12/2A.

³² Ibid., s. 12/2A–12/2B.

použití více „jugoslávských“ argumentů, například ve smyslu hledání konsensu ve federaci, začátkem roku 1988 již nepřicházelo v úvahu ani v úzkém kruhu slovinských lídrů.

Právě v politických personáliích se v první polovině roku 1988 projevila prudce rostoucí síla veřejného mínění ve Slovinsku a také chybějící představa špiček slovinských komunistů o budoucím politickém vývoji. O obsazení všech klíčových funkcí nejen ve státních orgánech, ale i ve většině tzv. společensko-politických organizací až do té doby *de facto* rozhodovalo vedení ZKS. Takto byli koncem roku 1985 vybráni i politici, kteří nastoupili do funkcí v roce následujícím: předseda prezidia Slovinska France Popit, předseda vlády Dušan Šinigoj, předseda parlamentu Miran Potrč, předseda odborů Miha Ravnik, předseda hospodářské komory Marko Bulc a dokonce i předseda svazu veteránů partyzánského odboje Bogo Gorjan, jak svým kolegům v lednu 1988 připomněl Milan Kučan.³³ Obdobně byli nominováni také zástupci Slovinska ve svazových orgánech. Začátkem roku 1988 se komunisté chystali obsadit místo člena prezidia SFRJ a předsedy prezidia Slovinska způsobil, na něž byli zvyklí.

Výše pojednaná diskuse o členovi prezidia SFRJ byla nakonec přerušena, neboť Stane Dolanc přistoupil na dokončení svého mandátu do jara 1989. Volba předsedy prezidia Slovinska však na jaře 1988 proběhnout musela. Dřívější dohoda slovinských komunistů zněla, že funkci převezme Andrej Marinc.³⁴ V zimě však vyšel článek od Igora Bavčara, pozdějšího prominentního opozičního aktivisty, který Marincovu kandidaturu napadal kvůli jeho roli v porážce tzv. liberalismu v ZKS začátkem 70. let.³⁵ Následovaly další připomínky na Marince v médiích a následně i uvnitř ZKS, což, jak přiznal Kučan, lídru komunistů znervózňovalo.³⁶ Kučan dal proto prostor k vyjádření lokálním tajemníkům ZKS. Od nich zjistil, že sice většina z nich je ochotna Marince podpořit, ale že v terénu cítí větší podporu pro Janeze Stanovnika, komunistu a bývalého partyzána, který však velkou část svého poválečného života strávil v zahraničí v aparátu OSN. Důvodem byla nejen Stanovnikova menší „biografické zátěž“, kterou před tím tematizoval Bavčar, ale i větší schopnost oslovit veřejnost: podle Kučana „veřejné mínění, kterým jsme se dříve neřídili, se stalo velmi významným faktorem“.³⁷ Kučan na schůzce s místními tajemníky dával najevo svoji preferenci Marince kvůli jeho lepší znalosti poměrů v Jugoslávii, jejíž nedostatek naopak viděl jako „defekt“ Stanovnika.³⁸ I tentokrát Kučan rámoval jugoslávskou dimenzi kandidáta jako taktickou výhodu ve smyslu lepší šance na obhajobu slovinských zájmů, neboť „ostřelování Bělehradu z domácího bunkru ničemu nepomáhá, nýbrž jen ztěžuje věci“.³⁹ Především však Kučanovi záleželo na zachování tradiční jednoty slovinské politiky *vis á vis* Jugoslávie: dosud „nebylo možné hrát na kartu rozdílů ve slovinském politickém vedení (...) A to je hodnota. A to je potřeba zachovávat i do budoucna.“⁴⁰

³³ Ibid., s. 1/1.

³⁴ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka političnega aktiva, 8. 2. 1988, s. 1/1.

³⁵ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka sekretarjev MS ZKS in predsednikov MK in UK ZKS Ljubljana in Maribor, 1. 2. 1988, s. 16/1.

³⁶ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka političnega aktiva, 8. 2. 1988, s. 1/1.

³⁷ Ibid., s. 1/1–1/2.

³⁸ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka sekretarjev MS ZKS in predsednikov MK in UK ZKS Ljubljana in Maribor, 1. 2. 1988, s. 20/2.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid. s. 22/3.

Měnící se veřejné mínění, hledání slovinské jednoty, ale i ztráta kontroly nad samotným volebním procesem vedly k tomu, že se vedení ZKS zpočátku rozhodlo zdržet se oficiálního jmenování Marince jako svého kandidáta a vyčkat na průběh nominačních schůzí Socialistického svazu a dalších organizací (mládeže, veteránů a odborů).⁴¹ Během procedury pokračoval mediální tlak na Marince, který v důsledku toho svou kandidaturu stáhl.⁴² Komunisty tento vývoj zaskočil. „Ta demokratizace, která je teď na pochodu, nás zajala,“⁴³ řekl v bezprostřední reakci na Marincův čin Kučan, kterého jen o pár let dříve právě Marinc *de facto* vybral jako svého nástupce do čela ZKS.⁴⁴ Kučan litoval Marincova ústupu, útok na něj považoval za „útok na Svaz komunistů“ a trápilo ho, že „se k tomu teď neumíme adekvátně postavit“.⁴⁵ Lídrům ZKS nezbývalo, než podpořit kandidaturu Stanovnika, který nebyl jejich favoritem, ani nepatřil do jejich užšího kruhu.⁴⁶ Zůstávala v nich nepohoda z náhlého oslabení jejich pozice vůči opozičním silám. Marko Bulc to vyjádřil příměrem, že „ducha politické demokracie jsme vypustili z lahve a teď nevíme, jak s tím budeme žít“.⁴⁷ Stažení Marincovy kandidatury bylo silným sdělením o prudké ztrátě schopnosti vedení ZKS obsazovat státní funkce podle své vůle, tváří v tvář nepřátelské mediální kampani. Na druhé straně v této době slovinská alternativa ještě nebyla schopna prosadit nekomunistického kandidáta, respektive se o to prozatím ani nesazila.

Nejen média a veřejné mínění, ale i širší fóra, složená ze straníků (zvláště zákonodárný sbor a řadoví členové ÚV ZKS), si i nadále v přitvrzování národní linie zachovávala náskok oproti nejvyšším funkcionářům. To se týkalo i první části kauzy Janša a spol. v červnu 1988. Zatčení novinářů Janeze Janši, Davida Tasiće a France Zavrla a nadpraporčíka JLA Ivana Borštnera (odsud zkratka JBTZ) za krádež dvou tajných dokumentů a vyzrazení jejich obsahu vedlo k okamžité mobilizaci slovinského veřejného mínění nejprve především na linii lidských práv. V hnutí na podporu Janši a spol. však rychle převážil moment obrany Slovinska proti údajnému ohrožení jeho suverenity ze strany jugoslávských orgánů. Slovinští komunisté se snažili taktizovat v klínu mezi bouřlivými reakcemi vlastní veřejnosti a trestním stíháním, vedeným jugoslávskou armádou s podporou svazových politických orgánů. Od samého počátku však přizpůsobovali své postoje veřejnému mínění ve své republice, které se, jak řekl začátkem června Jože Smole, stalo „materiální silou“.⁴⁸ Hned v úvodu prvního prohlášení pro veřejnost tak předsednictvo ZKS označilo „konkrétní požadavky“ slovinského svazu mládeže ohledně kauzy za „oprávněné“ a rovnou i samo vyzvalo k urychlení „změn trestního práva“. Prohlášení zároveň kritizovalo armádu za nedostatečné informování veřejnosti, a poněkud dvojznačně ji vyzvalo k vedení procesu takovým způsobem, aby ve veřejnosti nevznikal pocit „demonstrace moci“, „zastrašování“ a „porušování ústavních svobod“. Jediným náznakem podpory svazovým orgánům

⁴¹ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Zapisnik 52. seje Predsedstva CK ZKS, ki je bila 2. 3. 1988, s. 2.

⁴² „Pismo Andreja Marince predsedstvu RK SZDL Slovenije.“ *Delo*, 2. 3. 1988, s. 2.

⁴³ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram 52. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 2. 3. 1988, s. 1/1.

⁴⁴ Repe, *Milan Kučan – prvi predsednik*, s. 112.

⁴⁵ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram 52. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 2. 3. 1988, s. 3/1.

⁴⁶ Kučan to dal najevo tímto vyjádřením: „Kdyby byl v Jugoslávii [v 70. letech], pravděpodobně by se dočkal stejného osudu, jako my.“ *Ibid.*, s. 3/2.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 5/2, 6/1.

⁴⁸ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram 58. seje Predsedstva CK ZK Slovenije 6. 6. 1988, s. 29/1.

bylo upozornění na „neodborné popírání pravomoci vojenskému žalobci a vojenskému soudci“.⁴⁹ Kučan dal svým kolegům během formulace tohoto prohlášení najevo, že o věcných důvodech k zatčení nepochybuje: „V každém státě by se proti vojákov, který ukradl armádní dokument s označením ‚přísně tajné‘, vedl proces.“ Již o tři dny před tím na interní poradě členů předsednictva ZKS Kučan charakterizoval zatčení Janši jako vítané pro slovinskou alternativu, „která ho chce mít jako obět“, organizátory protestů proti procesu obvinil ze „speciální války“ proti slovinským komunistům a předvídal nátlak ulice na soudní proces.⁵⁰

Na podporu obžalovaných a proti svazovým orgánům se ve Slovinsku velmi rychle homogenizovalo slovinské veřejné mínění, konaly se velké demonstrace a vznikl tzv. Výbor na obranu lidských práv pod vedením Igora Bavčara, který si získal masovou podporu veřejnosti [*Lusa* 2012: 197–183; *Repe* 2002: 212–221]. Pakliže Kučan již na podzim 1987 hodnotil situaci ve Slovinsku jako „euforii nacionalismu“, atmosféra kolem procesu JBTZ v polovině roku 1988 ji daleko překonávala. Tento vývoj byl převážně živelný, nicméně Kučan měl v rukou jeden silný nástroj, jak veřejné mínění alespoň částečně uklidnit. Vedle vojenského dokumentu se totiž stíhání týkalo také úniku stenogramu Kučanova vystoupení v předsednictvu ÚV SKJ z března téhož roku, kde Kučan kritizoval armádu za její negativní hodnocení poměrů ve Slovinsku. Upozornil tehdy také na nezvyklý dotaz vysokého armádního důstojníka, zda by slovinské vedení udrželo situaci pod kontrolou, pokud by byli zatčeni někteří opoziční aktivisté. Na základě kreativního výkladu obsahu Kučanova stenogramu v květnu vycházely v *Mladině* články, které obviňovaly armádu z plánů na vojenský převrat ve Slovinsku. Kučan toto tvrzení *Mladiny* zpočátku veřejně nepopřel. Žádali to od něj přitom nejen jugoslávští funkcionáři, ale i někteří slovinští. Marko Bulc 19. června soudil, že veřejnost od slovinských komunistů „v dosavadních odpovědích nedostala přesvědčivou zprávu“, že se převrat nepřipravoval, přitom právě to by bylo „cestou ke zklidnění toho ovzduší mezi lidmi“.⁵¹ O den později také Miran Potrč vyzýval k veřejnému dementování tvrzení o vojenském převratu, neboť komunisté na něj zatím „reagovali nedostatečně rozhodně“ a tím přispěli k vytváření protiarádního klimatu ve Slovinsku.⁵² Kučan tyto výzvy svých kolegů vyslyšel teprve 27. června na plénu ÚV ZKS, před kterým se jinak obával „těžce protibělehradské fronty“ mezi členy ÚV.⁵³ Jednoznačné odmítnutí teze o chystaném puči: „Je to nepravda a čistý výmysl“⁵⁴ spolu s celkovým laděním Kučanova vystoupení na plénu vedl k okamžité relaxaci vztahů mezi lidry ZKS a SKJ.

Uklidnění však netrvalo dlouho. Druhé dějství konfliktu mezi Slovinskem a federací ohledně případu JBTZ začalo v červenci spolu s procesem, vedeným před vojenským soudem v Lublani. Bouřlivé reakce ve Slovinsku následovaly po zcela rutinním stanovení

⁴⁹ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Sporočilo s seje P CK ZKS ob uvedbi kazenskega postopka zoper Ivana Borštnerja, Janeza Janša in Davida Tasića. In. 58. seja Presedstva CK ZK Slovenije, 6. 6. 1988.

⁵⁰ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Razgovor članov predsedstva in izvršnih sekretarjev CK ZKS, 3. 6. 1988 (magnetogram), s. 9/2, 9/5–9/6.

⁵¹ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka při predsedniku predsedstva CK ZK Slovenije, 19. 6. 1988, s. 29.

⁵² ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram razgovora v predsedstvu CK ZKS, 20. 6. 1988, s. 6/2.

⁵³ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka při predsedniku predsedstva CZ ZK Slovenije, 19. 6. 1988, s. 61.

⁵⁴ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram 20. seje CK ZKS, 27. 6. 1988, s. 15/2; „Zaradi ekscesov ne vidimo celote problemov v družbi.“ *Delo*, 28. 6. 1988, s. 1.

srbochorvatštiny jako jednacích jazyka soudního řízení (při zajištěném tlumočení do slovinštiny) a po vynesení nepodmíněných rozsudků pro všechny čtyři obviněné. Slovinští lídři včetně samotného Kučana od července rezignovali na snahu uklidnit veřejné mínění a naopak místy přilávali olej do ohně. Kučan se přitom choval mimořádně rozporuplně. Koncem července veřejně prohlásil, že vedením procesu v srbochorvatštině „je porušována ústava SFRJ a SR Slovinska, narušována rovnoprávnost a suverenita slovinského národa“,⁵⁵ zatímco o měsíc později na uzavřené poradě politického aktivu Slovinska předložil svým kolegům zcela opačný úhel pohledu: „V souvislosti s národní otázkou se objevují také nejvíce reakční teze, které získávají politickou sílu právě na tezi o ohrožení slovinství a slovinské suverenity.“⁵⁶ Ve veřejně viditelné činnosti slovinských orgánů jednoznačně převažovala perspektiva první. Prezídium Slovinska v čele s Janezem Stanovnikem a Socialistický svaz v čele s Jožem Smolem v létě a na podzim 1988 věnovaly velkou energii formulaci požadavků odpůrců procesu do podoby vlastních oficiálních podnětů prezídiu federace. Ty žádaly o přezkoumání použití srbochorvatštiny při procesu a později o omilostnění všech čtyř odsouzených.⁵⁷

Úplné podřízení slovinských lídrů strachu z nového klimatu ve veřejnosti a požadavkům opozičních aktivistů ohledně kauzy JBTZ ilustruje diskuse v prezídiu Slovinska ohledně dopisu pro prezídium SFRJ se žádostí o milost pro odsouzené. Slovinské prezídium chtělo nejprve žádat milost pouze pro novináře Janšu, Tasiće a Zavrla, tedy nikoli pro vojáka Borštnera, který přímo vynesl armádní dokument. Stanovnik však svým kolegům řekl, že bez zahrnutí Borštnera do žádosti o milost „se bojí ohlasu ve slovinské veřejnosti“ a že „nastane ve veřejnosti velký problém“. Jako záminku pro Borštnerovo omilostnění navrhoval využít lékařské zprávy o jeho nemoci, údajně podložené nálezy z encefalografu.⁵⁸ V dopisu do Bělehradu pak prezídium Slovinska mezi důvody žádosti o milost jednak zařadilo veřejné mínění v podobě „zvýšené citlivosti lidí k otázkám ústavnosti a zákonnosti a k používání slovinštiny“, a navíc také „pochybnosti o vině odsouzených“,⁵⁹ ačkoli účast čtveřice na úniku obou dokumentů byla zcela zřejmá a do té doby slovinskými politiky nezpochybňovaná. Slovinské prezídium se na doplnění Borštnera do žádosti o milost za takových okolností pochopitelně bez problémů shodlo. Předseda prezídiu Stanovnik si v těchto týdnech uvědomoval, že „zvýšená citlivost“ Slovinců je do značné míry nezávislá na dění ve zbytku Jugoslávie: „Slovinské obyvatelstvo je znovu vráceno do historické diskuse o své státnosti a suverenitě, o způsobu svého vstupu do jugoslávské federace (...) a je zjevné, že (...) došlo ke obrovskému zcitlivění slovinského obyvatelstva.“⁶⁰ Bezmoc a zároveň nechotu slovinských komunistů bojovat proti nacionalistické euforii vystihl Štefan Korošec, slovinský člen předsednictva SKJ. Na svou řečnickou otázku, zda „živelnost“

⁵⁵ „Ni mogoče zahtevati zaščite ali arbitraže, ko gre za pravico in suverenost naroda.“ *Delo*, 28. 7. 1988, s. 4.

⁵⁶ ARS Ljubljana, Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka političnega aktiva v razširjenem sestavu, 28. 8. 1988, s. 6/1.

⁵⁷ ARS Ljubljana, Fond SI AS 1944 – Predsedstvo Republike Slovenije. Seja Predsedstva SFRJ 20. 7. 1988, 2. 11. 1988, 23. 11. 1988, 27. 12. 1988.

⁵⁸ ARS Ljubljana, Fond SI AS 1944 – Predsedstvo Republike Slovenije. Magnetogram 51. seje Predsedstva SR Slovenije 15. 11. 1988, s. 1–3.

⁵⁹ ARS Ljubljana, Fond SI AS 1944 – Predsedstvo Republike Slovenije. Dopis Prezídia SR Slovinska Prezídiu SFRJ, pracovní verze (bez originálního názvu), 15. 11. 1988. In: 51. seje Prededstva SR Slovenije.

⁶⁰ ARS Ljubljana, Fond SI AS 1944 – Predsedstvo Republike Slovenije. Magnetogram 47. seje Predsedstva SR Slovenije 11. 10. 1988, s. 49.

nezískává vliv na instituce systému ve Slovinsku, si v podstatě sám odpověděl již o chvíli před tím: „Chtě nechtě, ohledně slovinštiny a slovinského národa (...), to je realita, to je stav vědomí, pocit ohrožení slovinského národa, a každé rozhodnutí, které to nebude brát v úvahu, může být chybné.“⁶¹

Proti plavání s proudem živelnosti veřejného mínění o kauze JBTZ se jako jeden z mála slovinských lídrů ohrazoval Stane Dolanc, a to jen za zavřenými dveřmi. Kritizoval své slovinské kolegy, že „kromě – jednou – Milana [Kučana]“ veřejně nemluví o prokázané krádeži armádního dokumentu a měl také pocit, že slovinští lídři i nadále diskutují o vojenském převratu, jako kdyby nebyl dementován. Dolanc coby člen prezidia SFRJ přitom podle svých slov o plánech armády na převrat nevěděl nic, což ho vedlo otázce, zda někteří jeho kolegové nevěří tvrzením opozice více než jemu: „Věříte Borštnerovi, o kterém teď slyším od vás, a já jsem to nevěděl, že není normální, že jeho encefalograf není normální.“⁶² Rozčilený Dolanc polemizoval jmenovitě zejména se Smolem, Stanovnikem a Bulcem. Slova posledního z nich interpretoval tak že je „*Mladina* to pravé místo pro hodnocení ústavnosti“. Potom by „každý nadpraporčík v Jugoslávii mohl vzít jakýkoli dokument a odnést ho do jakékoli redakce a říci, že to ohrožuje zájmy nevím jakého národa, a my bychom mu na to všichni skočili“.⁶³ Podobné postoje však v té době mezi slovinskými špičkami vyjádřil jen málokdo. Na daném jednání vystoupil v tomto duchu Miran Potrč, který se ale omezil na stesky, že funkcionářům, napadeným ve slovinských médiích, se nedostává podpory jejich kolegů.⁶⁴ Dolancovy výzvy k veřejné konfrontaci s Výborem na obranu lidských práv⁶⁵ tak neměly šanci na úspěch. Reálná politika slovinského vedení v čele s Kučanem a Stanovnikem měla v této době daleko blíže k názoru Smoleho, že „se můžeme rozčilovat nad tím či oním výborem, [ale] nejspíše normálně půjdeme k otevření přímé demokracie, budou se formovat další výbory“.⁶⁶ Smole také odmítl Dolancův a Potrčův dojem, že veřejné mínění mimo Lublaň je méně radikální: „Tato situace kolem procesu je [celo]slovinská věc a lidé nám už nic nevěří.“⁶⁷ Takové hodnocení implikovalo úplnou rezignaci na pokusy uklidňovat nacionalistickou euforii a naopak z něj vyplývalo bezpodmínečné plnění požadavků živelného nacionalismu. Smole upozornil, že také on veřejně odsoudil krádež vojenského dokumentu, za což si ovšem o pár let později ve svých pamětech sypal popel na hlavu [*Smole 1992: 60*]. Spíše než případná nová fakta o případu JBTZ, o nichž se v pamětech nezmiňuje, mezitím nalezl tento někdejší osobní tajemník prezidenta Tita svoji novou národoveckou identitu.

To, co zpočátku byly vynucené ústupky veřejnému mínění, se rychle stávalo novými autentickými názory komunistických lídrů. Tento proces lze pozorovat například u France Šetinca, v letech 1986–1988 člena předsednictva SKJ ze Slovinska, který byl ve svých aktivitách ve federálním prostoru až do této doby známý svým angažováním a na slovinské poměry i relativně jugoslávským vystupováním. Šetinc v roce 1988 publikoval srbochorvatsky psané čtvrté vydání své ideologické knihy s názvem *Co je a za co bojuje*

⁶¹ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka političnega aktiva v razširjenem sestavu, 28. 8. 1988, s. 25/1–2.

⁶² ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka političnega aktiva 1. 9. 1988, s. 12/2, 30/1.

⁶³ Ibid., s. 30/2.

⁶⁴ Ibid., s. 31/1.

⁶⁵ Ibid., s. 30/2.

⁶⁶ Ibid., s. 32/1.

⁶⁷ Ibid.

Svaz komunistů. V nově přidané pasáži říká, v podstatě v duchu titoistického jugoslávského patriotismu: „Jugoslávská federace musí být jako mocný strom, ze kterého vyrůstají silné větve. Jednotlivé větve, i když silné, nemohou růst samy o sobě, stejně jako se nedá zakopat baldachýn pod zem, aby z něj rostl pouhý kmen“ [Šetinc 1988: 242]. Vzednutí národovecké vlny ve Slovinsku však již v tomtéž roce Šetincovu představu o „mocném stromu“ výrazně změnilo. Na vrcholu slovinské národní euforie kolem kauzy JBTZ začátkem září 1988 Šetinc v úzkém kruhu předních slovinských komunistů vykreslil aktuální slovinské realie v superlativech: „Co se dělo ve Slovinsku, když si odmyslíme některé odchylky, excesy, je opravdu světlý paprsek. Je to demokratická cesta, jediná budoucnost a způsob, jak může obstát Jugoslávie, nejen Slovinsko.“ Šetinc nabídl ještě jednu podobu svého nebeského vidění Slovinska: „Z této části Jugoslávie [tj. ze Slovinska] přicházejí řešení, která jsou skutečně světlým paprskem na tom temném jugoslávském nebi – bez přehánění.“⁶⁸ Atmosféra „slovinského jara“, jak se začalo dění kolem kauzy JBTZ vzletně přezdívat, přitom obsahovala nejen demokratický, ale také etnocentrický étos. Protagonisté slovinského národního hnutí byli nezainteresovaní na Jugoslávii, kterou viděli naopak jako protivníka. Šetinc spolu s mnohými dalšími slovinskými komunisty tuto dimenzi zcela zanedbal, a to proto, že se jí sám nechal unést až do závratných nebeských výšin.

Závěrem

V 80. letech 20. století narůstal ve slovinské společnosti neklid a kritika systému z různých pozic. Zároveň se veřejnost postupně uzavírala do vlastního národního prostředí. To zpočátku souviselo zejména s poklesem životní úrovně kvůli ekonomické krizi a týkalo se spíše méně vzdělaných lidí, starších generací a venkova. Ve druhém sledu se však přidával etnický sentiment v podobě pocitu ohrožení slovinštiny a znenadání „jasnozřivého“ vnímání kulturních rozdílů mezi vlastním a ostatními jugoslávskými národy, a to i u lidí vzdělanějších, mladších a žijících ve městech. Identifikace Slovinců s jugoslávským společenstvím zároveň ztrácela svou socialistickou náplň a novou nezískávala. Tento vývoj koinciduje i se změnou v zaměření mládežnického aktivismu jako jednoho z hlavních center kritiky systému, do jehož původně levicově-liberální orientace začala pronikat národnostní témata. Zlom v atmosféře ve veřejnosti nastal během roku 1987. Na začátku roku byl vydán ožehavý „národní program“ opozičně smýšlejících intelektuálů, a přestože ještě začátkem roku následujícího slovinské orgány vnitra nepozorovaly šíření aktivity této skupiny za úzký okruh jejich sympatizantů,⁶⁹ ve skutečnosti se nálada napříč slovinskou veřejností začala živelně radikalizovat bez nutnosti organizované činnosti aktivistů. To se projevilo ve výsledcích výzkumu veřejného mínění, v jeho náhle změněném designu, ale i v takřka frontálním nástupu odmítavých postojů vůči federaci vzhůru v hierarchii samotného Svazu komunistů Slovinska. Na jaře a v létě 1988 tak již stačila za normálních okolností bezvýznamná událost jako trestní stíhání čtyř lidí kvůli krádeži úředních dokumentů, aby slovinská veřejnost masově zamířila do ulic demonstrovat za národní věc.

⁶⁸ ARS Ljubljana. Fond SI AS 1589 – CK ZKS. Magnetogram s sestanka političnega aktiva 1. 9. 1988, s. 18/1–2.

⁶⁹ Politično-varnostna ocena (strogo zaupno), s. 5. ARS Ljubljana, Fond SI AS 1944 – Predsedstvo Republike Slovenije. Seja Predsedstva SR Slovenije 16. 2. 1988.

Do poloviny roku 1987 se komunističtí lídři Slovinska zabývali veřejným míněním především kvůli očividné ztrátě důvěry lidí v politický systém a v samotnou stranu. Poté se však nekompromisně přihlásil o slovo nacionalismus. Na podzim 1987 tak předseda komunistů Milan Kučan hodnotil situaci v republice jako „nacionalistickou euforii“ a varoval před tím, aby se jí komunisté nechali unést. Samotný Kučan a jeho blízcí kolegové však rostoucí národnostní sentiment promítali do vlastního počínání na federální úrovni, a postupně navíc i do svých postojů. „Materiální síla“ veřejného mínění se nejprve projevila v explozi negativních reakcí na návrh změn jugoslávské ústavy na podzim 1987 a vzápětí v zabránění komunistům prosadit do nejvyšší státní funkce v republice svého kandidáta, což do té doby nepřicházelo v úvahu. Pokusy slovinských komunistů uklidnit emoce ve veřejnosti byly stále více váhavé a ambivalentní. Ztělesněním tohoto vývoje je právě Milan Kučan, který v červenci 1988 nakonec již burcoval veřejnost na obranu údajně ohroženého postavení Slovinců, ačkoli za zavřenými dveřmi v téže době právě proti takovým hodnocením stále ještě protestoval. Tato rozporuplnost v působení nejvyšších stranických funkcionářů Slovinska se však brzy vyřešila silou národnostních emocí, které představu mocného jugoslávského stromu se silnými národními větvemi nahradily světlým slovinským paprskem na temném jugoslávském nebi.

Poděkování

Práce na této studii měla podporu Grantové agentury Univerzity Karlovy, projektu č. 998119 „Výzkum postojů vedení slovinských komunistů vůči Jugoslávii a socialismu ve druhé polovině 80. let“.

Zdroje a literatura

Archivní prameny

Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 1589 Centralni komite Zveze komunistov Slovenije IV, seje predsedstva, politični aktivni, interni pogovori (1986–1988).
Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 1944 Predsedstvo Republike Slovenije, seje predsedstva (1986–1988).

Datové zdroje

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Arhiv družbenoslovnih podatkov, datové soubory a dotazníky Slovensko javno mnenje (1976–1988), datový soubor Mladina 1985/86 (v textu MLA 85/86), datový soubor Klasno biče suvremenog jugoslavenskog društva 1986/87 (v textu KLA 86/87).
Výsledky výzkumu Klasno biče suvremenog jugoslavenskog društva 1986/87 (v textu KLA 86/87) podle Toš [2014].

Denní tisk

Delo, Ljubljana, 1987 a 1988

Literatura

„Barometer: Javno mnenje in raziskovanje mnenja.“ Naši razgledi, 24. 4. 1987. In. Toš, Niko, et al. [1995].
Dozorevanje slovenske samozavesti, Ljubljana: FDV-IDV, s. 21–33.
Bilandžić, Dušan [1986]. *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985*. Zagreb: Globus.
Burg, Steven [1983]. *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*. Princeton: Princeton University Press.
Čepič, Zdenko [2020]. Politika Zveze komunistov Slovenije v osemdesetih (izbrane teme). In. Perovšek, Jurij – Šorn, Mojca (ed.). *Narod – politika – država. Idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, s. 175–211.

- Dolenc, Danilo [2007]. Priseljavanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni. In. Komac, Miran (ed.). *Priseljenci*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- „Dozorelost politične zavesti.“ Delo, Sobotna priloga, 18. 7. 1987. In. Toš, Niko, et al. [1995]. *Dozorevanje slovenske samozavesti*. Ljubljana: FDV-IDV, s. 34–46.
- Flere, Sergej – Klanjšek, Rudi [2011]. Exit Yugoslavia: longing for mononational states or entrepreneurial manipulation? *Nationalities Papers* 39 (5): 791–810.
- Gašparič, Jure [2021]. Rok 1989 jako začátek konce Jugoslávie – slovinská perspektiva. *Soudobé dějiny* 28 (1): 70–98.
- Goati, Vladimir [1997]. The disintegration of Yugoslavia: The role of political elites. *Nationalities Papers* 25 (3): 455–467.
- Hafner Fink, Mitja [1994]. *Sociološka rasežja razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Lusa, Stefano [2012]. *Razkroj oblasti. Slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan.
- Osnutek amandmajev k Ustavi SFRJ, amadma XXVI. In. *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate*, letnik XIII, številka 22, 2. 9. 1987, s. 7–19.
- Repe, Božo [1992]. „*Liberalizem*“ v Sloveniji. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije.
- Repe, Božo [2002]. *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan.
- Repe, Božo [2003]. *Rdeča Slovenija: Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Sophia.
- Repe, Božo [2015]. *Milan Kučan – prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan.
- Smole, Jože [1992]. *Před usodnými odločitvami*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Šetinc, Franc [1988]. *Što je i za što se bori Savez komunista*. Zagreb: Globus.
- Toš, Niko [1988]. „Za prehod v humani socializem.“ Naši razgledi, 8. 7. 1988. In. Toš, Niko, et al. [1995]. *Dozorevanje slovenske samozavesti*. Ljubljana: FDV-IDV.
- Toš, Niko, et al. [2014]. Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe 1983–88. In. *Vrednote v prehodu IX*. Ljubljana – Wien: Univerza Edvarda Kardelja, s. 298–577.
- Ule, Mirjana – Vrcan, Srđan [2000]. *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*. Arhiv družboslovnih podatkov.
- Zajc, Marko [2015]. Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s: propositions, theses, questions. *Südosteuropäische Hefte* 4 (1): s. 46–65.
- Zajc, Marko [2017a]. Jezikovni tarzanizem. Slovenski jezik kot nacionalistični problem v začetku osemdesetih let. *Prispevki za novejšo zgodovino* LVI (2): 191–203.
- Zajc, Marko [2017b]. Samoumeščevanje slovenskih intelektualcev v simbolno goografijo Evrope v osemdesetih letih. *Annales – series historia et sociologia* 27 (4): 769–776.
- Zajc, Marko [2020]. Poletni aferi kritičnih misli. *Studia Historica Slovenica* 20 (3): 921–956.
- „Zrejša slovenska politična zavest.“ Delo, Sobotna priloga, 4. 6. 1988. In. Toš, Niko, et al. [1995]. *Dozorevanje slovenske samozavesti*. Ljubljana: FDV-IDV, s. 47–58.

Michal Janičko jako doktorand programu Obecné dějiny na FF UK realizoval výzkum postojů vedení slovinských komunistů vůči socialismu a jugoslávské federaci ve druhé polovině 80. let.

Nástin železniční dopravy ve východních Čechách

BOHUSLAV ŠALANDA*

Outline of Railway Transport in Eastern Bohemia

Abstract: The following article outlines certain aspects of railway transport in Eastern Bohemia on the Pardubice – Česká Třebová line based on its own field sociological research from the personnel side. In their statements, two cultural consultants Jiří Rokos from the local line Cerekev nad Loučnou and Miloslav Kolář from Moravany individually interpret their occupations in railway transport. They also present the development and individual layers of the history of this technique.

Keywords: context of railway transport; Eastern Bohemia; Cerekev nad Loučnou; Moravany; own field sociological research from the personnel side

DOI: 10.14712/23363525.2023.25

Úvod

V editorialech druhého čísla časopisu *Historická sociologie* roku 2022, nazvaném *Téma doba vyplaví: Historická sociologie dopravy*, jsem naznačil některé předpoklady rozšíření železniční dopravy. Určitým hodnotícím kritériem pro mne zůstává zjištění, co je v tomto směru energeticky náročné a co nikoliv. Stejně zajímavé jsou pro zkoumání železnice jako svébytného druhu technologie její netušené vedlejší účinky (například na životní prostředí nebo strukturu zaměstnanosti, případně osídlení), způsobené rozsáhlou stavební činností. Ostatně samotná doprava po železnici přispěla k výraznému členění moderní krajiny. V neposlední řadě se díky dráze zvyšuje pohyb a životní tempo určité části populace, a to nejenom železniční budující a na ni pracující, nýbrž i tímto způsobem cestující.

V následující stati se pokoušíme tuto dopravní kulturu lokalizovat na železniční trať Pardubice – Česká Třebová a zasadit vše do osobní roviny spojené s individuální interpretací příslušných jevů. Nevyhýbáme se ani lokálním tratím navazujícím na tuto část železničního koridoru. Zatím ovšem provádíme pouze předvýzkum. Hned zpočátku jsem se proto pokusil o archivní bádání v Orlickém muzeu v Chocni (15. 5. 2023, Mgr. Michal Hofman) a Státním oblastním archivu v Litomyšli (2. 6. 2023, Mgr. Josef Kopecký).

Na tomto poli se pohybujeme taktéž v širší oblasti materiální kultury, jinak řečeno ve věcném prostředí. Na dráze a v jejím nejtěsnějším okolí nás obklopují různé specializované instrumenty a objekty, některé z nich přímo v pohybu, nejde tedy jen o stabilní linie představované kolejovým svrškem. Setkáváme se tu zároveň s jednotlivými vrstvami postupně se rozvíjejících dějin techniky. Železnici lze tudíž posuzovat z nejrůznějších hledisek, zejména technicky, architektonicky a sídelně, dále z perspektivy pracovního prostředí, personální stránky apod. Někdy se setkáváme i s performancí čili předváděním na pozadí určité dopravně příznačné scenerie.

* Doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc., Pracoviště historické sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8-Libeň. E-mail: bohuslav.salanda@fhs.cuni.cz

Vstupní náklady všeho druhu (na budování, dostavby a přestavby apod.) jsou na počátku expanzivního vývoje dopravy vždycky značné. V této souvislosti je třeba zmínit rovněž potřebu výstavby veřejných skladišť, otevírání nových kamenolomů a cihelen, následně pak enormně roste těžba uhlí nezbytného pro vlastní fungování lokomotiv. Do provozu byly v počátcích železnice uvedeny další hutě a železárny, které zase spotřebovávaly kvalitní černé uhlí, jež muselo být vytěženo. Všude samé železo, nejenom v případě kolejnic, nýbrž i samotných lokomotiv a železničních vagonů. Parní stroj jako symbol výkonnosti se tehdy u nás stal skutečně nákladnou investicí, Čechy a Morava totiž nebyly průmyslově připraveny, a tak se problém řešil hlavně dovozem z Anglie. Pokud jde o parní lokomotivu, byla nejnáročnějším a nejsložitějším (včetně ovládní) strojem od počátku dopravy. Vyžadovala prakticky dokonalé technické vybavení, k její výrobě proto nemohly stačit menší strojírny, natož stávající domácí dílny.

Jak už jsme naznačovali, od železnice byla od začátku náročná na terénní úpravy a s tím spojený přesun materiálu, respektive rozsáhlé výkopové práce. Zářezy v terénu vyžadovaly přemístění množství zeminy a kamene, někde i průrazy ve skále, nebo přímo celé tunely. Pro zajímavost lze uvést, že ve starších fázích rozvoje železniční dopravy se uplatňovaly dřevěné pražce, a tak byla nutná poměrně rozsáhlá těžba dřeva, jehož množství si nijak nezadalo s železem a uhlím. V *Československé vlastivědě* [1930: 446] se můžeme dočíst následující informaci: „Kolejnice jsou osazeny na příčných svazcích, skoro vesměs dřevěných. Přibíjejí se hřeby nebo přišroubují. Zpravidla se dávají pod kolejnice desky železné, podkladnice. Na dřevěné pražce se běrou nejčastěji kmeny borové, ale jsou také pražce dubové, bukové a modřínové. Pražce se napouštějí chemikáliemi, jimiž se zamezuje hniloba; pražce se také impregnují, čímž se asi zdvojnásobí doba jejich trvání.“

Úvahy historika a novináře Karla Hocha

Výstižně charakterizoval založení a vývoj železnice v českých zemích historik novinářství a národohospodářský publicista Karel Hoch (1884–1962). Směrodatná je v tomto smyslu zejména jeho kniha *Čechy na prahu moderního hospodářství*, v níž autor uvažuje takto: „O Praze bylo r. 1842 rozhodnuto, že bude s Vídní spojena přes Olomouc, ale současně i přes Brno. Na jihu pak rozhodnuto pro odvážný, ba tehdy senační projekt dráhy přes Semmering. Je zajímavé, že v Praze již r. 1836, pokoušel se dr. Lichner o koncesi na stavbu dráhy do Brna a dostal povolení k přípravným pracím, rovněž Severní dráha. Ale pro nepříznivé poměry stavby zanechala, kladouc podmínku, aby stát zaručil výnos, což bylo odmítnuto. Nyní byla trať Olomouc–Praha rozdělena na dva úseky, z nichž úsek Pardubice–Praha řídil český technik inž. Perner. Stavbu prováděli známí bratři Kleinové, nádraží v Praze stavěl Lanna. Veškeren železniční materiál byl nyní již domácího původu, za to při obtížných stavbách, při tunelech a viaduktech bylo hojně používáno skromných a vytrvalých dělníků italských. Na dráze z Pardubic do Prahy v letech 1843–1845 ustavičně pracovalo přes 20 000 dělníků, v Praze na svazích Žižkova od r. 1844 mnoho set. Náklad na úsek Pardubice–Praha byl 8,2 mil. zlatých, na kilometr průměrně 33 000 zl. 20. srpna 1845 byla dráha za velikých oslav otevřena, kdežto trať z Brna do České Třebové, kde se spojila s tratí do Olomouce, byla pro veliké obtíže stavby v Moravském Krasu dokončena 1. ledna r. 1849“ [Hoch 1936: 156].

Vydejme se dále po stopách úvah Karla Hocha, který naznačil také tyto předpoklady: „Jest zajímavo, že první bezprostřední podnět ke stavbě železné dráhy v Rakousku nedala přeprava osob, nýbrž *solí*. To platí jak pro dráhu z *Budějovic do Lince*, tak pro Rothschildovu *Severní dráhu* z Vídně do Bochnie v Haliči. Sůl také inspirovala i myšlenku vodního spojení mezi Vltavou a Dunajem, pro které byla r. 1807 založena v Praze Hydrotechnická společnost pro splavnění českých řek. Tímto projektem zabývá se vynikající technik, zakladatel pražské stavovské techniky z r. 1806 F. J. rytíř *Gerstner* (1756–1832). Při bližším studiu opustil však projekt cesty vodní a rozvinul plán spojití Vltavu s Dunajem *drahou* se železnými kolejnicemi, po které by byly náklady podle anglických vzorů taženy koňmi“ [*Hoch 1936: 151*]. V tomto směru se uplatnil blízký známý a spolupracovník Františka Antonína Gerstnera Jan Perner (1815–1845). Právě Gerstner ho na studijní cestu po Německu, Belgii a Anglii vyslal. Perner se mimo jiné zúčastnil velkých trasovacích prací pro spojení Vídně s Prahou. Významný aktér železničního stavitelství se těžce zranil u Chocně a zemřel roku 1845 v Pardubicích.

Každopádně byla rakouská monarchie ve svém ekonomickém vývoji poněkud opožděna za západní Evropou, přičemž míra industrializace se dosti lišila v jednotlivých korunních zemích. Až po smrti vladaře Františka I., konkrétně 4. 4. 1836, bylo Rothschildovi uděleno privilegium ke stavbě železnice z Vídně do Bochnie v Haliči. Privilegovaná „*Severní dráha* císaře Ferdinanda“ se svými 455 kilometry byla opravdu úctyhodná. Zkušební jízda se tu konala 19. 11. 1837. Jízdní zkouška na „*Ferdinandce*“ ovšem v tomto roce neproběhla v celé délce, nýbrž jen na prvním krátkém úseku severně od Vídně.

Když odhlédneme od velkých projektů, speciální problém představuje výstavba místních drah. Postupně totiž vedle klíčových tras vznikaly i doplňkové trati, lidově řečeno lokálky. Úspěšný režim při jejich budování a následném provozu se týkal třeba únosnosti železničního svršku a místních mostů. V této souvislosti bychom se mohli projet například lokálkou z Přelouče do Vápenného Podola, s odbočkou do Vápenných lomů u Prachovic. Roku 1882 byl zahájen provoz na trati Choceň–Litomyšl. (Viz také dráha Chrudimsko-holická z roku 1899, vedoucí z Borohrádku přes Moravany a Chrudim do Heřmanova Městce.) Pro jistou prostorovou představu by snad neškodilo se svézt v těchto „*ne-místech*“ a prohlédnout si změněné životní prostředí.

Terénní výzkum na trati Pardubice – Česká Třebová

Ve své terénním výzkumu železnice na trati Pardubice – Česká Třebová s přidruženými lokálkami jsem narazil na dva tzv. kulturní konzultanty, kteří velmi podrobně uvádějí své zkušenosti, přičemž poukazují na svou osobní pohyblivost na uvedených železničních tratích, a komentují též plošnou rozšířenost.

Seznámil jsem se nejprve s nadšeným železničářem Jiřím Rokosem (nar. 1969), který na vedlejší trati z Chocně do Vysokého Mýta a Litomyšle bydlí v Cerekvicích nad Loučnou na pronajaté dvojpatrové železniční stanici, na níž vybudoval malé muzeum. Nachází se v několika místnostech v původní nádražní budově obývané nyní jeho rodinou. Je to podle něj radostná práce, hobby. Exponátů má značné množství: cedule z lokomotiv, hřeby a pražce, nářadí na opravu parních lokomotiv, všelijaké nápisy, lepenkové jízdenky, pojistky, uniformy, lucerny atd. Ve všech místnostech je rozmístěna i knihovnička železniční literatury.

Ptal jsem se Jiřího Rokose na jeho povolání železničáře; respondent dne 8. 6. 2023 odpověděl takto: „K tomu povolání. U nás nikdo nebyl jako železničář. Já sem akorát se dopídil, že nákej praděda měl být železničář. Já měl vzor ve starším bratroj. Starší bratr ten si to vybral. Já sem si vybral obor průvodčího. Nakonec jsem skončil u černého řemesla. Byl sem vyučeněj pro potřebu parní frakce. To znamená poslední páry, co byly a vytápěly. Z toho jsem já odešel do provozu. (Padl upřesňující dotaz: Kde to bylo, kde jste se učil?) Já jsem se učil v České Třebové. Já sem se vrátil vlastně zpátky. Vyučil sem se pro depo tenkrát Praha-střed, dnes Masarykovo nádraží. Takže já sem začínal tam. Odtamtud při prvních reorganizacích sem přešel do Vršovic jako průvodčí nákladních vlaků. Tam sem si udál zkoušky jako průvodčí nákladních vlaků. A po půl roce, asi sem nebyl až zas tolik nešikovnej. Tak po půl roce tenkrát na výjimku provozního oddílu Praha, sem si udělal, doplnil zkoušky jako vlakvedoucí nákladu. A tím mě ještě přihlásili na zkoušky průvodčího a vlakvedoucího osobních vlaků. (To bylo kdy, v kterém roce?) Devadesát tři, devadesát čtyři. A potom normálně tomu chtěla náhoda. Měl sem nějaký zdravotní problémy. Když sem se vyléčil, tak sem vlastně dostal nabídku do Chocně za mateřinku, za kolegyni, kerá odešla na mateřskou. Tak sem šel dělat průvodčího u osobních vlaků. No a do půl roku mě jmenovali jako vlakvedoucího, takže vod té doby, v závěru roku devadesát čtyry jsem v Chocni jak vlakvedoucí a průvodčí osobních vlaků. Doprovázím veškerý vláčky. To, co normálně maj v Chocni. Já nemám momentálně už osmým rokem svůj vlastní turnus. To znamená, že sem letmo. Já sem schopen doprovázet jakýkoli vláček osobní dopravy v celejch východních Čechách.“

Hodí se dodat, že Jiří Rokos začal pracovat u bývalých Československých státních drah v tehdejší Lokomotivní depu Praha-střed jako zámečník kolejových vozidel. Před nástupem na dvouletou povinnou vojenskou službu několik měsíců vykonával profesi topiče a údržbáře na krkonošské Hřiběcí boudě v rekreačním zařízení ČSD.

Uvedený respondent taktéž sděluje, jaké má pole působnosti: „Moje rameno je vod Letovic do Prahy. Z druhé strany vod Zábřehu, tajle Moravská Třebová, Lanškroun. Veškerý tydlety lokálky vobsáhnu. Navíc jako konička, poděkování svému podniku, je to láska ta železnice, takže vracím to podniku tímlec tím, že bejvalý kolegové se maj, kde sejít, zavzpomínat. Já navíc doprovázím historický vláčky jako vlakvedoucí. To sou mikulášský zážitkový vláčky. To, co je pro ten podnik takový atypický. (Odkud vyjíždějí?) Já mám široké pole působnosti, můžou to bejt Pardubice, může to bejt Česká Třebová. Mně to je vcelku jedno, milerád tomu podniku pomůžu. To znamená, že vyběhnu. Je to taková, říkám, atypická práce. Je to zas úplně něco jinýho, než běžný vláčky, než je tady... To znamená, že stará technika má v dnešní době své bolístky. Ale co my normálně doprovázíme, takový bolístky vyřeším.“

Oslovený Jiří Rokos také nastiňuje počáteční situaci ve své domovské stanici v Cerekvici nad Loučnou: „Tady už v roce tisíc osm set osmdesát dva, když běžela první cukrovarnická kampaň, jako je ve Vysokém Mýtě, tak tady v Cerekvici už používali, tak tady používali tu lokálku pro přepravu řepy. Už v září se to navázelo až po Cerekvici to, co malý cukrovary potřebovaly. Když se to vezme: vápenec, uhlí, potom další věci, tak tuš, požívaná v chemický výrobě, se vozila po železnici. Mimo těchlech akcionářů můžeme jmenovat Thun-Taxisové z Litomyšle. Ty dávali pozemky, dnešní nádraží to byly pozemky Thun-Taxisů. Další podporoval obec Tržek mlýny, co tam byly, odbytiště jejich se okamžitě rozšířilo. Tomu tady v okolí se říkalo Bařov. Mimo jiný tydle suroviny se hodně vypálilo,

to znamená cihly. Používala to cihelna Vysokomýtská, tady byly dokonce tři. Přepravovali po železnici. Člověk ví, Hrušová měla svoji cihelnu. Tady máme v Hrušové, ta cihelna byla poslední kruhová cihelna v naší republice. Byla prohlášena jako kulturní památka a v šedesátech letech ji nechali zbourat národní výbor v Ústí nad Orlicí. Ale to by bylo nadlouho. A v Litomyšli používali to samý.“ (Do výkladu jsem vstoupil otázkou: Cihelny byly potřeba na budování zastávek a stanic?) „Samozřejmě, cihly, spočítalo se, jak budova má vypadat, kolik cihel, kolik potřeba všeho. To bylo všechno tady v místě, to znamená opuka. Zas tady máme kousíček, menovala se Cerekvice-Hrušová. Cerekvice měla nádhernej lom vopukovej a kousíček vod dráhy. Z toho lámali koncem padesátých let a na začátku šedesátých let dvacátého století pro potřeby. Základní vybavení domácnosti, všechno to bylo z místní úrody. Železnice dokázala uživit spoustu lidí nejen ve služebním poměru, ale i veřejnost ostatní. Tak uzavřeli smlouvu. Tady stavba Choceň patřila Kinským, to byly pozemky Kinských. A Kinský ze své cihelny dával cihly na to velký nádraží.“

Na trati Pardubice–Moravany–Choceň

Druhým zkušeným kulturním konzultantem je Ing. Miloslav Kolář (nar. 1978) z obce Moravany ležící na železniční trati Pardubice – Moravany – Choceň – Česká Třebová. Respondent dne 1. 6. 2023 podrobně vysvětlil situaci ve stanici Moravany: „Když si vezmete, tak v podstatě tady potom se postavila čili to byla jedna z nejdelších místních drah tehdy v zemích Království českého, protože to bylo vlastně z Heřmanova Městce až do Borohrádku, což vobnášelo snad až kolem osmdesáti kilometrů. Tak se vlastně ta budova nastavěla z obou stran, ještě se tam udělala ta veranda. (Mluvíte o Moravanech?) Tady v Moravanech a zároveň se tady postavila přechodová lávka, která se dožila asi sto dvou let, že zbouraná byla někdy v dva tisíce jedna. V roce padesát pět, padesát šest se zvyšovala vo jedno patro. To bylo poznat, protože ta původní část byla nýtovaná, ten zbytek už pak byl svařovaný. To se dalo vlastně kvůli elektrizaci trati tady do České Třebové, respektive opačně: z České Třebové do Prahy. Vlastně to nádraží je zajímavý tím, jestli znáte pana docenta Krejčířika, to je původem stavební inženýr, pracoval někde tuším na Sudopu v Brně nebo kde. A ten se dlouhodobě zabýval problematikou drážních budov, stanic. A ten vydal takovou sérii, kde to bylo prostě podle těch jednotlivých drah. A tam je uvedena zajímavá věc: to sou asi jen dvě staniční budovy u nás, myšleno v českých zemích, který... Protože když si většinou vybavíte standardní nádražní budovu, staniční budovu, tak ta staniční budova, pokud tam byly naturální byty, čili byty pro zaměstnance, tak vchod do těch bytů byl povětšinou buď z boku, anebo z ulice. Nikdy ne vod kolejí. Tady v Moravanech je to naopak. Když se to stavělo, tak to stavěl podnikatel, který měl v Dašicích cukrovar, což je vlastně tam, kde sou dneska mrazírny. A že tu zastávku, postavili to opačně, zrcadlově obráceně. Tak ten barák, jak by měl být, tak zvrátil, tak by měl stát přes koleje, tam jak sou naproti zahrádky. Nevím, kde je ta druhá v republice, ale vím, že pan inženýr Krejčířík říkal, že sou jen dva případy v republice, kdy tohleto nastalo. Takže vlastně tady, když se postavila lokálka, tak to samozřejmě prodloužilo nádraží. Byl tady přejezd, byl tady cukrovar. Přiznám se, že nevím, i když sem se tím zaobíral, jestli tady byl komplet cukrovar, plus surovarna plus rafinérie, to nevím. Ale každopádně to skončilo někdy asi v roce dvacet sedm nebo dvacet osm, kdy... Ale je zajímavý, že to neskončilo kvůli krizi, ale to skončilo kvůli tomu, že jak v Dolní Rovni byl pan ministr Udržal. No tak von tady měl dost jaksi, byl to agrárník a měl tady

dost nějaký ty. A prej to bylo tak, že přesvědčil, možná jestli neměl nějaký akcie toho dašického cukrovaru. Ten cukrovar skončil, že neměl z čeho vařit. Protože zemědělci prodávali do toho dašického cukrovaru a tady nebylo co... Pak tady byla potom, jestli pamatujete ČSAO, tak to byla původně firma Vestra. Tady se vyráběly obráběcí stroje. V roce třiapadesát to bylo direktivně přestěhováno do Holic, tam, kde je obuvnická továrna. Vlastně, když se přijíždí tady vod Moravan a přijede se na křižovatku, jak se říká Na špici. Tak tam je dneska, ježkovy voči, já nevím, jak se to menuje. No má to nějaký Němec. A to stěhovali do té továrny a samozřejmě, že to bylo, všechny budovy byly stavěny na lehkou obuvnickou výrobu, a tak se tam musely zesilovat stropy. Ty obráběcí stroje by tím propadly. Takže od té doby tady vlastně vzniklo Československé automobilové opravy, ČSAO Moravany, což je teda pravda, pokud si dobře pamatuju, tak za nejlepších časů to zaměstnávalo kolem čtyři sta lidí. Ale je zajímavý, že ta Vestra vyráběla vobráběcí stroje, kdy horizontální frézka váží přes tunu. Tak neměla nikdy vlastní vlečku, to sem nikdy nepochopil proč. Je teda možný, jestli to neměli na horport vedle s areálem toho cukrovaru. Protože když to bylo zrušený, tak tam bylo nějaký hospodářský družstvo. Tak jestli nenakládali tam, protože to sousedilo. Takže tady vlastně po tom. Vlastně ta stanice pro postavení lokálky víceméně vydržela stejná až do nějakého roku čtyřicet sedm. Pak se prodlužovala na straně k Uhersku zhruba řádově dvě stě tři sta metrů. A vlastně postavilo se tam nové věžové stavědlo. Pak už přišel koridor, vlastně tady se stavělo, někdy začalo se s nadjezdem někdy na přelomu roku devadesát devět až dva tisíce. Protože tady byl příjezd na Holice. A vlastně celá ta stanice byla dostavěna v roce dva tisíce jedna na podzim plus minus. S tím vlastně souviselo i zrušení obou druhů stavědel.“

Ve zvláštním rozhovoru ze dne 21. 6. 2023 se dotazuji na povolání zpovídáného Miloslava Koláře. Vyzývám ho, aby shrnul, kde sídlí, jak se pohybuje po trati a co vlastně dělá; k tomu ochotně vypovídal: „V podstatě já pracuju u Správy železnic. Předtím sem i byl na Drážním úřadě. Něco sem vystřídal. Byl sem i v soukromý sféře, rok a půl vlastně v Enteria Holding pod to patří firma Hrochostroj. Ta má právě traťové stroje, sbíječky, čističku, asi třináct mašin, no a teď.“ Položil jsem upřesňující otázku, kdy tam byl, konkrétně v kterých letech: „Na Drážním úřadě sem byl od dva tisíce čtyry do roku dva tisíce třináct. Potom teda na Generálním ředitelství, tehdy ještě SŽDC, dneska je to Správa železnic v Praze. Já sem bohužel neodcházel votamtad ve zlým, ale prostě sem už nedával to dojíždění. To vodcaď bylo hodinu a čtyřicet tam, hodinu čtyřicet zpátky, takže víc než tři hodiny člověk strávil na cestách. Už se to prostě nedalo. Takle sem vlastně vod toho roku dva tisíce čtyry až do roku dva tisíce dvacet sem takle dojížděl. Takže jako vono z Pardubic se to dá, to je tak ta hodina. Bohužel tady je to vázaný na to, že člověk nějak se musí do těch Pardubic dostat osobáčkem a vono to nějak nenavazuje. Teď jako mám v podstatě detašovaný pracoviště v Chocni, takže těch dvacet minut je velice příjemná doba.“

Na místě byl i dotaz týkající se podrobnější náplně jeho činnosti: „No takle, já v podstatě vlastně, když si to vezmete, stejně jako auto musí procházet technickou kontrolou, tak vlastně i vozidla kolejový musí v zákonných lhůtách procházet taky technickou kontrolou. Což vlastně záleží podle toho, jak to vozidlo, jakou rychlost má. Je to daný vyhláškou číslo 173/1995 sbírky a buď je to jednou ročně, anebo jednou za dva roky. No v podstatě dyž puďte na nádraží se podívat, tak takový ty drezínky, ty mufky, toleto. Taky my jich máme řádově kolem čtyř set nebo čtyř set padesáti. V podstatě na každý se musí buď jednou za dva roky, nebo za rok udělat technická kontrola. Je to vo tom, že v podstatě se pod tím

podepisujete jako komisař. Jinými slovy, kdyby se něco potom stalo a nedej bože, tak dete sedět. Vyloženě je tam i trestní odpovědnost, takže to není zas tak úplně taková sranda. No a já v ty Chocni, teď protože nám jeden kolega vypadnul, skončil, takže já tam mám kancelář, ale v podstatě skoro tam vůbec nejsem, protože člověk jezdí po celý republice. Český Těšín, Jablunkov-Návsí, Staré Město u Uherského Hradiště, Kyjov, Brno, Znojmo, Havlíčkův Brod. A teďka zase budu po tom kolegovi dělat Pardubice, a eště to vypadá že Litoměřice a Bílina. Vemte si, že do Starého Města u Uherského Hradiště třeba člověk je schopnej, dyž vodcaď je v pět padesát pět, tak se dostat na osum dvacet dva to tam, myslím, přijíždí. To je v podstatě jako to dojíždění do tý Prahy.“ Řeč přišla rovněž na nezbytný protokol: „Vyhotovím protokol, musí se ta mašina vodměřit z hlediska jízdního vobrysu, dvojkolí, rozkolí, jestli není vohnutá. Nemělo by z toho nic týct, protože samozřejmě ekologie. Musí se vodzkoušet, jestli to jede, svítí, houká a tak dále. Stejně jako v podstatě technická u auta.“

V podání Miroslava Koláře zazněla rovněž rodinná anamnéza: „To povolání víceméně tím že prostě je to v rodině. Jako táta pracoval na dráze, jeden strejda taky pracoval na dráze, pradědeček taky. No a takže u nás jako v rodině je to půl na půl, že ženská linie proti mužské linii. Promiňte, všechno praštěný kolejnicí. Teda pravda. Děda ten byl obchodník se zbožím koloniálním, ten se jediný odrodil. No za první republiky.“ Dále jsem respondentovi položil otázku, odkdy je v obci: „Pořád. No takle, vono je to složitější, protože právě ten praděda, protože na dráze byly výhody typu definitivita a podobný věci. Ale v podstatě ještě byl něco takového jako voják. Tak vás, když to řeknu v uvozovkách, převeleli. A šel ste dělat... Třeba praděda tady sloužil jako staniční dělník, potom byl jako výpravčí, potom přednosta stanice v Leděcku, potom v Lomnici nad Lužnicí, no a Police nad Metují. A čímž pádem von se vrátil víceméně tak nějak do svého rodiště. Ale bohužel byl vážně nemocný, takže von tam byl víceméně na dožití. Ano, ta dráha poskytovala jistý sociální výhody a jistoty, ale bylo to za cenu, že prostě vás překomandovali a šel ste sloužit. To samý byli ty policisti a podobně. Na dráze to nebylo tak hrozný. Ale vlastně, dyž to vezmete, četník ten vlastně stejně jako voják z povolání se nesměl do osumadvaceti voženit. Nebo respektive takhle, pokud svoji drahou polovičku přivedl do jiného stavu, tak ano, ale musel dostat dispens vod svého velitele. Na ty dráze se neřešilo jako omezení sňatku a podobně. Protože vona ta armáda to měla vyřešený velice dobře, protože svobodnej člověk, tam není problém se stěhovat.“

Vzápětí jsem odtušil: To jste v pravém slova smyslu pokračovatel. Vaše maminka (nar. 1947) je učitelka? „Byla učitelka, v Hrochově Týnci učila. Respektive původně eště těsně po škole chvíli byla, tuším, že v Ronově nad Doubravou. Že tam dostala umístěnku. Takže dojížděla vodsud do Ronova nad Doubravou. Vono to takle dřív bylo, prostě byly umístěnky, tak... Teďka si vemte, že jako, co si budeme povídat, lidi nejsou, no tak za chvíli budeme řešit taky náky umístěnky. Ale to myslím vobecně. Dneska je problém vůbec v technických oborech, kdekoliv jako sehnat lidi. Ty lidi nejsou a nejsou lidi, kerý by byly vochtotný vopravdu takle jezdit po celý republice.“

Dialog se nadále koncentroval na povolání železničáře s podotknutím, že to je samozřejmě spojeno s železniční cestou, vlastně s neustálým cestováním: „Tak jak kdo, vemte si průvodčí nebo vlakvedoucí, ten má třeba nástup vo půl třetí ráno. Někde. Můj bratranec ten to dělá a má nástup vo půl třetí ráno. Má nástup v Český Třebový třeba. Von bydlí v malý vesnici kousek vod Ústí nad Orlicí a musí jezdit autem. Takže jako. Pak máte lidi, který dělaj. Dřív to bylo tak, že povětšinou třeba výpravčí, ten měl naturální byt, povětšinou dyž

to šlo, bydlel v nádražní budově, takže jenom sešel dolů. Takže von z tý stanice ani nevytáh' paty. Zase byly, vemte, že si třeba strojvedoucí z Prahy-Masarykova nádraží z depa, tak jezdil až do Bratislavy normálně na jeden zátah. To bylo za první republiky, eště v padesátých letech se jezdilo vlastně až do Bratislavy. Voni to, myslím, měli se střídáním na ose, tuším, že v Český Třebový. Musela se brát voda, nevím, jestli se nebralo uhlí. Železničářské povolání je velmi různorodé.“

Závěr

Když jsem se ptal na povolání obou aktérů železniční dopravy, odpovídali se zaujetím, bylo vidět, že své profesi dávají všecko. Podle Jiřího Rokose je železnice sto a jedno řemeslo. Každý železničář prý prošel spoustou funkcí. Druhý kulturní konzultant Miroslav Krátký prohlásil: Železničářské povolání je různorodé. A při dotazu na rodinnou anamnézu v případě této profese ironicky sdělil (viz výše): Po mužské linii, všechno praštěný kolejnici.

Jak ještě by se mělo pracovat? Samozřejmě disciplinovaně; být přesný, i když se nevyhnutelně vyskytne zpoždění vlaků. Nedbat na čas ranního vstávání. Není vyloučeno ani turnusové působení, jak upozornila ve svém inspirativním pojednání brněnská socioložka Kateřina Nedbálková [2022]. V publikaci *Pracovat* analyzuje pojem práce na základě komentovaných rozhovorů s deseti konkrétními muži a ženami. Rovněž podle ní práce umožňuje různé přístupy a interpretace.

Osmá kapitola zmíněného spisu přináší postřehy shrnuté pod názvem *Vrchní v jídelním voze*, s podtitulem *Vděčit za práci* [Nedbálková 2022: 109–127]. Její výzkum proběhl v květnu roku 2022 v jídelním voze vlaku, kde Kateřina Nedbálková rozvinula rozhovor s Pavlem Peterkou, jenž ochotně odpovídal na její dotazy. Pozorovala taktéž chování hostů jídelního vozu a jejich chuťové preference. Ostatně v restauračním voze se jí a ne pracuje. V roli vrchního Peterka procestoval i zahraničí. Jinak na důležitou otázku, jak si plánuje ve své práci směny, odpovídal: „My jsme dvě party po třech, celkem je nás šest. Více se teď momentálně pohybujeme mezi Prahou, Berlínem, Kielem, Hamburkem, Bratislavou, Brnem a Novými Zámky. Takhle pendlujeme. Jak si to nastavíme s kolegy, tak se střídáme. Po pěti nebo po šesti dnech. Když to řeknu jednoduše, je lepší být týden doma a týden v práci než být dva dny v práci a dva dny doma“ [Nedbálková 2022: 118].

Závěrem lze podotknout, že další výzkum železniční dopravy se bude konat na železničním nádraží a v samotném městě Brandýs nad Orlicí i jinde na zkoumané trati, již se věnovala část této studie. Doufám, že narazím na další železniční profese (hlavně jejich zástupce ochotné k výzkumnému dialogu) a zjistím směřovatné detaily, které umožní přiblížit průhled nejrůznějšími drážními místy a ne-místy.

Poděkování

Článek vznikl za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci projektu NAKI III „Dvě století železnice v českých zemích. Kulturní, socioekonomické a dopravně technické aspekty vývoje českých (československých) železnic“ (DH23P03OVV034), který v letech 2023–2027 realizují Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Národní technické muzeum a České vysoké učení technické v Praze.

Literatura

- Československá vlastivěda. Svazek VI, Práce [1930]. Praha: SFINX, Bohumila Jandy.
- Frey, Carl Benedict [2021]. *Technologická past. Kapitál, práce a moc ve věku automatizace*. Brno: Host.
- Hoch, Karel [1936]. *Čechy na prahu moderního hospodářství*. Praha: Nakladatel A. Neubert.
- Hons, Josef [1957]. *U kolébky železných drah. Život a dílo Jana Pernera*. Praha: Dopravní nakladatelství.
- Jílek, Oldřich [1985]. *Studie o technice v českých zemích, 1800–1918, III*. Praha: Národní technické muzeum.
- Jílek, Oldřich [1986]. *Studie o technice v českých zemích, 1800–1918, IV*. Praha: Národní technické muzeum.
- Krejčířík, Mojmír [1991]. *Po stopách našich železnic*. Praha: Nadas.
- Nedbálková, Kateřina [1991]. *Pracovat*. Praha: Display.
- Z vývoje české technické tvorby. Sborník vydáný k 75. výročí Spolku českých inženýrů v Praze. Uspořádal Stránský Josef B. [1940]. Praha: Nákladem českých inženýrů.

Bohuslav Šalanda působí na Pracovišti historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Odborně se zabývá sociologickými a etnologickými výzkumy lokálních společenství, v poslední době zaměřenými na studium (auto)mobility a železniční dopravy.

Petr Gibas a kol.: *Kutilství: Od „udělej si sám“ po DIY*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2020, 127 s.

Kutilství je nedílnou součástí moderní společnosti. Jde o všudypřítomný společenský fenomén, jehož stopy nalezneme v nejrozmanitějších podobách na soukromých zahrádkách, v domácnostech, ale i ve veřejném prostoru. Svépomocná tvorba praktických, nevšedních, vysoce specializovaných předmětů nebo dekorací ukazuje náš skrytý potenciál schopností a dovedností, který není na první pohled vidět a je často přehlížen. I když se s kutilstvím setkáváme po celém světě a na každém kroku i u nás, je překvapivě tento fenomén do značné míry, a zvláště v českém prostředí, společenskými vědami přehlížen. Změnit se to pokouší kulturní geograf a antropolog Petr Gibas se svým kolektivem, kteří publikací *Kutilství: Od „udělej si sám“ po DIY* mimo jiné poukazují právě na relevantnost tématu pro odborné zkoumání. Jejich útlá kniha v roce 2020 doprovázela stejnojmennou výstavu, společně s níž završila tříletý výzkum fenoménu a navázala na publikaci *Kutilství: Dobová mozaika svépomocné tvorby* (P. Gibas a kol. 2019).

Monografie obsahuje pět kapitol, příspěvků autorů, kteří na kutilství nahlížíjí prizmatem svého odborného zájmu. Tímto vznikla nepříliš obsáhlá, přesto však barvitá mozaika, demonstrující rozmanitá společenskovědní témata spojená se svépomocnou tvorbou. Samozřejmostí je také popis výzkumného terénu a některé zajímavé náměty pro budoucí badatele, kteří v kutilství objeví prostředek, díky němuž je možné porozumět společnosti a jejím problémům. Srozumitelný text doplňují ilustrační fotografie svépomocí vyrobených krmítek a „guerilla knittingu“. Tímto způsobem autoři názorně dokládají všudypřítomnost kutilství, jeho nápaditost, různorodost a kreativitu, se kterou se pojí. Kniha je navíc doplněna o průvodce stejnojmennou výstavou, jež čtenáře díky fotografiím opatřeným autorským komentářem přesouvá na prohlídku již proběhlé výstavy v Letohrádku Kinských v Praze.

Karel Šima a Petr Gibas představují v první kapitole široké vymezení kutilství jako

společenského fenoménu existujícího přinejmenším od začátku 20. století. Autoři poukazují na dřívější, především zahraniční studie a odborný zájem o kutily a prozumenty z různých oborových perspektiv. Pozastavují se u historického vývoje kutilství, jež se rozvinulo v důsledku industrializace a s tím spojeného nárůstu volného času, respektive zrovnoprávnování mužů a žen. Zmíněno je i specifikum socialistické části Evropy, kde bylo kutilství rozvíjeno a ideologicky podporováno státem jako součást prospěšného trávení volného času obyvatel, nikoli tedy coby pouhá reakce na nedostatkovost zboží či služeb, jak tomu bylo především v normalizačních letech. V kontextu výzkumu konzumní kultury se Šima s Gibasem zaměřují na kutily a prozumenty z pohledu marketingového výzkumu, stejně tak jako na svépomocnou tvorbu „do-it-yourself“ (dále jen DIY), která umožňuje nejenom příslušníkům alternativních subkultur hledání a nacházení vlastní osobní identity či sounáležitosti se skupinou. Kutilství a DIY představují možnost, jak odmítnout participaci na mainstreamovém kulturním průmyslu nebo zavedených oficiálních institucí renomovaných uměleckých komunit i široké veřejnosti. Díky první kapitole je načrtnut historický rámec kutilství společně se způsoby, jakými o něm ve svých publikacích dosud přemýšlela odborná veřejnost. Některá ze zmíněných témat z první této do značné míry úvodní kapitoly jsou následně rozvíjena v navazujících částech publikace dalšími autory a autorkami. První příspěvek tak jejich úsilí v mnoha ohledech rámuje a nastavuje potřebný kontext.

Druhá kapitola z pera antropoložky a archeoložky Karolíny Pauknerové se věnuje brikoláži a improvizované tvorbě ve vztahu ke kutilství. Tuto problematiku demonstruje na empirickém materiálu, konkrétně na svépomocí vyrobených krmítkách pro ptáčky. Samotnou brikoláž a s ní spojené kutilství přítom definuje mimo jiné za pomoci konceptů Clauda Lévi-Strausse z jeho knihy *Myšlení přírodních národů* (1996), kde je kutilské myšlení využíváno jako metafora pro mytické myšlení, a to v protikladu s myšlením inženýra. Jedná se o „úsilí vytvořit ze stávajících možností a příležitostí, a právě jen z nich něco dalšího, jedná se o inovativní

řešení nějakého problému nebo situace, splnění daného úkolu či záměru“ (s. 31). Mezi brikoláží a improvizací autorka dále vymezuje hranice, i když se pojmy v lecčem prolínají. Brikoláž je dlouhodobou strategií, jak z aktuálních možností, dostupných materiálů a znalostí přinést dostačující, byť často amatérské řešení. Improvizace je oproti tomu technika, proces tvorby, přístup k aktuálním nepředvídatelným situacím, ke kterému nutně patří kreativita, flexibilita a odborná znalost improvizátora. Vyžaduje dokonalé, až profesionální provedení a okamžitou, inovativní reakci na danou výzvu (například v hudbě nebo v tanci). Improvizace navíc oproti brikoláží překračuje hranice očekávaného, což můžeme vidět u některých zvláště nápaditých krmítek. Každý kutil nebo kutilka v sobě mají něco z brikoléra a improvizátora, u každého je patrné osobní nasazení spolu s využíváním toho, co je zrovna k dispozici.

Následující třetí kapitola přesouvá pozornost k feministickým postojům ohledně DIY. Blanka Nyklová se v ní prostřednictvím teoretických i empirických přístupů zaměřuje nejenom na praktickou a materiální podobu příslušných postupů, ale bere v potaz i abstraktnější rovinu v podobě vyjádření určité epistemologie, celkového přístupu ke světu a odpovídajících porozumění. Ukazuje, jak je studium kutilství příhodné pro chápání způsobů, jimiž se lidé vztahují k genderu. Kapitola je pozoruhodným přehledem anglofonních výzkumů zabývajících se feminismem a kutilstvím v daném lokálním kontextu. Nyklová na zahraničních studiích demonstruje, že na proměnách způsobů kutilství, respektive DIY, můžeme pozorovat proměny genderových vztahů ve společnosti a tím snáze porozumět reprodukci a na druhé straně i zpochybňování mocenských vztahů, hierarchií a nerovností.

Ve čtvrté kapitole Tereza Hodúlová dále rozvíjí přehled o historickém vývoji kutilství a DIY, který byl nastíněn již v úvodní kapitole. Neopomíjí ale ani dopad globalizace a digitalizace na dnešní podobu kutilství, díky čemuž byla tato sféra rozšířena o oblast digitálního prostoru. Autorka se zaměřuje především na ekologické a trvale udržitelné aspekty spojené s DIY. Nesoustředí se na DIY pouze jako na

svěpomocnou rukodělnou taktiku, nýbrž na celou kulturu DIY ve smyslu způsobu života, životních a společenských postojů vázaných určitým souborem hodnot apod. Příslušné hodnoty se v současných rozvinutých společnostech staví do opozice mainstreamovému myšlení, konzumnímu způsobu života, nadbytku a v kontrastu k tomu upřednostňují udržitelný způsob života, snižování ekologické stopy a dobrovolnou skromnost. Odpovědný společenský postoj se odráží v oblasti módy, bydlení, potravinářství, ale například na poli IT technologií, a to v každodenní podobě všech těchto aktivit. Svěpomocné praktiky tak mohou reprezentovat alternativní postoj k neudržitelnému rozvoji, jenž je dosud poháněn neracionální produkcí a stejně nadbytečnou spotřebou.

Poslední pátá a nejkonkrétněji zaměřená kapitola, které se ujal Petr Vašát, poukazuje na souvislost mezi bezdomovectvím, domovem a svěpomocí. Autor představuje vývoj studia bezdomovectví i specifika alternativní politiky domova. V empirické části nahlíží na kutilství jako na způsob vytváření domova ve stanovém městečku v lese, kde se jeho obyvatelé svěpomocnou praxí k kooperaci adaptují na podmínky spojené s chudobou a marginalizací, ale zároveň tím vzdorují dominující představě domova jako vlastněného bytu, kde člověk žije s partnerem či rodinou.

Celou publikaci zakončuje zmíněný průvodce výstavou *Kutilství: Od „udělej si sám“ po DIY*, sestavený Petrem Gibasem a Karolínou Pauknerovou, kde je za pomoci fotografií ilustrována a rozvíjena řada témat nastíněných v předchozích kapitolách. Hlavním cílem výstavy přitom bylo především představit proměny českého kutilství po pádu železné opony v roce 1989 a jeho historickou i současnou šíři, zahrnující mimo jiné v knize několikrát zmíněná svěpomocně vyrobená ptačí krmítka umístěná do veřejného prostoru, nejrůznější subkulturní tvorbu, snahu narušovat a proměňovat stávající společenský řád stejně jako specifický a inovativní způsob řešení aktuálních problému, jak jsme tomu byli svědky během pandemie COVID-19.

Nejenom touto výstavou, ale i recenzovanou monografií se kolektivu autorů podařilo

nabourat obecné představy veřejnosti o kutilství a kutilech coby amatérských milovnících hobby marketů či věrných diváček Receptáře Přemka Podlahy a pořadů Ládi Hrušky. Ukázali stále častější profesionalizaci kutilské praxe a DIY, mnohdy provázenou motivací žít udržitelně a ekologicky, snahou politicky se vymezit nebo se vyvázat z ekonomického systému globálního kapitalismu a masového konzumu. To platí rovněž o svépomocných způsobech vytváření domova takovými prostředky, které jsou zrovna k dispozici. Monografií se autorskému kolektivu podařilo nastínit historii a současnou podobu kutilství, včetně podnětnosti a bohatosti tohoto proměnlivého fenoménu, jenž reflektuje společenské, ekonomické, kulturní i politické proměny a jejich dopady na každodennost. Představena tak byla některá zajímavá, potenciálně inspirativní, občas však opomíjená témata a přístupy, které mohou skrze výzkum kutilství obohatit naše porozumění společenské realitě. Vzhledem k formátu publikace nebylo možné o kutilství podat kdovíjak vyčerpávající výklad, což nebylo ani jejím cílem. I tak ale představuje širokou plejádu přístupů a konceptů, které lze při studiu mnohovrstevnatého fenoménu kutilství využít, což knihu v českém prostředí činí jedinečnou. Stala se tak dobrým odrazovým můstkem pro pokračování výzkumu kutilství a DIY nejenom v naší vědě.

Dorotea Mejstříková

DOI: 10.14712/23363525.2023.26

Roger Griffin: *Fašismus: úvod do komparativních studií fašismu*. Praha: Karolinum, 2021, 196 s.

Jméno britského profesora Rogera Griffina nebude zřejmě neznámé nikomu, kdo na vědeckém poli přišel do kontaktu s tématem fašismu. Kniha *Fašismus: úvod do komparativních studií fašismu* je v pořadí již několikátou jeho prací zabývající se tímto fenoménem. Vyšla v nakladatelství Polity Press v Cambridge v roce 2018, svého vydání v českém překladu se však dočkala až v únoru 2021. V českém jazyce vyšla

také Griffinova práce *Modernismus a fašismus* (2016), která je výsledkem dlouholetého výzkumu při hledání podstaty generického fašismu.

Rozsahem spíše skromná kniha *Fašismus* v sobě skrývá nečekané množství informací, včetně užitečných odkazů na další práce světových badatelů v oblasti deskripce a výzkumu fašismu, a to z různých úhlů pohledu i v odlišných časových obdobích. V tomto směru je kniha nedocenitelným pomocníkem pro všechny, kdo se studiem fašismu začínají a rádi by si nejprve vytvořili alespoň rámcový přehled o dosaavadních výsledcích bádání. Autor sám právě v tomto duchu knihu představuje na prvních stránkách, kde ji dokonce uvádí jako příručku pro začátečníky, kteří touží „se seznámit se studii o fašismu, s relativně sdělnou a přístupnou definicí fašismu, stručným přehledem jeho hlavních rysů, dějin a vývoje...“ (s. 10). V souladu s tím také knihu rozčlenil do šesti tematických kapitol.

Celá publikace je v kontrastu k závažnosti a hutnosti zkoumané problematiky napsána překvapivě čtivou formou. Obzvláště ve třetí kapitole se čtenář může ponořit do strhujícího příběhu objevování teorie fašismu, takže se naplno vžije do role badatele, který spolu s autorem kamínek po kamínku skládá mozaiku definice fašismu. Pátá kapitola pak bude blízká každému současnému čtenáři, protože v ní najde odkazy na události nedávné a leckdy velmi aktuální, jimiž Griffin ilustruje a podkládá svá tvrzení a závěry, které se tak stávají snáze pochopitelnými.

Pojďme se ale podívat na to, v čem tkví hlavní přínos knihy, přesněji řečeno, proč se stala svého druhu průkopníkem v české debatě o teorii fašismu? V prvé řadě se nesmíme nechat odradit počátečním autorovým skepticizmem týkajícím se nemožnosti vytvoření definice fašismu vzhledem k mnohosti jeho definičních znaků, různosti jeho vývoje i s ohledem na šíři významů, jimiž je samotný termín zatížen ve veřejné debatě. Roger Griffin nám hned na úvod přichází na pomoc, když předkládá vlastní teorii *palingeneze ultranacionalismu* jako úhelný kámen studia fašismu. Upozorňuje však zároveň, že studium fašismu nemůže být a nebude nikdy uzavřeno, neboť se vyvíjí jak samotný předmět studia, tak způsob jeho zkoumání.

Ve druhé kapitole se vzápětí seznamujeme s dosavadními přístupy ke studiu fašismu. Těm vědoví marxistická tradice, jejíž představitelé kriticky hodnotí kapitalistickou a antikomunistickou povahu fašismu. Kniha nás zběžně seznamuje se základními pohledy marxistických teoretiků od Lva Trockého, Antonia Gramsciho až po Ernesta Laclaua. Druhou významnou cestou nahlížení na otázku fašismu, která je v knize uvedena jako „liberální“, jsou ne-marxistické přístupy. Ty však nejsou nijak homogenní, a tudíž se v nich nesetkáme s žádnou ucelenou teorií nebo definicí.

Přesto, anebo právě proto vyvstala ve vědeckých kruzích potřeba přijít s novým přístupem, který by přinesl co nejkonkrétnější pracovní definici fašismu, o níž by bylo možné se badatelsky opřít do budoucna. Devadesátá léta tak podle Griffinova pozorování přinášejí změnu paradigmatu, kdy dochází k přesunu od perspektivy protivníka k perspektivě samotných protagonistů, označované jako *metodologická empatie*, čemuž je věnována celá třetí kapitola publikace. V ní rovněž autor podrobněji vysvětluje vlastní teorii palingenetického ultranacionalismu a předkládá ambiciozní jednovětou definici fašismu. Ta je však průběžně obalována konkrétními definičními znaky fašismu, jak k nim Roger Griffin v argumentaci postupně dochází.

Čtvrtá kapitola představuje jakousi historickou sondou do vývoje fašismu v meziválečném období, přičemž na tomto pozadí si dokážeme lépe představit prvky, jež jsou fašismu inherentní a mohou variovat a vytvářet natolik různé typy a poddruhy fašismu. Autor ilustruje, jak se lišily fašistické představy o různých společenských fenoménech, od pojetí národa přes gender až po vztah k modernismu a ekonomice v Mussoliniho Itálii, Hitlerově Německu, v Rumunsku, Norsku, Maďarsku, ale i v Brazílii. Zároveň upozorňuje, že přílišné zabřednutí do detailů jednotlivých témat nám může zastínit výhled na samotné generické rysy fašismu. V této souvislosti však zdůrazňuje, že „lze veškeré ideologické nebo politické odlišnosti obecně zastřešit tím, co je fenomenologicky zakoušeno jako ‚stejně‘ hnutí (Platt 1980), založené na vše přesahujícím mýtu kolektivního pokroku směřujícího k bezprostřednímu znovuzrození lidu

v podobě moderního ultránároda ovládaného charismatickým vůdcem...“ (s. 99).

Pátá kapitola by se dala uvést otázkou „jak být fašistou v postfašistické době?“ a umísťuje současnou revoluční pravici, jíž se dostává nálepky neofašismus, do pro ni nepřátelského prostředí, ve kterém je její vlastní jazyk zdiskreditován a ani vize nového typu ultrastátu se netěší všeobecné podpoře. Seznamujeme se zde také se současnými přístupy k fašismu, od záměrného přehlížení coby mrtvého hnutí, přes marxistickou představu aktuální fašistické hrozby až po zmatení pojmů z repertoáru novinářů a některých politiků. Autor předpokládá, že politický prostor, který by fašismus potřeboval pro dobytí moci, je postupně obsazován populistickou radikální pravici, jež těží ze strachu části populace z modernity, globalizace či migrace, a přestože není revoluční, pro fašisty se stává často jediným politickým útočištěm. Vzdor tomu ale Griffin vyzývá k obezřetnosti a vyvarování se bagatelizaci, když odborníkům na fašismus přisuzuje významnou roli zejména v rovině analytické, kde mají za úkol argumentačně stanovit strukturní propojení fašismu s jinými současnými podobami pravicového extrémismu, vyhodnocovat hrozby pro demokracii a poukazovat na nebezpečně vlivné politické subjekty vykazující neofašistické prvky.

Na rozdíl od marxistického pohledu autor ve své knize nepřikládá přílišný význam malým hnutím, která působí jako aktivistické frakce větších politických stran. Potenciální riziko ale vidí ve fragmentovaném kyberfašistickém hnutí vykazujícím určitou schopnost radikalizovat zfanatizované jedince k násilnému aktivismu v tzv. „odboji bez vůdce“. V úplném závěru kapitoly najdeme také vysvětlení pojmu neonacismus, jenž zde získává nové terminologické označení „univerzální nacismus“, což je pojmenování z autorova pohledu přílišhavější.

Závěrečná kapitola představuje onu pomyslnou třešničku na dortu a neměl by ji vynechat nikdo, kdo se chystá o fašismu mluvit nebo psát. Je jakýmsi návodem, jak přistupovat k samotnému pojmu, ke konstrukci příslušného ideálního typu, jakým způsobem využívat empatického paradigmatu, jak důležitou roli hraje empirický výzkum coby základ empatického ideálního

typu a konečně na které definiční prvky fašismu se zaměřit, abychom neupadli do jednotlivostí. Je sympatické, že autor sám netrvá na vlastní definici jako na jediné pravdě, nýbrž vyzývá k její konfrontaci, nehledě na průběžné doplňování vzhledem k tomu, jak se bude sám fenomén fašismu vyvíjet a jak se budou zostřovat přístupy k jeho zkoumání. Podrobovat fašismus zkoumání považuje za prospěšné i z toho důvodu, že již samotné jeho studium dává výzkumníkovi možnost „stát se imunní proti fanatismu, proti demonizaci ‚Jiných‘, proti přijetí paranoidních

postojů o nepřátelích lidu, kteří údajně rozvracejí společnost, a tudíž je třeba je z této společnosti odstranit nebo je zničit, až na ně přijde řada“ (s. 157). Ze všech možných úhlů pohledu má publikace Rogera Griffina *Fašismus* potenciál stát neocenitelným pomocníkem studentů humanitních oborů, neboť poskytuje jak přehledný úvod do studia fašismu, tak náměty, kde ve výzkumu pokračovat.

Petra Prokšánová

DOI: 10.14712/23363525.2023.27

Alemayehu Kumsa (1961–2023), ohlédnutí a osobní vzpomínka

Mnozí z nás byli koncem srpna tohoto roku zarmouceni zprávou o úmrtí našeho dlouhodobého spolupracovníka, kolegy a člena redakční rady časopisu *Historická sociologie* Alemayehu Kumsy Ph.D. (zemřel nečekaně 19. 8. 2023).

Dr. Kumsa se narodil 15. 1. 1961 ve městě Dembi Dollo, v regionu Oromia v Etiopii. Vysokoškolské vzdělání získal v Praze na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. V letech 1987–1992 se věnoval studiu magisterského oboru sociologie, které ukončil diplomovou prací *Sociologické problémy státu, moci a autority*. Na něj pak v letech 1993–1997 navázal v rámci doktorského programu, jehož studium uzavřel disertační prací na téma *Politický systém Oromů v době jejich suverenity, kolonizace Habeší na konci 19. století a boj za emancipaci od této nadvlády*.

V následujících letech pracoval dr. Kumsa v roli pedagoga na řadě univerzitních pracovišť v ČR. K těm – pro něj nejvýznamnějším – patřila Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, kde působil na Ústavu Blízkého Východu a Afriky (1998–2008) a na Ústavu etnologie (2008–2016), a dále Fakulta humanitních studií, na níž od roku 2010 vyučoval v rámci programu *Historická sociologie* (nejprve v týmu Pracoviště historické sociologie, poté na Katedře sociologie). Z jeho dalších působišť je možné zmínit Univerzitu Pardubice (2003–2006), Škoda Auto University, Mladá Boleslav (od roku 2017), Bankovní institut, či Anglo-americkou univerzitu. Pro to, s čím se dr. Kumsa musel během celé své pedagogické dráhy opakovaně vyrovnávat, se dnes v sociologii vžilo označení „prekarizace“; vedl život spojený s vědomím ne zcela uspokojivého ocenění a sociálního a finančního zajištění, které v jeho osobnosti zanechávalo v určitých etapách jeho života zřetelný otisk. To, co mu v obtížných situacích pomáhalo tyto problémy překonávat, byla především láska jeho manželky Jany a radost, kterou jim přinášely jejich dvě děti.

Pedagogická činnost dr. Kumsy (přednášel v češtině a angličtině) probíhala paralelně po dvou, či spíše po třech liniích. Na jedné straně to byly kurzy věnované problematice historických a sociálních procesů odehrávajících se na Africkém kontinentu (prekoloniální Afrika, postkoloniální Afrika, demokratizační procesy, ozbrojené konflikty); na druhé straně přednášky a semináře věnované problematice sociologického myšlení (dějiny sociologie, sociologické teorie, metody a techniky sociologického výzkumu), a kromě toho pak ještě předměty odrážející perspektivu jiných sociálních věd – politologie, ekonomie, etnologie, antropologie, psychologie (nacionalismus, kolektivní paměť, modernizační vývoj, globalizace, autoritarismus, násilí, genocida). Uvedené linie se v mnoha případech vhodně doplňovaly a prolínaly, což velmi výrazně obohatilo zejména Kumsovu výuku v rámci programu *Historické sociologie*. To pak platí určitým způsobem i o jeho autorském úsilí (viz např. [Kumsa 2007a; Šubrt – Kumsa – Ruzzeddu 2020]), v němž však těžiště tvorby

spočívalo v pracích věnovaných problémům soudobé Afriky [Kumsa 1999; 2001a,b; 2004; 2005; 2006a,b,c; 2007b; 2008; 2010a,b; 2012a,b; 2014; 2016; 2017a,b; 2019].

Autor této vzpomínky prožíval svou profesní dráhu tak, že ho její průběh s dr. Kumsou opakovaně rozděloval a spojoval. A tak snad čtenář promine, že jeho vzpomínky na zesnulého kolegu a přítele jsou v mnoha případech osobního či důvěrného rázu. Ačkoliv byl Alemayehu Kumsa o něco mladší než on, stal se pro něj určitým vzorem především v jedné věci, a tou bylo zapojování do mezinárodních badatelských struktur, k nimž si jeho mladší souputník dokázal najít cestu hned na začátku 90. let. Byl členem *Mezinárodní sociologické asociace (ISA)*, v níž se angažoval především v *Research Committee 01, Armed Forces and Conflict Resolution*), působil v *Oromo Studies Association* a *Oromo Scholars and Professional Association*. A zapomenout nelze ani na jeho členství v *České (resp. Masarykově české) sociologické společnosti*.

Velmi výraznou událostí se pro autora tohoto textu stala společná účast na *XIX. ISA Světovém kongresu sociologie* v Torontu (2018), kde měl příležitost poznat, s jakou autoritou a respektem se Alemayehu Kumsa setkával u kolegů z odborných sekcí, na jejichž přípravě se aktivně podílel a ve kterých vystupoval s příspěvky *Jihadist movements in Contemporary Africa* a *The Ethiopian Government violent Repression through the Prism of State Terrorism*. To byla část Kumsovy profesní kariéry, o které u nás v Čechách věděl jenom málokdo.

V této souvislosti je pak také možné zmínit i Kumsův určitý osobnostní rys, jímž bylo cosi, co lze metaforicky označit jako neutuchající žízeň po poznání a po informacích. Svě kolegy často překvapoval tím, s jak širokou škálou informačních zdrojů každý den pracoval, co všechno se snažil brát na zřetel a reflektovat. Možná, že právě tato určitá extenzivnost, s níž přistupoval ke všemu novému, byla tím, co mu občas bránilo v tom, aby se dokázal dostatečně koncentrovat na dokončování textů, na kterých pracoval a které chtěl vydat.

Specifickým rysem, jímž se výkon jeho profesní role vyznačoval, byl perfekcionismus – úsilí, stavět se ke zkoumaným otázkám a problémům s precizní znalostí věcí, nic nezjednodušovat, k ničemu nepřistupovat povrchně, všimnout si i těch aspektů, které by mohly být při zběžném přístupu snadno přehlédnuty. Z jeho postoje k psaní jako by vyzařoval pocit, že stále ještě není přesvědčen o tom, že ví dost na to, aby mohl o zkoumané věci vydat definitivní soud. Právě to bylo patrně jednou z příčin, jež způsobovaly, že publikoval méně, než by bylo možné od odborníka s jeho znalostmi a rozhledem očekávat, což – dlužno dodat – v posledních letech jeho života do určité míry znepokojovala i jeho samého.

Rozhodně by se ale nemělo zapomínat na to, že byl člověkem s mimořádně vyvinutým smyslem pro slušnost a férové jednání. Ve vztazích ke kolegům a spolupracovníkům byl dobrosrdečný, přátelský a pozorný. Vůči studentům – z nichž v mnohých dokázal výrazně podnítit jejich odborný zájem či orientaci – byl náročný; známky nedával zadarmo, ale všem měřil stejnou měrou a nikomu nenadržoval. Vždy vystupoval věcně, klidně, jako kdyby se ani neuměl rozčilovat nebo se na někoho zlobit. V pracovním prostředí se vždy snažil udržet své emoce pod kontrolou. Pokud měl nějaké problémy, obvykle o nich se svými kolegy nemluvil, což možná mohlo vést i k tomu, že určité negativní pocity, se kterými se čas od času musel vyrovnávat, nedokázal s dostatečnou účinností ventilovat a nesl je v sobě jako zátěž. A jedním z problémů, který jej nepochybně tížil velmi výrazně, byl politický vývoj a situace v jeho rodné zemi.

To, co přetrvává je odborná pozůstalost dr. Kumsy, tvořená pracemi publikovanými v časopisech a knihách. Mezi jeho blízkými se ví, že pracoval na minimálně dvou knižních

textech, z nichž bohužel ani jeden nestačil během svého života dovést do finální podoby. Určitě by bylo dobré zjistit, v jakém stavu tyto rukopisy jsou a zda by je bylo možné po určitých redakčních úpravách publikovat.

Alemayehu Kumsa nám bude chybět nejen jako spolupracovník, znalec, odborník a pedagog, ale i jako kolega, přítel a vzácný člověk. S jeho odchodem vzniká na naší odborné scéně mezera, kterou nebude lehké zacelit. Čest jeho památce.

Jiří Šubrt

DOI: 10.14712/23363525.2023.28

- Kumsa, Alemayehu [1999]. Federalism: The Nigerian Experience. *Oromo Commentary: Bulletin for Critical Analysis of Current Affairs in the Horn of Africa* VIII (1): 18–21.
- Kumsa, Alemayehu [2001a]. Ethiopian-Eritrean War 1998–2000. In: Kropáček, Luboš – Skalník, Petr (ed.). *Africa 2000: Forty years of African Studies in Prague*. Praha: SET OUT, s. 131–140.
- Kumsa, Alemayehu [2001b]. Etiopsko-Eritrejská válka 1998–2000. *Mezinárodní politika* XXV (8): 10–12.
- Kumsa, Alemayehu [2004]. Genocida v Rwandě a úloha Spojených národů. In: Onderka, Pavel (ed.). *Afrika: dvojnásčné jaro 1994*. Občanské sdružení Aegyptus a Společnost přátel Afriky ve spolupráci s Městským muzeem v Moravské Třebové, s. 36–44.
- Kumsa, Alemayehu [2005]. Gadaa-mooji- the Last Stage of Gadaa Oromo. In: *Encyclopedia of Ethiopia* II. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 144–145.
- Kumsa, Alemayehu [2006a]. Přehled sociopolitického vývoje Etiopie od poloviny devatenáctého století do současnosti. In: Machalík, Tomáš – Záhořík, Jan (ed.). *Viva Afrika 2006*. Sborník příspěvků z konference věnované Africe. Katedra antropologie Západočeské univerzity v Plzni. Plzeň: Dryada, s. 21–30.
- Kumsa, Alemayehu [2006b]. Self Determination of Nation as Collective Human Right. In: Gobena, Huluka (ed.). *Oromo Studies Association. Proceedings. Developing Knowledge and Promoting Justice*. Nineteenth Annual Conference. Howard University Washington D.C. July 30–31, 2006, s. 71–79.
- Kumsa, Alemayehu [2006c]. Parlamentní volby a politické konflikty v Etiopii od roku 1991 do roku 2005. *Mezinárodní politika* 30 (12): 12–14.
- Kumsa, Alemayehu [2007a]. *Globalizace a uspořádání globálního systému*. In: Tomeš, Jiří – Festa, David – Novotný, Josef, et al. (ed.). *Konflikt světů a svět konfliktů*. Praha: Nakladatelství P3K, s. 24–45.
- Kumsa, Alemayehu [2007b]. Political Conflict in Contemporary Somalia. In: Machalík, Tomáš – Záhořík, Jan (ed.). *Viva Africa 2007. Proceedings of the II International Conference on African Studies*. Department of Anthropology, Faculty of Philosophy and Art. University of West Bohemian Pilsen. Dryada, s. 183–196.
- Kumsa, Alemayehu [2010a]. Political Islam in Somalia 2009. *Acta Filozofické fakulty Západočeské Univerzity v Plzni* 2010 (1): 77–90.
- Kumsa, Alemayehu [2010b]. Two faces of Contemporary Somalia. In: Chabal, Patrick – Skalník, Peter (ed.). *Africanists on Africa: Current Issues*. Berlin: LIT Verlag Dr. W. Hopf, s. 113–126.
- Kumsa, Alemayehu [2012a]. Současné politické konflikty v oblasti Afrického rohu. *Historická sociologie* 4 (1): 49–74.
- Kumsa, Alemayehu [2012b]. Theories of Collective Identity and Conflict of Identities in Ethiopian Imperial State. In: Fiala, Vlastimil (ed.). *Multiple Identities in Post-Colonial Africa*. Litomyšl: HRG, s. 87–109.
- Kumsa, Alemayehu [2014]. The Conflict between the Ethiopian State and the Oromo People. In: *ECAS 2013, 5th European Conference on African studies. African Dynamics in a Multipolar World*. Centro de Estudos Internacionais do Instituto Universitário de Lisboa (ISCTE-IUL), s. 1112–1145.
- Kumsa, Alemayehu [2017a]. Agrarian Question and its Impact on the Development of Ethiopia. *RUDN Journal of Sociology* 17 (3): 289–305.
- Kumsa, Alemayehu [2017b]. South Sudan Struggle for Independence, and Its Implication for Africa. *RUDN Journal of Sociology* 17 (4): 513–523.
- Kumsa, Alemayehu [2019]. The Oromo National Memories. *RUDN Journal of Sociology* 19 (3): 503–516.

- Kumsa, Alemayehu – Šubrt, Jiří [2016]. The causes of Islamic Fundamentalist Violent in Post-colonial Nigeria. *RUDN Journal of Sociology* 16 (4): 755–767.
- Kumsa, Alemayehu – Záhorkík, Jan [2008]. Ethiopian Federalism and the Question of the Self-determination of Nations. In. Siwek, Tadeusz – Baar, Vladimír (ed.). *Globalization and Its Impact on Localities*. University of Ostrava: OPTYS, s. 48–57.
- Šubrt, Jiří – Kumsa, Alemayehu – Ruzzeddu, Massimiliano [2020]. *Explaining Social Processes: Perspective from Current Social Theory and Historical Sociology*. Cham, Switzerland: Springer.

Za profesorem Zdeňkem Jindrou

V letošním roce, ve středu 30. srpna, zakončil svou životní pouť pan prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc., přední český historik se zaměřením na evropské a střeoevropské hospodářské dějiny, dějiny podnikání a zejména německého zbrojního průmyslu. Prof. Jindra patří k zakladatelům oboru hospodářských a sociálních dějin na Univerzitě Karlově a uskupení hospodářských historiků soustředěných kolem Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, pro něž se vžil označení pražská hospodářsko-historická škola.

Prof. Zdeněk Jindra, jihočeský rodák, se narodil v Chlumu u Třeboně dne 28. února 1931 do sklářské rodiny. Po složení maturity na gymnáziu v Brandýse nad Labem, pokračoval ve studiu oboru historie a archivnictví na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, které řádně ukončil v roce 1955. Po složení státní zkoušky pokračoval ve tříleté interní aspirantuře (obdobu dnešní prezenční formy doktorského studia) opět na Filozofické fakultě, která ho provázela po celou dobu aktivního profesního života. A před několika lety, dne 29. září 2016, získal titul emeritního člena akademické obce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, fakultní afiliaci, která se uděluje významným představitelům oboru po jejich odchodu z fakulty na zasloužený odpočinek.

Profesní dráha prof. Jindry nebyla ani jednoduchá, ani přímočará, zejména po 21. srpnu 1968, kdy sice mohl zůstat na fakultě, avšak bez naděje na kvalifikační postup. Dlouhá desetiletí musel zůstat odborným asistentem na domovské katedře obecných dějin a pravěku. Útěchu mu v této době poskytovala nejen vědecká činnost, ale zvláště jeho rodina, ve které měl pevné zázemí. Od starostí doby mu pomáhala i výstavba nového domu v Nučicích u Prahy, kde počítal i s prostorem pro svou pracovnu a bohatou knihovnu. Změna přišla až po listopadu 1989, kdy záhy získal zaslouženě titul docenta a posléze (1993) i profesora. Jméno prof. Jindry nalezneme v odborných lexikách i všeobecných encyklopediích a v ojediněle poskytnutých rozhovorech. U příležitosti jeho sedmdesátin byl vydán „festschrift“ (*Pocta professoru Zdeňku Jindrovi. K sedmdesátým narozeninám*, Praha 2003), do kterého přispěla řada jeho kolegů i žáků.

Připomeňme nejprve činnost prof. Jindry jako pedagoga. Jeho výuku charakterizuje mimořádná láska k učení, snaha předat své znalosti studentům, zkrátka zaujetí pro výuku. K tomu nutno dodat, že se prof. Jindra pečlivě připravoval na každou výukovou hodinu, tedy jinými slovy dělal si pedagogickou přípravu, a to až do svého odchodu z aktivní výuky. Jeho přednášky se vyznačovaly propracovanou koncepcí a důrazem na kontext historického vývoje. Velmi umně propojoval dílčí informace se souvislostmi. V období 90. let poznámky z jeho přednášek nahrazovaly chybějící studijní literaturu a studenti je navštěvovali s velkým zaujetím. V této souvislosti je třeba zdůraznit i ochotu a připravenost

k diskusi se studenty. Velmi vstřícně se choval i ke svým diplomantům, kterým byl vždy nápomocen radou.

S výukou je zcela logicky spojeno vydávání skript a vysokoškolských učebnic. Podílel se ve své době na vzniku unikátní učebnice *Dějiny novověku I a II* (1969) a *Dějiny novověku III* (1973). Tyto učebnice nehledě na době poplatné pasáže si zachovaly svou věcnou, informační hodnotu. Studium archivnictví prof. Jindra zúročil ve skriptech *Základy historické heuristiky* (Praha 1982). Po listopadu 1989 se publikační činnost prof. Jindry na vydávání publikací pro studenty rozšířila. Za zásadní přínos pro koncepci a etablování hospodářských a sociálních dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy jako moderního oboru lze považovat vydání *Úvodu do studia hospodářských a sociálních dějin I* pod Jindrovým vedením a za jeho spoluautorství. Druhý díl bohužel zůstal rozpracovaný v podobě dílčích pasáží rukopisu. Po roce 2000 došlo pod jeho vedením k vydání další klíčové vysokoškolské publikace *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, která se dočkala několika vydání (naposled 2015) a je připravena i její anglická redukováná verze. V souvislosti s pedagogickou činností nelze nezmínit nezištnou podporu mladých absolventů oboru, jejich odborného a kvalifikačního růstu ať již se jednalo o vedení doktorandů, předsedání komisí pro obhajoby doktorských disertačních prací či habilitačních a jmenovacích komisí.

V badatelské rovině se prof. Jindra zaměřil nejprve na obecné dějiny v hospodářském kontextu, dále na dějiny bankovníctví, analýzu „imperialismu“ z hlediska vztahu ekonomicky vyspělejších regionů Evropy a méně vyspělých, hospodářské dějiny zemí střední a jihovýchodní Evropy v 19.–20. století, industrializaci rakouské a rakousko-uherské monarchie včetně zasazení vývoje v českých zemích, ekonomicko-politické ideje a koncepce, zejména Naumannovu Mitteleuropu a v neposlední řadě na dějiny podnikání (*business history*) se zaměřením na zbrojní firmy, zvláště Kruppovy a Škodovy závody.

Prof. Jindra ještě jako odborný asistent vydal anglicky práci *Germany and the Slavs in Europe* (1961) a německy studie o Naumannově koncepci Mitteleuropy. Mezníkem pro Jindrovu se však staly dlouhodobé studijní pobyty v SRN v roce 1967 v Kolíně nad Rýnem u prof. Hermannu Kellenbenze a v letech 1968–1969 pobyt v rámci prestižního stipendia nadace Alexander von Humboldt-Stiftung v Bonnu. V rámci těchto stipendií doslova propadl vývoji zbrojařského Kruppova koncernu. Získané množství informací mohl prof. Jindra plně zužitkovat až v letech devadesátých. Obeznamenost prof. Jindry se západoevropskou a zejména západoněmeckou historiografií měla zásadní vliv na jeho organizační činnost po roce 1989. Při svých badatelských pobytech se opět plně projevovala jeho badatelská poctivost. Svůj čas se snažil plně věnovat studiu.

Ještě v rámci společenského uvolňování v polovině osmdesátých let vyšly Jindrovu další důležité práce, a to *První světová válka* (1984) a *Der Rüstungskonzern Fried. Krupp AG 1914–1918* (1986). Po jistém odstupu v roce 2009 vyšla jeho monografie *Když Krupp byl „dělovým králem“*, vydaná o čtyři roky později ve Stuttgartu (*Der Bahnbrecher des Stahl- u. Eisenbahnzeitalters. Fa Krupp 1811–90er Jahre des 19. Jh.*). Nemůžeme opominout ani Jindrův autorský a editorský podíl na vzniku kolektivních monografií jako byly *Dějiny bankovníctví v českých zemích* (1999), které zůstávají základní odbornou „encyklopedií“ pro oblast bankovníctví, peněžnictví, spořitelnictví, měnového vývoje apod. Poslední opus z tvůrčí dílny prof. Jindry představuje v roce 2021 vydaná univerzitním Nakladatelstvím Karolinum objemná monografie *Střední Evropa ve zbrani 1815–1914. Sto let rozvoje*

moderního zbrojního průmyslu v císařském Rakousku, v českých zemích a v Prusku-Německu. Práce prof. Jindry se vyznačují robustní pramennou základnou, detailní znalostí literatury a širokým kontextem. Nejde tak pouze o dějiny podniku, ale spíše o vývoj hospodářství dokumentovaný na příkladu významného ekonomického subjektu.

Je třeba připomenou, že prof. Jindra byl vědecky aktivní do posledních dní. I ve svém vysokém věku zůstal věrný Kruppovu podniku a i po překročení „devadesátky“ stále pokračoval na syntéze dějin firmy Krupp za první světové války do roku 1919, text bohužel zůstal pouze rozpracovaný. Činorodost a zájem o další rozvoj oboru hospodářských dějin dokládá i sepsání úvodní kapitoly do vysokoškolské učebnice hospodářských dějin českých zemí a Československa pro období 1918–1989. Rukopis je připraven k vydání v nakladatelství Karolinum.

Ve výčtu činnosti prof. Jindry se zastavíme u neméně významné oblasti organizační (a také administrativní), spjaté s jeho společenskými aktivitami, zejména Občanským fórem na fakultě v roce 1989. Za nejdůležitější vklad, tedy jakýsi „živý“ odkaz prof. Jindry do historie jako oboru, lze bezesporu považovat iniciaci založení nové katedry (a posléze Ústavu) hospodářských a sociálních dějin v květnu 1990 včetně koncepce a obsahového a pedagogického ukotvení tohoto oboru. Tady je na místě použít historický termín, že patří mezi „otce-zakladatele“ hospodářských a sociálních dějin na Filozofické fakultě i celé Univerzitě Karlově spolu s prof. Vladimírem Kašíkem, prvním vedoucím katedry, prof. Zdeňkem Kárníkem, představitelem sociálních dějin a prof. Jaroslavem Pátkem se zahraničními kontakty, dále s prof. Josefem Petráněm a se zahraniční podporou prof. Alice Teichové (Univerzita v Norwich). S Jindrovým jménem je spojeno i založení u nás dobově zcela ojedinělého cizojazyčného periodika pro hospodářské a sociální dějiny Prague Economic and Social History Papers/Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen (WISOHIM), jehož název pochází z návrhu prof. Alice Teichové. Z jeho koncepce rozvoje oboru se vychází, byť logicky s modifikacemi reagujícími na moderní trendy i požadavky akreditačních institucí, dodnes. Po roce 1989 mohl prof. Jindra zúročit svou dlouhodobou orientaci v oboru a zkušenosti z konce let šedesátých. Prof. Jindra se stal vedoucím katedry a po její transformaci na ústav jeho prvním ředitelem. Po odchodu z ředitelské funkce ještě několik let přednášel, byl platným členem oborové rady hospodářských a sociálních dějin a členem komisi na různých úrovních, stejně jako členem redakčních rad odborných časopisů (např. *Hospodářské dějiny – Economic history, WISOHIM*) i odborných společností (*Společnost pro hospodářské a sociální dějiny České republiky*). I na zaslouženém odpočinku byl vědecky činný, působil jako oponent řady kvalifikačních prací a autor posudků a také poskytoval odborné konzultace.

Všechny uvedené roviny činnosti prof. Jindry spojuje společný jmenovatel – skromnost, houževnatost, poctivost, svědomitost, vytrvalost, píle a lidskost.

Ve vzpomínce na prof. Jindru nelze nezmínit jeho nezměrnou a příkladnou píli, kdy přicházel do archivů a knihoven ráno jako první a odcházel jako poslední. K tomuto není potřeba více dodávat.

Čest jeho památce!

Ivan Jakubec a Jan Štemberk
DOI: 10.14712/23363525.2023.29

In Memory of an Outstanding Philosopher and Historian, Seyed Javad Tabatabai

On 28 February 2023, an outstanding philosopher, historian, political scientist, Professor Emeritus, and Vice Dean of the Faculty of Law and Political Science at the University of Tehran passed away.

Seyed Javad Tabatabai, an Iranian Azari, was born in Tabriz on December 14, 1945, and died on the 28 of February 2023, at Hoag Hospital Irvine, Irvine, California, United States. His father was a merchant in the Bazaar of Tabriz. He graduated from the University of Paris 1 Panthéon Sorbonne with a dissertation on Hegel's political philosophy. After pursuing studies in theology, law, and philosophy, he earned his Ph.D. (Doctorat d'État) in political philosophy from the University of Paris 1 Panthéon Sorbonne; he returned to Iran and worked at the Faculty of Law and Political Science at the University of Tehran. He was a Professor Emeritus and Vice Dean of the Faculty of Law and Political Science at the University of Tehran. He has been a guest fellow at the Wissenschaftskolleg (ZU) Berlin and the Moynihan Institute of Global Affairs at Syracuse University. In addition, Dr. Tabatabai has published a dozen books on the history of political ideas in Europe and Iran. On 14 July 1995, he was decorated as a Knight of the Ordre des Palmes Académiques.

As a Professor at the University of Tehran, he contributed extensively to debating history, modernity, and political thoughts [*Tabatabai 1993/1994*]. He worked for several years at the University of Tehran before he left Iran and started his research activities in Germany and the United States of America. Dr. Tabatabai's life was devoted to Philosophy, History, and Political ideas, and he contributed immensely to developing these subjects. He began his research on the history, philosophy, and political thoughts in the early 80s and developed a consistent theory about Iran and its relationship to modernity. In addition, more than 30 years of work by Professor Tabatabai was associated with mitigating the consequences of the pseudo-social sciences produced during Iran's confrontation with modernity by the pseudo-intellectuals. He was the author of numerous books and articles discussing the false recommendations of these intellectuals on history, philosophy, and society that were contaminated with their ideologies. Dr. Tabatabai argues that ideologists block acquiring knowledge and explain that pseudo-intellectuals distort past and present relationships. However, the attention of ideologists to the past and future, which they compare to the requirements of the current political struggle, is not to explain its relationship with the present.

When we discuss the scientific works of Dr. Tabatabai to study history and society, we can distinguish three different periods but somewhat related ones. During the first period of his intellectual activities, we witness a trilogy of the history of political thoughts, the decline of political ideas in Iran, and studying the works of Nizam al-Mulk. Then, with

his work on Ibn “Khalidun and social science” [Tabatabai 1995]. Dr. Tabatabai gradually turned his attention to the subject of the downfall and decline in the history of Iran. In the second period of his intellectual project, Professor Tabatabai produced many books reflecting upon Iranian history and the project of Iranian modernity. In his study of Nizam al-Mulk [Tabatabai 1996], a Persian scholar, jurist, political philosopher, and Vizier (minister) of the Seljuk Empire, he elaborated on Nizam al-Mulks position within the empire and his political philosophy in the light of the political processes undergoing in contemporary Iran. Nizam al-Mulk became the de facto ruler of the kingdom effectively for 20 years after the assassination of Sultan Alp Arslan in 1072. He was serving as the archetypal “good vizier” and was viewed by many historians as “the most critical statesman in Islamic and Iranian history. The policies implemented by Nizam al-Mulk would remain the essential foundation for administrative state structures in the Muslim world up until the 20th Century. Nizam al-Mulk is also known as the Iranian Niccolò Machiavelli. Dr. Tabatabai’s study of Henry Corbin’s work and his translation of his book shed more light on the Islamic philosophy that was under a cloud of doubt and uncertainty for a long time [Corbin 1986].

The focal attention of Dr. Tabatabai in the second period of intellectual activity was to formulate a consistent theory of “decline”. He explained the failure of modernity in Iran from the perspective of the theory of “decline” [Tabatabai 2003]. In the third period of his intellectual effort, Dr. Tabatabai elaborated on the basic theoretical subjects such as nation, constitutional rights, and ethnic and language variation in the context of Iranian-ness [Tabatabai 2006/2007]. In developing the line of argument further, Dr. Tabatabai, from the perspective of philosophical reflection and rationalism in Iran’s historical destiny, a poet was of particular importance for him, Ferdowsi Tosi, the poet of “Melli” epic, who was the eternal renewer of Iranshahri’s (cultural Iranian-ness) wisdom in Persian literature and with eloquent language and expression. Policy writing was the first trend that flowed from the source of Iranshahri (cultural Iranian-ness) thought at the dawn of the Islamic period of culture and civilization in Iran and continued in various forms until the introduction of the Constitutional Revolution in 1906 and even beyond that [Tabatabai 2016/2019].

Tabatabai, a leading theorist and historian of political thought in Iran, presented a solid theory regarding the causes of the decline of political thought and society in Iran over the last few centuries. His ideas on Iranian decline have affected the intellectual debates on modernity and democracy in Iran. Tabatabai’s career-long research revolved around this question: “What conditions made modernity possible in Europe and led to its abnegation in Iran?” He answered this question by adopting a “Hegelian approach” that privileged a philosophical reading of history on the assumption that philosophical thought is the foundation and essence of any political community and the basis for any critical analysis. Dr. Tabatabai’s substantive writings on the question of modernity and the rule of law in an Islamic society like Iran benefit not only the respective country and the Orientalist debate on Islamic societies but also Western societies. Discussions and themes pursued by Dr. Tabatabai shed light on the tension between Islam and the West and a new way of approaching the issue of modernity in Islamic society that is confused with the politics of rage and hate. Professor Tabatabai suggests an intellectual project disjoining politics from anger and hates in Islamic societies striving to deal with tradition and modernity. Thus, it is an excellent opportunity to combine the significant strands of Tabatabai’s theoretical

work into a coherent whole and make it accessible to the broadest possible audience of Western scholars.

Dr. Tabatabai was a prolific scholar, and people around him were always attracted by his sense of humor, openness, kindness, and wish to assist students facing problems. His pleasant personality was contagious to everyone he met. Therefore, it is heartbroken for the community of Iranian scholars to announce the death of this outstanding philosopher, historian, and political scientist.

Seyed Fazel Alyasan

DOI: 10.14712/23363525.2023.30

Bibliography¹

- Corbin, Henry [1986]. *Histoire de la philosophie islamique* [S. J. Tabatabai, Trans.]. Gallimard, Coll. Folio/Essais.
- Tabatabai, Seyed Javad [1993]. *Tarigh andisheh siyasi dr Iran (A introduction to the history of Political Thought in Iran)*. Tehran: Kavir Publication.
- Tabatabai, Seyed Javad [1994]. *Zavale andisheh siyasi dr Iran (The Decline of Political Thought in Iran)*. Tehran: Kavir Publication.
- Tabatabai, Seyed Javad [1995]. *Ibn Khaldun va olome ejtemai, vaziet olome ejtemai dr tamdone eslami (Essay on Ibn Khaldun: Impossibility of Social Sciences in Islam)*. Tehran: Sazeman Chap ve Entesharat Publication.
- Tabatabai, Seyed Javad [1996]. *Khaje Nizam al-Mulke Tusi (Nizam al-Mulke and Iranian Political Thought: Essay on the Continuity of the Iranian Thought)*. Tehran: Tarhe No Publication.
- Tabatabai, Seyed Javad [2003]. *Jedale Ghadim va Jadid (The conflict between the Old and New Heritage)*. Tehran: Nashre Negah Moaser.
- Tabatabai, Seyed Javad [2006]. *Maktabe Tabriz va mabanie tajadodkhahi (On Iran: Tabriz School and Basis of Modernity)*. Tabriz: Sotodeh Publication.
- Tabatabai, Seyed Javad [2007]. *Nazrieh hokomat ghanon dr Iran (On Iran: The Theory of Constitutionalism in Iran)*. Tabriz: Sotodeh Publication.
- Tabatabai, Seyed Javad [2016]. *Tamoli dr bare Iran, dibachei br nazrieh enhetate Iran (On Iran: An Introduction to the Theory of Decline of Iran)*. Tehran: Minovi Kherad Publication.
- Tabatabai, Seyed Javad [2019]. *Mellat, Dolat va Hokomat Ghanon (Nation, State, and the Rule of Law)*. Tehran: Minovi Kherad Publication.

¹ The transliteration system used in the bibliography is a simplified version adapted from the standard set by the International Journal of Middle East Studies. All the diacritical marks have been omitted. All vowels are transliterated as pronounced in Persian.

